احمد زکی ولیدی.

Национальная библиотека
имени Ахмет-Заки Валиди

تورك وتاتار

تاریخی

انجی جزء

عموماً تورك خلقلرینك، بابالرمز بلغارلرنك چنکز خان روگان دولت طارالغانغه قدر اولغان عمومی حاللری – آلتون اوردا – بر آز تفصیل ایله قزان خانلغی.

B.A.S.S.R.
№ 1981
...ная библиотека
Б.А.С.С.Р.

انجی طبعسی.
۱۳۳۰ ﻫ.

ناشری: قزانده
ملت
КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ.
„Миллятъ"
1912

مقدمه

بزنك كتاب بازارلرمزده، يازلاچاق تاريخ كتابلرى اوچون مأخذ بولورلق بايتاق اثرلر صانله. بولارنك بارسبده، برايكى اثرنى استثناء ايتكانده، مستفاد الاخبار بالالاربدر. اوشبو كونگه قدر، هيچ بر كمسه، هيچ بولماسه شول بازارده‌غى كتابلردان جيوبقنه بولسه‌ده بر اثر چغارمدى.

جريده‌لر، مجله‌لرده شوندى اثرگه احتياجنى شول قدر كوب سويلديلركه، ايندى آنى اوقى اوقى بالقفان كشيلرده يوق توگلدر.

خلقنك باشينه كيلگان شول احتياجنك اوز باشمزغه كيلوى سببلى (موندان اوج يل ايلك)، كوب أثرلردن جيوب بز اوشبو «تورك وتاتار تاريخى» اسملى أثرمزنى يازغان ايدك. ايندى اول بو كون طبع ايتله باشلادى. بز كتابمز خلقنك احتياجن تمام قاپلار ديب اويلاميمز، بلكه خلقنك احتياجن قاپلارلق مكمل أثرلر موندان صوك چغارلر. كتابمز موندان صوك بو يولده چغاچاق اثرلرنك نيگزينه برنچى طاش بولسه يارار.

بزنك تاريخمز، يعنى دنياده ظهورمزدن شوشى كونمزگه قدر اوتكان حاللرمز، اوزنده‌گى زور واقعه ايله ايكى‌گه بولنه: برسى چنگز خان توزوگان دولت بتوب، قزان خانلقلرى روسلر طرفندن ضبط ايتلكانگه قدر اوتكان حاللردن، ايكنچى‌سى روسيا تصرفينه كرومزدن اوشبو صوكغى كونگه قدر اولغان حاللرمزدن عبارتدر.

13/915

Башк. рес. ... ская
библиот...
им. ... ...кого

بولاردان برنچی‌سینی بز استقلال، ایکنچی‌سینی محکومیت دوری دیب یورونه‌مز. هم اوشبو «تورك تاتار تاریخی» اسمی آستنده چیغان خدمتمزنی‌ده شول ایکی دورگه قاراب ایکی‌گه بوله‌مز. روسیا قولینه کرگانگه چیکلی بولغان استقلال دوری اثرنك اوشبو برنچی‌جزئینی، ایکنچی‌دور ایکنچی جزئینی‌تشکیل‌اینه.

بز اوشبو أثرمزنی قسقه‌غنه اولسون دیب بیك قسوب یازدق: لکن تاریخده بزنك اوچون مهم بولغان برلرنی قالدرماسقه طرشدق. کتابنك اوّلـکی جزئنده: چنکز دولتی، دشت قبچاقلر، قزانلر طارالغانغه قدر بزنك یعنی بزنك بابالرمز اولغان یورونغی تورك وتاتار خلقلرینك دنیا یوزنده هم آنده‌غی قوملر آراسنده توتقان موقعلری، غایت زور استعدادلری سایه‌سنده دنیا اوستنه اینکان حکملری (که موندی حاللر هیچ بر قوم طرفندن کورلمـگاندر) قسقه‌غنه روشده ذکر ایتلدی. ایکنچی جزئنده: بزنك روسیا حکومتی قولی آستنده طورومز، قزان آلنغاندن شوشی کونلرگه قدر بولوب اوتکان واقعه‌لر. مدنی بر مملکتنك اعضالری بولوب، اول مدنیت آلدنده نیندی حالده طوردقمز، اول مدنیت ایله‌مناسباتمز، اول مدنیتکه آزلاب قوشلوومز، عموماً تورك خلقلرینك صوکغی زمانده‌غی حاللری حقنده افتدارمز دائره‌سنده او گرانـد کمز معلومـات قسقه‌چه ذکر ایتلور.

کتابنی یازغان وقتده کوب کتابلردن فائده‌لاندق؛ حتی بعض جمله‌لر نیچه کتابلردن توزولدی. همه‌سینی کورسنکانده کتاب بنه اوزنایاچاق اولدی. بز مأخذ ایتدکمز کتابلرنی بو اورنده اجمالا ذکر ایته‌مز. بعض بر یاتراق سوزلرنك گنه، شبهه بولماسون اوچون، مأخذلرینی تحت‌الخط یازدق.

مهمره‌ك مأخذلر اوشبو اثرلردر:

١) مشهور فرانسوز مؤرخی Ленъ Кагенъ نك تورك تاریخی. ١٨٩٧ نچی سنه ماسکاوده نشر ایتلگان ٨٠ صحیفه‌لك.

٢) مشهور ترك مؤرخی نجیب عاصم افندی‌نك شولوف لئون کاون‌نك تاریخینه قاراب کوب تکمیل ایله یازدیغی «تورك تاریخی» دیگان کتابی. ١٣١٦ نچی هجری‌ده استانبولده نشر ایتلگان ٥٥١ صحیفه‌لك.

٣) مستفادالاخبار ٢ جزء. ١ نچی جزئی ١٨٨٥ ده ١٨٩٧ نچی یل باصلغان ٢٤٦ صحیفه‌لك، ٢ نچی جزئی ١٩٠٠ نچی یل باصلغان ٣٦٨ صحیفه‌لك.

٤) قزان دارالفنوننك آثار عتیقه جمعیتی‌نك مجموعه‌سی Извѣстія общества Археологіи· Исторіи и Этнографіи при Имп. Каз. университетѣ بو مجموعه ١٨٧٩ نچی یلدان بیرلی چقماقده‌در. مونده شپیلافسکی، شبستاکوف، فیرصوف، صابلوکف، احمرف، اشمارین، فوکس، کاتانف، کبك عالملرنك بزنك تاریخمز حقنده کوب اثرلری چقدی.

٥) Труды II го и IV го Археологическаго съѣзда въ Петербургѣ и въ Казани – اسمنده‌گی مجموعه مونده

لیخاچوف شبستاکوف، شپیلافسکی، مازاروفسکی، رادلوف کبك عالملرنك اثرلری درج ایتلگان.

٦) قزان دارالفنونی‌نك Ученыя записки دیگان مجموعه‌سنده درج ایتلگان بعض اثرلر.

۷) پینیگین‌نك «اوتکانده هم حاضرده قزان» دیگان کتابی.

۸) ریبوشکین‌نك «مختصر قزان تاریخی» دیگان کتابی.

۹) ریجکوفنك «اورتا هم ایسکی دورلرده قزان تاریخنه عائد تجربه» دیگان اثری.

۱۰) قزان خانلغی وقتنده قزانده یکرمی یل قدر اسیر بولوب طورغان بر روسنك، «قزان تاریخی» دیب یازغان اثری. اول بو کتابنده قزان خلقلری سبونیکه حقنده کوزی ایله کورگان حاللرنی حکایه ایته (۱).

۱۱) مراد افندی تاریخی ۲ جلد.

۱۲) شجرهٔ ترك ابوالغازی خان‌نك. فولمده‌غی نسخه‌سی، قزان دارالفنونی مطبعه‌سنده، ۱۸۲٤ نچی یلده زور فولده، لاتینجه مقدمه ایله، ۱۸۳ صحیفه‌لك بولوب باصلغان نسخه‌سی ایدی.

۱۳) براقغاوز – یفرون قاموسی.

۱٤) Труды восточнаго отдѣленія Имп. Русскаго Археол. Общества مجموعه‌سی. بو مجموعه ۱۸۵۵ نچی یلدان باشلاب ۱۸۷۵ نچی یلغه قدر ۱۷ جلد بولوب چقغان هم ۱۹۰۹ نچی یل ۱۸ نچی جزءی چقدی. بو مجموعه‌گه کریگوریف، واسیلیف، بیریزین، ویلیامینوف–زیرنوف، کبی کشیلرنك اثرلری،

(۱) بورساله‌نك بر نسخه‌سی قزان دارالفنونی‌نك کتبخانه‌سنده بار.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Республики Башкортостан

جامع التواريخ (رشيد الدين‌نك) ترجمه‌سى ، مانغولچه آلتان توبچى اسمده‌گى كبى اثرلر كره .

١٥) Записки Восточного отд. Имп. Русскаго Археол. общества. بو مجموعه ١٨٨٥ نچى بلدان بيرلى ٢٢ جلد كتاب بولدى. مونده خوالسون- بارون روزين، بارتولد، مبليورانسكى، رادلوف، واسيليف، مارر، كاللاور،... ديگان كبك عالملرنك مقاله‌لرى، دا كلادلرى درج ايتلگان .

١٦) بازيكوفنك ترجمه‌سى اولغان Собраніе путешествій къ татарамъ ديگان اثرى. ١٨٢٥ نچى يلغى نشر .

١٧) قزانده باصلغان تواريخ بلغاريه، داستان نسل چينگيز خان ديگان كبك اثرلر .

احمد زكى وليدى

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

مدخل

تورك خلقلری.

تورك دیگان سوز، بوكونده آسیانك تونگی یاق یارطیسنده هم غربنده، یاوروپانك شرق قسمنده ترکلك ایته، بر تل ایله سویله‌شه طورغان زور بر ملتنك اسمیدر. تورك خلقی بوكونده تورلی اداره آستنده تورلی روشچه (كوچمه هم اوطورمه) معیشت ایته‌لر. بولارنك ایك كوبسی زور روسیه حكومتی تصرفنده، برقسمی قطای حكومتی تصرفنده ترکلك ایته‌لر؛ اوچنچی برقسمی غرب طرفنده (یاوروپا وآسیاده) ترکیه (عثمانلی) حكومتی‌نك ایه‌لری بولغان توركلرنی تشكیل ایته‌لر.

روسیه تصرفنده‌غی توركلر: قزان خلقی، مبشار، باشقرد، نوغای، قریم، قومق، قافقاز (آذربیجان) توركلری هم اورتا آسیاده‌غی سارت، اوزبك، قولجه، تارانچی خلقلری. بولار مدنی معیشت ایته‌لر.

قرغز — قازاق، توركمه‌ن، عموماً سبر تاتارلری دیب آتالا طورغان، آلتای، تله‌وت، شور، صاغای، قاراغاس، آباقان، چولیم، قزیل، یاقوت توركلری. بولار كوچمه معیشت ایته‌لر.

Нац. библиотека им. А. Навои Узбекистан

قطايده‌غيلر: شرقى توركستانده‌غى كاشغر توركلرى هم شرقى مغولستانده‌غى اوريانخاى (سايان) توركلرى.

تركيه حكومتينى تشكيل ايتكان توركلر اوزلرينى عثمانلى ديب آتيلر هم ترك (۱) اسمى ايله گنه‌ده يوريلر. مدنى تركلك ايته‌لر.

تورك خلقلرينك همه‌سيده (ديه‌رلك) اسلام دينينده‌لر؛ تيك سيبيرياده‌گى بعض قبيله‌لر اوزلرينك ايسكى عادتلرينى مجوسى‌لكلرينى صاقليلر وبعضلرى صوك وقتلرده رسماً خرستيان دينينده اعتبار ايتله‌لر.

تورك خلقلرينك زور بر ملت، زور بر حكومت تشكيل ايتوب، بر برسى ايله قاتشوب، بر اوك ادبى تل ايله يازوب برگه تركلك ايتولرينه بيك كوبدن توگل (زور تورك حكومتى (۲) موندان آلتى يوز يللرغه اُلگه‌رى بتدى)؛ اوشبونك اوچونده تورك خلقلرى نيقدر كوب ونيقدر طاراو، بربرندن براق تركلك ايته طورغان بولسه‌لرده همان براوك تل ايله سويله‌شه‌لر. قطاى چيگنده تركلك ايته طورغان توركلر بحر سفيد يارلرنده‌غى توركلر ايله نيز آراده طانشوب اوز آرا ترجمانسز سويله‌شه آلالر.

بيك ايسكى زمانده همان تورك بولاتوروب حاضرده توركچه سويله‌شمكان، تورك ديب يورتلمگان بعض قوملر بار. آلار:

---

(۱) باورويا علماسى عموما تورك خلقلرينه اسم بولغان تورك اسمينى «Тюркъ» ديب، استانبول توركلرينه اسم بولغان تورك سوزينى «Туркъ» ديب، آيروب يازالر؛ بزده اوشبونى رعايه ايتوب عمومى اسمنى «تورك» ديب، استانبوللرغه بولغانده «ترك» هم «تركيه» ديب يازامز. بو ايكى «تورك» هم «ترك» سوزلرينك اصلى همانده بر، شولوق «تورك» سوزيدر. تيك يا گلشدن صاقلانوب آيرلغان. (۲) يعنى چنگز خان توزوگان دولت.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди, Респ. Башкортостан

۱) يا بيك ايسكى زماندن بيرلى مركزدن (يعنى تورك مملكتينك اورتاسندن) بيك يراق وآيرم طورغانلر، باشقه تورك قوملر ايله قاتشماغانلرده بارا بارا تللرى تمام اوزگه‌رگان خلقلر، ۲) يا كه ايكنچى بريات خلقلر آراسنده طوروب اوز تللربنى، قوميتلربنى اونوتقان خلقلر، ۳) يا كه چيت خلقلرغه كورشى بولوب طورولرى سببلى اوز تللرى تمام اوزگه‌رگان قوملردر.

برنچيلرى: فين، چيرمش، آر، واغول، قارل، أست، بيرماك، موردۇا، زيريان، لاپار، ساماييد خلقلريدر. بولار عموماً فين ديب آتالالر.

ايكنچيلرى: ايران خلقلرينه قاتشوب ايرانيلاشقان، قطايلرغه قاتشوب قطايلانغان، هندده هنديلاشكان خلقلر. هم غرب طرفنده‌غى اصلاۋيان قوملرينه قاتشوب اصلاۋيانلاشقان بلغارلر.

اوچنچيلرى: قطاى مملكتى ايله چيكده‌ش بولوب تلده نيده تمام باشقه بر يول آلغان مانغول خلقلرى هم آلارنك بورياث، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كيلاك ديگان كبك قبيله‌لرى، قطاينك هم ياپونلرنك كورشيلرى بولغان قورا بارم آطه‌سى تاتارلرى، مانجورلر، هم فينلر ايله كورشى طورغان چواشلر، غربده‌گى اصلاۋيانلر آراسنده طورغان ماجار (وينگر) خلقلرندن عبارتدر. بوخلقلر، تاريخده‌برگه‌قاينابـ‌برتورك‌خلقى‌اولوبـ‌بورسه‌لرده‌بوكونده تلده، ديننده، معيشتنده‌باشقه توركلردن آيرم بولغانلرى اوچون تورك ديب آتالميچه اوزلرينك اسملرى ايله فين، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وينگر) ديب آطالالر.

I

بورونغی زمانده تورك خلقلری.

بورونغی تورکلرنك وطنلری. معیشتلری. دینلری. عرف وعادتلری. آلاردن قالغان أثرلر. هونلر. توکیولر. تورکلر هم عربلر.

تورك خلقلرینك معیشت ایتکان اورنلری: تورك خلقی، دنیانك ایك ایسکی خلقلرندن اولوب ایك شهرتلیلریدر. تورکلرنك ایك اوّل دنیاده ترکلك ایته باشلاغان اورنلری، شمالی آسیانك آلتای طاغلری واصّیق کول تیرەلرندەگی یرلردر. زمانلرنك اوتوی ایله آلار کوبەیوب اوشبو اورنلردن طارالدیلر. غرب طرفندن بالطیق وقارا دیگزلر، شرق طرفنده الوغ محیط هم آخوط دیگزلری، جنوب طرفندن قافقاز وهیمالایا وهندوگوش طاولری، مغولستان چوللری، تورکلرنك بیك ایسکی زمانده طارالوب اوطورغان جیرلرینك چیکلریدر.

تورکلردن ایلگەری اوشبو کیك یرگه هیچ کمنك خواجەلق ایتدگی معلوم توگلدر. بو مملکتنك بر اوچندن ایکنچی اوچینه تورکلر تیجـــه بللرده غنه چفا آلغانلر. اول نهایەسز مملکتنك غرب طرفندەغی صاز لقلرنده پیتربورغ، ماسکاو دیـگان کیك، شرقدەگی نهایەسز صحرالر اورتاسنده تومسکی، ایرکوتسکی، ڤلادیڤاستوك، خاباروفسکی سیمی پالات، دیگان کیك حسابسز کوب، بای، زور قالالرنك توزولوی وبو شهرلر آراسنده دنیالر اوزونلغنده تیمر یول سلسلەلری قورولووی، روس، نیمس، فرانسوز،

انگلیز، دیگان کبك. اول وقتلرده تلی بولماغان حلقلرنك اول، قوشلر اوچوب اوچه بیته آلمی طورغان مملکتنك بر اوجدان ایکنچی اوچه تیمر چقلر طارتوب، آوزغه آور قویغان کبك سو بله‌شوب طورولری بلکه اول وقتده‌غی تورکلردن هیچ برسینك ده خاطرینه ده، خیالینه ده، توشنه‌ده کیلمه گاندر. اول زمانلرده تون شکللی قارانغی اورمانلر آراسنده وحشی حیوانلرغه، آچق اورنلرده نهایه‌سز صحرالرده، بولوبلرده صو بویلرنده، تورك حلقلرینك کیه‌نلر توسلی بولغان تیرمه (کیزاوی) لری گه کوربه‌لر ایدی. غربده دنیبر، دون، ایدل بویلرنده؛ شرقده تیانشان طاولری، بایقال کولی، اورخون، آمور یلغه‌لری تیره‌لرنده کیك بولوبلقلرنك اوزون اوسکان اوله‌نلری آراسنده برنك بابالرمز اولغان تورك حلقلرینك حیوانلری غنه یوریلر ایدی.

ایسکی زمانده تورك جمعیتلری: (١) تورکلر. ایك اوّلگی عصرلردن بیرلی اوك باشقه قوملر کبك تورلی آتا بالالری بولوب تورلی قبیله‌لرگه بولنه‌دیلر. تورکلرده باشقه حلقلر کبك تورلی عشیرتلرگه، قبیله صمان جمعیتلرگه بولنوب تورلی اسملر آلورلر ایدی؛ لکن بو اسملر آلارده، باشقه قوملرده اولغان کبك، بر آتانك بالالاردن یاصالغان قبیله‌لرنی کورسه‌تمه‌دیلر. تورکلرده‌گی تورلی جمعیتلر، تورلی وقتلرده، تورلی اسملر ایله اوشبو یوللر ایله آتالوب کلدیلر: ١) بربر توره، خان، قاآن کبك رئیسلر،

(١) بو بحث حقنده بوبو Лень кагенъ كتابنك ١٠٩ بیتلرنده، В Д محمد عاصم بکنك تاریخنده ٣٧ـ٤٣ صحیفه‌لرنده‌گی مقاله‌لرندن هم Смирновъ نك «Истор.я Турецкой литературы» دیگان کتابندن غی سوزلرندن فایده‌لاندق.

قوماندانلر قولی آستینه جیولغان جمعیتلر، شول رئیسلرینك اسمی ایله آت آلالر. بورونغی وبو کوندەگی تورکلردن، اوغوز، ماغول، جوجی، چغتای، اوزبك، سلجوق، عثمانلی. نوغای دیگانلری فقط اوزلرینك الکدەگی رئیسلری اسمی ایله آتالغانلر. ۲) یا که تورکلر اوزلرینك جیولوب اوطورغان اورنلری، یرلری، صولری ایله آتالالر. مثلاً ایسکی ویا کی تورکلردن قپچاق، بلغار، کاشغر، قریم، آلتای، قزیل، سایان، قاراغاج، توبل، نهایت سر دیگان کبك اسملر بارسی‌ده صو و یر اسملریدر.

قپچاق برلك‌ایسکی تلده بوشلق صحرا دیگان سوز. دون صحرالرنده هم خزر دیکزینك شرق طرفندەغی صحرالرده بوشلقلرده ترکلك ایتکان تورکلر هروقت قپچاق دیب آتالغانلر (۱). اولوغ صو بویندە تورغان تورکلر بلغار دیب، ایدل قاما بلغارلری، دونای بلغارلری، قوبان بلغارلری دیب آتالغانلر. (۲) قریمدەغیلر قریم‌دیب آتالغانلر ۳) یا که بعض قوملر اوزلرینك معیشتلرینك روشلرینه، اوزلرینك حاللرینه قاراب اسم آلغانلر. مثلاً ایسکی تورکلرده بر یرگه اویوشوب شهرلر قوروب ترکلك ایتکان تورکلر اویغورلر دیب آتالغانلر. اگر تورلی جمعیتلر آراسندن بر بر سبب ایله قاچوب کیتکان، هیچ‌حاکمه، قاآنغه بوی صونمی یورگان قبیله‌لر قاچاق = قازاق — قرغیز دیب آتالغانلر. تورك جمعیتلرینه ایلکگیدن قوتلیرك بر قوماندان قاآن ظهور ایتسه، آلار الکیگی

(۱) تورکستانده عمودریا هم الی بلغه‌لری آراسندەغی اویلری قطالمر هیوغ بو ایرالمر توران دلمر ایدی. بو اوزبک عرسدەگی بوشلق قپچاق دیب عرسدەگی بوشلق قومی عوبی دیب آتالورلر ایدی. عراکسی بوشلق معناسنده.

(۲) بو سوز ن ف کتاب‌لف نی‌در

اسمنى طاشلاب يا كه قوماندان اسمى ايله آتالغانلر؛ مثلاً بر قوم باشده جوجى ديب صوكندان يه اوزبك ديب آتالغانلر. ايكنچى برلرى باشده سلجوق ديب صوكدن عثمانلى ديب آتالالر، ياكه طورغان اورنلرينك معيشتلرينك اوزگه‌روى ايله اويغورلر قاراق، قازاقلر اويغور، قپچاقلر بلغار، بلغارلر قپچاق آتالالر. اوشبو حاللر اوچراغان وقتده چيت خلقلرغه، فلان تورك قبيله‌سى بار ايدى اول منقرض اولدى بتدى، ديگان كبك كوربه؛ حالبوكه جميعتلر اسملرينگه آلماشدرغان بولالر. اوشبونك اوچونده توركلر تاريخنده تورلى قبيله‌لرگه بولنوب هر قبيله اوز باشينه تفتيش ايتلمى بلكه جمله‌سى بر بولى هر بر «تورك» اسمى آستنده ذكر ايتله‌لر.

بورونغى توركلرنك معيشتلرى: تورك خلقلرى تاريخنك بلمه‌گان وقتلرندن بيرلى اوك معيشتده ايكنچى باصقچ بولغان(١) كوچمه - بدوى تركلك ايتوب كيلگانلر. حتى خارجى سببلر تصرفينه كرمه‌گان تورك قبيله‌لرى بو كونده‌ده عين شول معيشتنى ايته‌لر. بو كونده قازاقلرنك، قالماقلرنك تركلكلرى موندان ٤-٥ مك ييل ايلگه‌رگى تورك خلقلرينك معيشتلرينى كورسه‌ته (٢). بيك

(١) معيشت اوچ باصقچ اتوب اعتبار ايتله برنچى وحشى تركلك، ايكنچى بدوى، اوچنچى مدنى تركلك.

(٢) قطاى مؤرخلرى ميلاد عيسى‌دن، ٢٤ عصر ار مقدم تورك خلقلرينك كوچمه حالده معيشت ايتكانلرين يازالر.

طبیعی، تورك خلقلری خارجی سیبلرگه اوچراماغانده (١) موندان صوڭ دخی بیچه عصرلر همیشه شول معیشتلرنده دوام ایته‌رلر ایدی. چونکه تورکلرنیڭ اوطورغان یرلری شویله‌دی، اول یر تورکلرنی شول کوچمه معیشتدن بوغاریغه مدنی ترکلككه چغارغه، شهرلر آوللر قصبه‌لر بناء ایتوب علم ومعارف ومدنیتده ترقی ایته‌رگه ایرك بیرمه‌گان.

خلقلرنی یرلری تربیه ایته: یاوروپا خلقلرینی اوزلرینیڭ یرلری دیگزلری، بلغه‌لری، سودا ایته‌رگه تورلی خلقلر ایله قاتشوب، تورلی معیشتی طانوب، مدنیتده علمده معارفده ترقی ایته‌رگه کوچنه‌دی.

یرلرینیڭ طارلغی یاوروپالیلرغه مدنی ترکلك ایته‌رگه ایرك بیرمه‌دی. تارغان صابق خلقنیڭ کوبه‌یوب معیشت اوچون اول کچکنه یرلرگه چه‌چلگان ایگنلرنیڭ یتشمه‌وی، اول خلقلرغه معیشتده دخی ییڭی اوڭغایلی یوللر تابشه‌شولرنی ازله‌رگه مجبور ایته‌دی. شونیڭدان اول یرنیڭ خلقیده، معیشتیده، علمده ترقی ایته‌دی. اول زمانلرده بیك مدنی صانالغان ایران وقته‌ی مملکتلری بوعینی یرنیڭ هم دیگزلرینیڭ تربیه‌سی آرقاسنده مدنی بولغانلر. تورکلرنیڭ اولوغ یرلری محیطلری توبلهی باشقه. آلارنیڭ یرلرنده بر چکسز قوری یق دیگزی. شرقده محیط دیگزلردن عرنده قربات صنعاری، بالطیق وقرا دیگزلرینه‌قدر

(١) خارجی سیبلر [illegible] او [illegible] مدنی [illegible] یرلری و [illegible] معیشتدن [illegible] کوچمه [illegible] ملا سیبلر، تیمر [illegible] بللرنیک [illegible] ملا [illegible] سیبریا‌گه تیمر یول [illegible] شهرلر [illegible] مدنی [illegible] مدنیتکه چغارغه [illegible] وطورغان [illegible] بلمی، بولار همه‌سی خارجی سیبلر بولور.

تيك كشيسز يوز ديكزلربه آغاطورغان يلغەلر هم كوب بولماغان داخلى كوللردن باشقه هيچ برره‌نلى يول يوق. سودا، تجارت، مدنيت، علم—يولسز يوره‌ملر.

آلار برمرتبه كوچمه معيشت باشلادیلر، اول آلار غه‌جيتدى. مملكت كوك شيكللى كيك، حيوانلرى آلارغه ايت، قمز، سوت، قايماق، ماى بيره‌لر. آياقى حيوانلر آلارنك بارلق مملكتى: آلارغه حيوانلرينك كيبى اوچون اوريدان اوربعه كوچوب يورورگه كيره‌ك بولغان. حاى كوبى قارنك كوب بولوب ياتقان اوريلربه يعنى اوله‌نلك يحشى اوريلريه شمالغه تابا كوچه‌رگه كيره‌ك بواسه. قش كوبى قار بولمى يا آز بولا هم حيوانلرغه‌نيبس (۱) اوچون اوڭايلى اوريلرغه كوچه‌رگه طوغرى كيله. حاى كوبى اورال طاولريده تركلك ايتكان توركلر، قش كوبى سر دريا بويلريده بولورلر ايدى (۲). اوبى، ايرتش بويلريده‌غيلر، قش كوبى تيانشان طاولرى تاربم يلغه‌لرى باغيبه كيته‌رلر ايدى (۳) شولاى ايتوب آول شهرلر سا ايتوب معيشت ايته‌رگه اوڭايق طابا آمادیلر. توركلرنك بعض و آنلرى توركلرنى مدنى تركلككه كرتور اوچون سعى ايتوب قاراسه‌لرده بولمادى.

توركلر آراسده تورلى وقتلرده توركتنى اوچون تورلى بارواز چقدى. تورلى قا آسر وقتده تورلى ادبى علمى اشلرگه شروع ايتوب

---

(۱) [illegible] آتى طو[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

(۲) مستقا[illegible] [illegible] ۵ و ۱۵۷. [illegible] (۱۸۹۷ بجى يلغى اصمه‌سى) دارالسرو[illegible]

(۳) تيانشان [illegible] مسهور طاو، [illegible] مسهور [illegible]

قاراوده بولدی، لکن همه سبده وجود عالمده اوزاق دوام ایتمه‌دی. فقط قالن طاش دیوارلر واسطه‌سی ایله گه صاقلانا طورغان مدنیت وعلم أثرلری، تورکلرنك کزتیرمه‌لری اچده تیز وقت اچده بوغالا بته‌لر ایدی.

تورکلرنی کوچمه معیشتکه کوچلی طورغان برلرینك دخی بر خاصیتی آلنك بعض اورنلرینك غه ایگن اوچون اوکعایلی اولوب، حلقنك جیولو وبه ایلك موافق بولغان اورنلرینك ایگن ایگه‌رگه اوکایسز محصولسز بولو وبدر. مدنی ترکلنك ایته‌رگه موافق اورن طابقان تورکلر بیك راحتله توب تارانچی اولورلر ایدی (١) آشلق جاچارلرده سوداغه تجارتکه کرشورلر ایدی. اوشبونك اوچونده ایگن اوچون، سودا اوچون اوکفایلی بولغان اورال ایدل طرفلرنده ترکنك اینکان بلغار تورکلری، تیانشان طاولری، حاضرگی کاشغر تیره‌لرنده‌گی ترکلنك اینکان اویغور تورکلری بیك ابرته مدنی ترکلنك گه باشلادیلر. نیچکده علمگه، معارفگه، مدنیتگه زور استعدادنی مالك بولغان تورکلرنك کوچمه ترکلکده طورولری اوز اختیارلری ایله توگل ایدی(٢)، بلکه برلری، دنیالری، محیطلری مجبور اینکاندن ایدی (٣).

تورکلر هر ینقدر کوچمه بولسه‌لرده آلارنك اول کوچمه لکلری اچده مدنیتنك هر ترسه‌سی دیه‌رلك بار ایدی. آلار جمله‌سندن منه اوشبو ترسه‌لر اولورلر: ملی ادبیات، مدنی قوملرده بولمی طورغان حکمت وفضیلتلرنی شامل بولغان حلق ادبیاتی، ملی وفقط اوزتللرینك خاصیتلرینه قاراب تورولگان حرفلر. أُلفبا، یازو، ملیت - وطنغه محبت - دنیاده طورورغه اوستالق، تدبیر.

---

(١) ترانچی، اگنچی دیگان سوز (٢) و (٣) لئون‌قاون ص ١٢.

خلاصه توركلر، كوچمه قوملر صورتنده مدنى‌تركلك ايتكانلر.

بورونغى توركلرنك طبيعت واخلاقلرى: طبيعت واخلاقلرى ايسه توركلر اساسيت تاريخده ايڭ مهم اورنى آلغانلر. توركلر فوق العاده بهادر، طاراودلى. هر اشكه استعدادلى، كوڭللرى كونه‌ريكى، آدملرگه اوستون اولوغه آرتق درجه‌ده حريص خلقلر ايدى. آلارنڭ تاريخده ايڭ زور شهرتلرى صوغش اشلرنده كورسه‌تكان بهادرلقلرنده‌در. توركلرنڭ تركلك ايتكان وطنلرى، كيڭ بولولقلر، صحرالر همده اول برلرده‌گى معيشتنڭ تربيه‌سى، قيرى، مايى، شورباسى. آلارى شوندى بهادر ايتوب، آلداوغه، حيله ومكرگه قصعاً احتياجسز. آدملرگه اوستون اولورغه حريص ايتوب اوسدردى.

اول زمان شوندى صوغش زمانى ايدى. اول زمانده صوغش مودا ايدى، توركلرده، شول زمانده مودا بولغان اشده آلمه چعارغه طرشقانلر هم آلمه جقعانلر. توركلرنڭ صوغشقه محبتلرى بيك قوتلى ايدى؛ آلار اوريرلك اولكلرنڭ قيرلرينه، شول اولگان كشى عمرنده نيچه كشى اوتركان شول قدر طاش قويارلر. يا كه طاشقه آلنڭ صوغشلرده كورسه‌تكان همتلرينى يازارلر ايدى. صوغش اشلرنده ياردم ايتدگى اوچون تيمرى حرمت ايته‌رلر ايدى، صوغش ايرندن قاچقانى آصارلر، آوروب اولمكنى مكروه كوررلر ايدى. ساناسانچ چه‌چه‌ن (١) ديگان بورونغى

١) ساناسانچ چه‌چه‌ن ١٦٦٢ ده توركلر وموغوللرنڭ تاريخنه عائد بك مهم بر زمان مؤرخدر. ساناسانچ چه‌چه‌ننڭ اثرى ١٨٢٩ نچى يلده ... Шмидтъ طرفندن ترجمه ايتلوب باصلدى.

12/915

تورك مؤرخی تورکلرنك اوشبو مقاللرینی حکایه ایته. «کشی اویده طوولر صوغش اورننده جان بیرور».

تورکلر صوغش اورننده بیك مهربانسز؛ صلح وقتنده فوق العاده یومشاق وآچق یوزلی ایدیلر. بر عرب شاعری موندی طبیعتنی اوشبو شعر ایله کورسه‌ته:

..... قوم اذا قوتلوا کانوا ملائکه وان هم قوتلوا کانوا عفاریتا(۱)

توروغی تورکلرنك طبیعت واخلاقلری حقنده جاحظ اسمنده عرب محرری اوشبو سوزلرنی ایته: «تورکلر اوچون آت اوستلرنده دشمان عسکرلرینی احاطه ایتو، کانب اوچون کاغدلر آقتارمق کبی؛ دشمانی تبر وقت تارمار ایتوب طاشلاو، حون تتوب طاشلاو قبیلندندر. عالی همتلی اولدقلری اوچون، بولار صوغشده هیچ فرصت کوتمه‌سلر، حیله ایتمك آلدامق خاطرلرینه ده کیلمه‌س. بر بوینده صوغشلردن هیچ ضرر ایتمی طورغان خلق فقط تورك جنقلریدر. تورکلر تملق، نفاق، غیبت، ریا، حاکملرگه جاسوسلق ایتمك، نمامت، یالغان سویله‌و کبی یامان خلقلرنی بلمه‌سلر (۲)».

---

(۱) یعنی توروکلر موندی خلق، آتلارینده طورساك آلار فرشته کبك (نی خلق وطبعت جهتیندن) اگر صوغش اسه کورسه‌لر آلار عفریتلر کبك. بیتنك باشی:

وفتية من كماة الترك ما تركت * للرعد كباتهم صوتا ولا صيتا

یعنی بهادر ویك یکیتلرنك صوغشده کورسه‌تکان عزلی هجوملری وقتنده جنعان طوبلر آتقنده؛ کوك کوکراگان طاوشلر شتولمی

(۲) تورکلرده‌گی بو حیث الاربك یخشی وعزلی آتی او تر تاسلر بیه اسلی العادت بیون کیلگن تعاجیلق نسبت؛ نمامت؛ مکر حیله‌لر ترسنده معروفه بولا.

توركلرنڭ دین، عرف وقانونلری: توركلرنڭ اوزلرینه آیرم بیك ساده دینلری وار ایدی. آلار یرنڭ كوكنڭ یعنی تون عالمنڭ آدملرگه ایلڭ شفقتلی تنكری اوتوو بیه ایمان ایدرلر ایدی. طوپراق، صو، اوت، آغاج، تیمر كبی نرسه‌لرگه حرمت ایدرلر، دنیا اشلرنده، بیگره‌ك اوزلرینڭ یارانا طورغان صوغشلرنده یاردمی اولدقدن تیمرنی هر نرسه‌دن آرتق حرمت وتعظیم ایدرلر. اسملرینه هم آنی قوشوب آتارلر ایدی (۱).

وفات ایتكانلرگه قبرستانلر جالورلر. وآرتق درجه‌ده قایغورربر وقبرینه طاشلر قویارلر. بوگره‌ك آدملرنڭ طاشلرینه آدنی ترك وقتده‌گی بخشیلقلرن یازار ایدیلر.

توركلرده صوغش ایتمك اوزی بر اوع بگنلك صانالدقدن اول صوغش قومیت وملتدن دفاع ایدو (یعنی اوز ملتنی یاقلاو وحمایه ایدو) كبی مقصودلر ایله جیكلنمه‌گان ایدی. اوشو سببدن آلار اوزلرینڭ كورشیلری قطای وایرانلرغه هر وقت اجرتلی عسكر (یعنی آقچه ایله یاللانغان عسكر) اولوب یوررلر. واوزلرینڭ قوم وملتلرینه قطای وایرانلر یاغندن صوغشورلر ایدی.

توركلرده دین ومذهب تعصبی تأثیرلری اولمادقدن آلار اوزلری آراسنده بر نرسیه یا كه یاتقه قوملرگه قارشو هیچ بر روحانی عداوت صاقلامادیلر.

---

(۱) تورك خلقنده‌گی تیمرخان، تیمرتی، تیمرجین كبی اسملر بورونغی عقیده‌نڭ جیلیدر

تورکلرنڭ عمومی اُچده بیك ساده اولغان قانونلری وار ایدی. بو قانونغه اطاعت ایتوده پادشاه ایله کتوچی بر درجه‌ده طوتلور ایدی. مثلا فساد ایتکن، قاتوبغه قارشقان، خیانت ایتکان، ایرلی خاتونغه قول تیگزگان کشیلر اعدام ایدلور (اوتیرلور)، برەوینی جراحتلەگان آدملرگه بوننڭ مثلی ایدلور؛ اوغرلاغانلرغه اون مثلی ویردرلور. قز بر بیگنی اوریه نلك کورب وارور ایسه، آنا آتاسی قایتارا آلماز ایدی.

تورکلرلك هر بر کچکه کچکه جیونری اُچده آقا دیب بورنله طورغان بر اولوغراری اولور ایدی. باش قارت حمله‌سی اوشبو آقاغه اطاعت ایتو، آنلك سوزندن چقماو لازم ایدی. اگر قانونلرغه رعایه ایتوده بر برسی قصور ایتسه، جزاسی اوشبو آقا وجمعیت قولنده ایدی. تورکلرده نسل قرانلقدن باشقه ینه قان قرداشلغی اولور ایدی. ایکی تورك، آرالرنده هیچ بر نسل قرانلی بولمادغی، ایکیسی ایکی تورلی اویماق (۱) قه، ایکی اولوس (۲) گه منسوب اولدقلری حالده بر برسی ایله آند ایتشوب قرداش اولورلر ایدی. آند ایتشو بو روشچه بولور ایدی: قرداش اولاچاق ایکی کشی قوللرندن آرغه قان چقاروب سونکه یا قمزغه قاتوزورلر ایدیده، شاهدلر حضورنده، ایکیسی شول سوت یاقمزی اورتاقلاشوب اچه‌رلر ایدی. تورکلر موبی آند ایچمك دیب، شوبدی روشچه قرداش بوبوی «قان یالاشوب قرداش بولو» دیب آتارلر ایدی. موبدی قرداشلك تورکلر اوچون

(۱) اویماق دیب تورکلرده بر خلق جیوی، جمعیت، قبیله‌گه آیتلا
(۲) اولوس ـ خلق، مملکت [illegible]

نسل قرانشدنده مهم اورن طوتار ايدى. ايكى قرنداش ايكى قبيله‌گه خان بولسه‌لر عمرنويى قرنداشلقنى صاقلارغه، دشمانلاشماسقه تيوش ايديلر. ياكه خان بولماسه‌لر ايكى اويماقنك صلاحى اوچون ايكى ياقدان تيچكده طرشورغه تيوش ايديلر. قان قرنداش يارى بر نسل قرنداش اورننده طوروب، نسل قرنداشينه بولا طورغان هر حكم قان قرنداشلرينه‌ده يورى ايدى.

توركلرده وارث بولو حاضرگى زمانده‌غيغه تمام باشقه روشچه بولغان: آتا اوربنك مالينك ايك كوپ بالالارى آراسندن يا ايك كوچلى، قوتلى‌سينه (١) بيرگان، بو وقتده صغيرلر آز اولوش آلغانلر. ياكه آتا اوزينك مالى بالالاريدن ايك كچوگينه بيرگان بونه‌سرى واق تويه‌ك ايله‌گنه قالا طورغان بولغانلر.

توركلرده اوشبو صوكغى وراثت سببى زور واقعه‌لر بولغالاغان: كوب وقتده ميراثدن اولوشسز قالغان اوغللر، اورلرينك يرلرين طاشلاب، اسملرين يوغالتوب جيتكه كيته وايكيچى اويماق يا اولوشده بر بر معتبر كشى‌گه باروب اوغل بولوب يارلا هم «آتسز» ديب آتالا طورغان بولغانلر. بر بر خان ياكه قاآنغه اوغل بولغان «آتسز»لر، كوب وقتده خاننك عسكرى ايله مملكتلر فتح ايتوب زور قاملدير بولالرده، اوزينك قرداش روغلرينى ياروب قولينه آلا طورغان بولغانلر. توركلرده ايك زور خانلر «آتسزلر»در. (٢)

---

(١) توركلرده قوت اقدار ديگان سوز بوين سعادت، بخت ديگان معناى آڭلاتا

(٢) توركلرده‌گى سلجوق، تابر، آلب تكين كبى زور حكمدارلر باشده آتسز بولغانلر. چنگز، تيمرلنك، ايطغرل كبلر باشده كچوك بيرلر وپادشاهلر حضورنده خادملرگه ايديلر (لئون قاهون ص ١٤ ــ ١٦ ده، نجيب عاصم ص ٦٢ ــ ٦٣ ده).

بورونغی تورکلرنك کورشی قوملری ایله مناسبتلری.

بورونغی تورکلرنك بخشی ویامان مناسبتلربلك ایك کوبسی آلارنك ایك یاقین کورشیلری بولغان قبایلر ایله، موتك صو کنده ایران حکومتی ایله، اوچنجی درجه‌ده غرب طرفنده‌غی کورشیلری بولغان یاؤروپا خلقلری، روما ایمپراطورلقلری ایه‌اولدی.

تورکلرنك قبایلر ایله مناسبتلری بيك ایسکیدر. بولاردن تاریخده میلاد عیسی‌دن ۲۳ عصر مقدم بولغان واقعه‌لر معلومدر.

بولاربك ایك کوب مناسبتلری صوغشدن عبارت اولور ایدی. تورکلر کوب وقت قطایلرغه باردیلر. مملکتلرینی آلدیلر. قطایلرغه خاکم ایتدیلر کوب وقت قطای ایمپراطورلری تورك قاآنلربه فدا فداغیلق ماسنی عرض ایدوب صلح صورارغه یا که تورك قاآنلری نفوذنده قالورغه مجبور اولورلر ایدی. لکن مونك ایله برابر تورکلر قطای خلقربنی اوزلربه قرداش دیب بلورلر وچیت قوملردن قطایلرغه قول اوزاندرماسلر ایدی.

بورونغی تورکلرنك صوغش‌اورنلرنده دشمانلربه کورسه‌تکان سلطه‌لری بيك مشهوردر. قطای وایرانلر آراسده تورکلر حقده بيك قورقنچلی حکایه‌لر سویله‌نور ایدی. آلار اوچون تورکلرگه صوغش ایتمك عادتده اولم حراسیه حکم ایتلمك ایله برابر ایدی.

قطایلر وایرانلر تورکلرگه مقابله ایته‌رگه بیدی چاره‌لرغه یاشسه‌لرده فائده ایتمی ایدی. هم قطای هم ایران خلقلری، اوزلربلك تورکلر یاغنده‌غی چیکلربه طاش وکیرپیچلردن بيك زور سدلر، قویمالر سا ایتوب قارارلر ایدی. فائده‌سی اولماز ایدی.

توركلر اوشبو سالر تمام اولعاچده جبرور اولدیلر (۱).

توركلرگه قطایلر، توركلر آراسنده بر بر ترتیبسزلك، قاآسزلق وقتلرنده غلبه ایتدیلر. قاآن بولماغان وقتلرده شرقده‌گی توركلر قطای قولونده، جوبده‌گیلر ایران قولونده قالورلار ایدی.

بورونغی توركلرنك ادبیاتی وبازولری: تورك خلقلرینك عرب-مدنیتی تأثیری آستینه كرولرندن الگه‌ریگی ادبیاتندن بو كونده خلق اجده، كتابلرده بیك آز آثرلار قالغان. تورلی تورك خلقلری آراسنده‌گی تورلی قالبده یازلوب، سویله‌نوب كیلگان بعض حكایه‌لر، افسانه (Легенда) لر بار ایدی. آلار، مثلا ماغوللرده بوددی‌اق، مسلمانلرده اسلام تأثیری آستنده، بیك نق اوزگه‌رگانلر (۲).

(۱) قطایلرنك جین‌شهوانعی اسمده امپراطوری میلاددن (۴ م) دن ۲۱۴ یل الك قطای مملكتینك توركلر بلن حدودنه توركلرگه قارشو بر سد (قوبما) بنا ایدب تمام ایتدی.

اوشبو سدنی بنا ایتكانده دورت میلیون قدر قطای عسكری خدمت ایدب ۴۰۰,۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. ایشله‌گان وقتده توركلرگه قارشو ۵۰۰۰۰۰ قدر عسكر صاقلاب طوردی. بو بیك‌لی ... شرقده بیچیلی توغاردن باشلاب غرب طرفده ... ولایتنه قدر صوزلدی. بویی اوچ مك ... مصابده اولدی. كوب اورنی كیرپیچدن طاشدن ایشلانمشدی واوستنده هر بردن آلتی آتلی عسكر یورولك درجه‌ده كینگ ایدلدی.

توركلر بو سد (قوبما) بنا ایتكاندن اوچ یل اولدنكی صوك (۲۱۰ قبل المیلاد) واوب حمعیتلر وقطایلرنه هجوم ایتدیلر.

اوشبو سدنك اوشبو كون بنه بناسی واردر.

ایرانلر بله بلخ الله سمرقند آراسنده هم قافقاز طاغلری آراسنده بیك زور سد (قوبما) لر بنا ایتدیلر (باشلاب اوردتوب ... بنا ایتمش ایدی) لكن فائده‌سی تیمادی.

(۲) انك اسكی حكایه‌لردن برسی ... ص ۱۸ ۱۹ده، ... تاریخی ص ۹۹-۱۰۳ لرده درج ایتلگانلر.

اوزلرینك یوروغی حاصیتلرن، یارولرن، تلده‌گی هر بر خصوصیتلرن تمام صاقلاب کیلگان ایك یوروغی اثرلر. ایسکی تورکلر طرفدن طاشلرغه یازلوب قالغان اثرلرگه‌در.

بولار یا بر بر روز قاآن وقاماندیرلر شرفینه، آلارنك فضیلتلرینی صاناب یازلغان هیکللر (یامنیکر)دن، یا که قبر طاشلریدن عبارت اولدلر. بو یدی اثرلر بوکونده تورکستانده هر وقت تابلوب طورالر. بو یدی اثرلرنك ایکی مهملری سیبیریاده ینیسه‌ی بویلرینده هم ۱۸۸۹ نچی یل بایقال کولی جوینده اورخون بلغه‌سی بوینده تابلغان هیکللردر (۱). اورخون هیکللری ۸ نچی عصر میلادی باشنده بولغان تورك حکومتی‌نك قاآنلری شرفینه قویلغانلر. بو هیکللرده شول زمانده‌ی تورکی قومنرنك اجتماعی حاللری هم قاآنلرنك تورك ملتنه ایتکان خدمتلری یازلغان. بو هیکللرنك هر برسینده تورکلرنك اوز تللری اوچون اورلری تألیف ایتکان یازولر ایله یازلغانلر. تورکلرنك اول یارولرینی قطایده‌ده هم غرب طرفده روما ایمپیراطورلغنده‌ده اوقوچیلر بولغانلر. تورك قاآنی، شرقی روما ایمپیراطوریه‌سی بوبازولر ایله خط یازا طورغان بولغان. قاآننك ۵٦۹ نچی میلادده یازغان برمکتوبی معلومدر. میلادی ۹-۱۰ عصرلردن صونك یازلغان ایسکی تورك اثرلری کوبدر.

---

۱) اوشبو هیکللرنی رادلوف، طومسون، ماردسمف، ملیورانسکی اسملی‌گی عالملر نقش ایتوب هیکللرنیک رسملری تورلی ترجملری ایله بیچه جلدلی ایله کتابلر یازدیلر. رادلوف، طومسون، ماردسمفلرنیک اثرلری بیرم کتابلر بولوب جیعلدیلر. ملیورانسکی‌نیک "Памятникъ въ честь кюль Тегина" اسمی ایله یازغان اثری «Зап Вос Отд Имп. Рус. Археолог общества» مجموعه‌سینک ۱۸۹۹ نچی یلغی ۱۲ نچی جلدینک ۳ نچی جزئی بولوب نشر ایتلگان ۱٤٤ صحیفه‌لک.

تورك قاآنلری. تورکلر، اوزلری آراسدن ظهور ایتوب دولتلر توزوگان قهرمانلریغه هم آنك حلفلریغه قاآن دیب اسم بیرورلر ایدی. تورکلرده قاآنلقنك تشکلی بیك طبیعی ایدی، بر کچوك بی اوربنك قولی آستنده‌غی اولوسکه ایکنچی اوچنچی بر کچوك اویماقلری قوشادە اقتداری شوکتی آرتقان صاین دخی بیچه جمعیتلری قوشوب زور بر قاآنلق یاصی. تورکلرده موندی زور قاآنلق تورلی عصرلرده تورلی اسملر آستنده کوب وقت تشکل ایتدی. کوچمه خلقلرنك قاآنلقلریده اوزلرینك معیشتلری ایله متناسب اولەمان؛ بر مملکتنك اوراق وقت دوام ایتوی بیك آز وقت طوغری کیلگان. قاآنلق بر آتانك بالالری قولده اوراق وقت دوام ایتە آلماس ایدی. آتادن بالاغه قالوب دوام ایتکان قاآنلق تورکلرده بیك آز وقتلرغه اوچرادی بر قاآنلق تورلی کشیلر قولده دوام ایتکانده مدتی بولمان تورکلرده قاآنلق، همیشه شهر یراسملری ایله دوام ایتەلر؛ اما کوچمه‌خلقلرده قاآنلق، تحتنکه اوطورغان کشیلرنك اسملری یا که آلارنك منسوب بولغان جمعیتلرینك اسملری ایله همان آلماشوب طورور ایدی. تورك قاآنریدن معلوم اولعانلرینك ایك اولگیسی ومشهوری اوغور خاندر. تورك قاآنلریدن تومن قاآن میلاددن ۲۱۰ یل الك قطایلرنك بسا ایتکان سدلرینی واتوب قطایلر اُجیغه کردی. هم قطایلرینك بیچه ولایتلرن آلدی. تومن قاآن اوزی دولت تشکیل ایتکان بر ذات اولمیچه، قطایلر طرفدن «هیون نو» دیب آتالا تورغان زور تورك مملکتینك قاآنی ایدی.

اوشبو «يون‌نو ياكه هون» (١) مملكتى ميلادنڭ ٤٣نچى يلده «جنوبى هون»، «شمالى هون» اسملرى ايله ايكى گه بولندى. هونلر بو وقتلرده بيك ضعيفله‌نگانلر ايدى. قطايلرنڭ بر گينرالى شمالى هونلر جمعيتن تمام توزدردى. بوندن صوڭ شمالى هون توركلرينڭ بر مقدارى جنوبى هونلرغه قوشلدى و كوبسى اورال يوزقيرلريه باشقورد برابريه كيتديلر (٩٣ ب. م.)

جنوبى هونلر بوندن صوڭ يه ايكى عصر قدر دوام ايتديلر ايسه‌ده ينه طارالديلر. (٢٢١ ب. م.).

بوندن صوڭ هون مملكتى يرينه شرق طرفندن «سيانبى» اسمنده تاتار توركلرى كيلوب خواجه‌لق ايتديلر. ٣٢٠نچى يللرده بولارنڭ مملكتى خزر دينگزى باشنده‌غى ايلى يلغه‌سندن بحر محيط كبيرگه قويا طورغان آمور يلغه‌سينه قدر صوزلور ايدى. بوندن صوڭ مملكت اداره‌سى «جوجن» اسمنده توركلر قولينه كيجدى. اوشبو جوجنلر وقتنده تورك خلقلرينڭ هر طرفده اوزى بر اداره آستينه كرديلر. ينيسى و كامچاتقه طرفلرنده اولغان تاتار توركلرنده، اورال و ايدل طرفلرنده اولغان باشقردلرده اوشبو اداره‌ده ايدى. «جوجن»لر اورلرينڭ قوتلرى ايله قطاى و ايران كبى كورشيلرينڭ خاطرلرنده بيك قورقنچلى اولوب قالديلر (٢).

---

(١) هون، سيبيرياده‌گى اورخون يلغه‌سينڭ قديمى بر اسميدر. هون مملكتى شول يلغه اسمى ايله آتالغان.

(٢) قطايلر بولارنى جونك جونك ياكه جوجو ديب آتارلر ايدى. عربلر [illegible] (ورنتلرنده [illegible]) «يأجوج» و«مأجوج» ديب بولارنى و بولر حقنده قورقنچلى سوزلر سويله‌رلر ايدى

حوجملر ایکی عصر قدر حاکملك ایتدیلر. آلتنجی عصر میلادینك اورتالرندن ۸ نجی عصر میلادینك اورتالرینه قدر توکیو اسمندهگی قاآنلر حکم ایتهلر.

تورکلرنك دین اسلامنی قبول ایتولرینه قدر بولغان قاآنلری حملهسندن بیه غرب طرفنده حکم ایتکان تالا میر، آتیلا، بایان، قوآرات اسمندهگی قاآنلردر.

غرب طرفندهغی تورکلر – تورك جمعیتلری اوّلگی زمانده بر توبلی اورن توتا آلماسلر ایدی. بلکه تیز تیز اوریلرینی آلماشدروب بر برسی ایله قاتشوب تیرکلك ایتهرلر ایدی. شونك اوچون جایق بویده قالنلر، اُرتیش بویده قالنلر، تاریم بویده قالنلر دیب تعیین ایتو مشکل اولور. شوندهده کوبوك زمانلر شرقی قطای چیکلرنده، بحر محیط ساحللری تیرهسنده تیرکلك ایتولوینه قاراب، شرق طرفنده تاتار تورکلری تیرکلك ایتهلر ایدی دیگان کبی، غرب طرفنده اوزاغراق طورغان قوملربده بیلگولرگه ممکندر. غرب طرفنده اورال طاوی و بلغهسینك غربده بیك ایسکی زماندان بیرلی هیومولیع، زیریان، ایسیدون، بهررو، آغاتیرس، بلغار، باشقرد، ماجار (میشار)، آلان، کبی تورك هم فین قوملری تیرکلك ایتوب کیلدیلر.

ایدل بلغهسینك توبهنگی آغمنده اوطورغان بیك تاتالرمز اولغان تورکلر هم قسماً قیلر، بلغارلر دیب آتالورلر ایدی.

بولار همیشه کوچمه معیشتده بولغانلر. بولارغه نعص وقتلر آت مه، قورال کیوب صوغشقه حاضر بولا تورغان وحکومت اشلرنده اقتدارلی خاتون پادشاهلر حاکملك ایتدیلر.

اوشبو خاتون قاآلردن طومرس اسمده گیسی ایرانك ایك مشهور شاهی کیخسرو ایله قـاقشیه‌ده صوغشوب غلبه ایتدی. کیخسرو عمربی صوغش ایله، قان توکمك ایله کیچرگان پادشاه ایدی. طومرس خاتون آنی اونورتوب باشینی قولیه آلدی هم «عمرك بویچه قان اچمکدن طویماداك، ایندی طوی» دیه قان ایله طولو صاوتقه آتدی. میلاد عیسیٰدن ۵۳۰ سنه مقدم (۱).

میلاد عیسیٰ دن ایکی یوز قرق بلر ایلك، أرمن لرنك بریچی آرساق (۲) اسمده گی پادشاهلری وقتنده، بلغار خلقی آراسنده فتنه ظهور ایتدی. اوشبو سبدن آلارنك أچدن بیك کوبلری اورلرینك بوروبغی وطنلرن طاشلاب (۳)، أرمنلرنك قافقاز طاغلاری تبره‌سنده بیك بمشلك ومست یرلربه باروب اوراغوق زمان تورکنك ایتدیلر (٤). یاؤروپا خلقلری اوشبو غربی تورکلر وقبلرینی اسکیف یا که اسکیت دیب

(۱) قاموس الاعلام هم مرادنك تاریخ عمومی سی جلد ۱، ص ۱۹۸

(۲) Арсакиды یعنی أرمنلرنك بریچه پادشاهلرینه اتوءدر بریچی آرساق میلاد عیسیٰدن ۲۵٦ ل مقدم پادشاه اولدی (بروکغاوز هم یفرون قاموسی جلد ۳، ص ۱٦۷).

(۳) «Собран.е путешеств й къ татарамъ» لیسکوفسکی. ص ۲٦۹، حاشیه ۱۵ نومر.

(٤) «Армянская истор.я» کاسن، جلد ۱، ص ۱۳۷ ۱۵٤ ۱۵۵ پیتربورغده ۱۸۰۹ یلی ل یوسف I Іоннусевъ طرفدن ترجمه ایدلوب باصلهان. ارمن تلی ایله بروحسی میلاددن بیشنچی عصر (آتیلالر عصری) أرمن مؤرخی موسی خارنسکی M Харинск й در. مونك نسخه‌سی فرانسك عمومی کتبخانه‌سنده بار.

وصوگراق سارمات دیب یورتدیلر (۱).

تورکلرنك غرب طرفینه حرکتلری. برگه اداره آستنده‌غی هون مملکتی شمالی وجنوبی اسملری ایله ایکی‌گه بولنوب ضعیفله‌نگان وقتده قطای مملکتی اداره‌سنده یان جانو دیگان بیك عقللی سیاسی قوماندانك حکمی یوری ایدی. یان جانونك سیاستی آرقاسنده قطای (چین) مملکتی، شمالی هونلرنك ایکی مرتبه ایتکان هجوملرنده امین قالدی. یان‌چانو شمالی هون تورکلربی مملکتنکه کرتمه‌و دن گنه قالدرمادی. بلکه ایکینچی تورلی اُنکه باشلدی اول اورینك اوستنی آرقاسنده جنوبده‌گی تورکلرنی، بیش بالق (۲) اویغورلرنی هم شمالی هونلرنك ایك قتی دشمانلری بولغان قطای چیکنده‌گی تاتارلر هم تونغوصلری شمالی هونلر خلافینه قوتورتدی یعنی تورکلر آراسینه اختلاف صالدی. اوری بیك کوب اینوب تورنك عسکری بیلللادی. هم بیك زور عسکر ایله شمالی هونلرغه هجوم ایتدی. (تورنك حقی آراسنده تورك آغزینه مسه آتاسیی صاتوماس دیگان مقال بار. بو سوز تورك برسو امیرگه عسکر بولسه، آتا آناسیی صاتوماس، فقط امیرنی ملور، دیگان معناده.)

یان‌چانو عسکری بولغان تورکلرده اورلرینك قرداشلری بولغان هونلری صاتومادیلر. یان‌چانو اوچون، چین اوچون

---

(۱) اسکیت یاکه سکت اسمی تک اوشبو اوروغ سوزی تورکلرگه خاص اسم تگل بولوب، بورون زمانده اوروپانك کوبسی بولوب بیرمه‌گه کیلدی. بو غنه اسکیف. اسکیت دیگان سوزلر مخصوص قوملرنك اسملری اولمیجه، تون تورك قوملرینه یاکه تون شمالی آسیاغه بیرلگان اسملر. (لئون قهون، حسن عاصم، احمد مدحت تاریخ کتابلرنده)

(۲) بیش بالق بیش شهر دیگان سوز. خاطرگی کاشغر اورسی تورکی تورکلر بیش تاتی دیر. قبیله‌لرنی ... بولدیلار دی

صوغشديلر. أرتيش بلعه‌سينك باشلرده‌غى صوغشده هونلر يكلديلر. برقسمى جنوب طرفينه كيتدى. ايكنجى اولوغ قسمى غرب طرفينه قيچاقغه. يعنى حزر ديكزينك شرقى وشمالى ساحللرنده‌گى ياپالرغه، باشقرد صحرالرينه قاراى يوروب قاچدى (٩٢ ميلاد).

بولار اورال وايدل بلعه‌لرى بويلرنده، قافقازنك شمالى طرفلرنده تركلك ايتمكده بولغان واغول، ماجار، بلغار، باشقرد، آلان كبى قبن هم تورك قبيله‌لرينى قوللرى آستينه آلديلر هم هون اوغور - هونغور اسمده قوتلى مملكت تأسيس ايتديلر.

مملكتنك اصل اوتورغان اورنى قبچاق (صحرا) بولغانى اوچون بو خلقلر (يعنى هونلر وآلارنك تابعلرى) قيچاق ديب آتالغانلر. هونلرنك سوبوب كوچه تورغان اورنلرى قافقازنك شمالنده قوبان وتيرك بويلرنده‌غى بولوبلقلرى هم قاما ايله ايدل آراسنده‌غى طاولق اورنلر ايدى.

هونلر اوزلرينك قوللرى آستنده بولغان ميشار، بلغار، باشقرد، آلان جمعيتلرينه باش بولوب، آلارنك اسملرى ايله غربكه ياورويا اچينه هجوم ايته‌رلر ايدى. بيك مست ومحصولدار بولغان بو يرلرده بو قيچاقلر يابوديلر هم زور شهرت ايه‌سى بولديلر. بو قيچاقلر (ياوروپادرجه اينكاندە هونلر) نك غربكه ايك قوتلى هجوملرى ٥ نچى عصر اورتالرنده وآخرنده ساليبر. آندان صونك آتيلا ديگان قاآنلر وقتنده بولدى. شرقده بو وقت جوجن حكومتى قوتله‌نه ايدى؛ آلار هونلرى اورلرينه بوى صونماغانلرى اوچون غربكه طابا قسناديلر. اوشبو سببدن ناالامير هم آتيلا قوماندا سنده هونلر غربكه حركت ايته‌رگه مجبور بولديلر.

بالامير بالطبيق ديكرى وقاراديكزلر آراسدهغى قوّتلى غوت حكومتينى طوزدردى. غوت حكومتينك باشدهغى كشى (كرمانارس) يوز يل غه يافين زمان صوغشقان وهر بر صوغشده غلبه ايتكان بر قوّتلى ذات ايدى. آنك حيكلوى باؤروپا اوچون، غونلر اوچون خارق العاده بر اش كبى كورندى. غوتلرنك بعضلرى هونلر قوليه كردىلر، بعضلرى اوستمزگه شيطان عسكرى كيلدى ديه غرب طرفينه قاچدىلر. اوشولارغه ايهروب نون شرقى باؤروپا خلقى «شيطان عسكرى كيله» ديب عموما هجرت ايدرگه كرشدىلر (١).

ذاتاً هونلر صوغش ميدانلرينده اولقدر قاطى قوللى اولولرى اوستينه يوروش طوروشلرينده باؤروپا خلق اوچون شيطان ديب ايتورلك ذات ايدى: حاتون بالا چاغالرى اوچون آربالرى اوى حساب ايدلور، آنلهگان اوريلرينه كوچوب يورورلر، اوزلرى ابك كوب عمرلرن آط اوستنده اوتكاررلر، آط اوستنده آشارلر ايچهرلر. يوقلارلر ايدى. آتقان اوقلرى هيچ خطا كيتمهس ايدى. بالامير وفات ايتدكى صوكنده قوماندا آتيلاغه قالدى. اول عسكرى ايله همیشه آلعه آطلاب باؤروپانك أچينه طابا كره ايدى. بيوك روم ايمپراطورلغى بولارنك كيلوون تنگاچده، مملكتن هلاك كتدن صاقلامق اوچون طونه بلغهسى نه بلربى هونلرغه بيرورگه، وخراج بيروب طوررغه مجبور اولدى (٤٤٦ ب. م).

آتيلا، قولندهغى قنجينه قارات: بو، نون دنيانى ضبط ايتمك اوچون الله تعالى طرفندن يبارلمش هديهدر ديور ايدى. «مم آلمك آيـاغى تيگان اوريـده اولهن اوسمرگه تيوشلى»

---

(١) مهاجرة عموميه ديه مشهوردر

دیگان کبی سورلو سویلەر ایدی. هونلر فرانسیەدە «هون» یەمەسینە قدر باردیلر. «آیه چینوس» اسمندە مشهور بر قوماندان «ایك آخرغی صوغشمز» دیب غربی یاؤروپاغە صیوغان جمیع خلقنی جیدی. و «قاتالونیا» اسمندەگی اوروندە هونلرغە قارشو صوغشدی. اوشبو صوغش دنیادە امثالی بیك آز اوچراغان صوغشلردندر. هر ایکی طرفدن ایکی یوز میڭ مقداریندە جان تلف اولدی. آتیلا، اوشبو صوغشدە غلبە ایتە آلمی یا که عسکر اینەرگە تلامی کیرو طونه بویینه (وینگریا) گە قایتدی (٤٥١).

آتیلا، قاتالونیا صوغشیننڭ ایکنچی ییلندە روما شهرینه طوغری یورودی: روما پاپاسی. آتیلا حضورینه کوب دولت کلر ایله واردی وصحبت ایتدی. آتیلا پاپاننڭ نصیحتنی قبول ایتدی رومانی هلاك ایتمی قایتوب کیتدی.

٤٥٣ نچی ییلدە آتیلا آ کسردن وفات ایتدی. اوغللری آرا اسندە خانلق دعواسی چقدی. قوت آرقاسندەغە بر اداره آستینه جیولغان بیون هونلر (وینگریا) مملکتی خلقی، اوشبو فرصتی کورد کری ایله اوز قایغولرینی قایتوروغه کرشدیلر. آتیلانڭ «دینگیجك» اسمندە اوغلی، آتالری وقتندە جیولغان بلغار، ماجار، هون، باشقرد کبی خلقلرنڭ بر مقداری ایله حاضرگی وینگریادە قالدی (۱).

۵ نچی عصر میلادیدن باشلاب بو قپچاقلر آراسندە قانقلی، قالاچ اسمندە ایکی زور جمعیتلر قوتلەنەلر. قانقلیلر گریکلر آراسندە

---

۱) اوشبو کون دینگیجك ایله قالغان ماجار، بلغارلر سلامت اویوب شول یورتلرندە توکالك ایتکەنلر. باشقردلر آز اولدقلریندن نسعه قومار آراسندە یوغالدیلر. بلغارلر ایسه ورلرینك بن عرب وعدلرن اونوتدیلر

خالیافه اسمده، صوکندان روسلر آراسده تورکمه‌ن دیب آتالالر (۱). قالآچلری گریکلر آقهون یا که افتالیت دیب، ایرانیلر ابتلیت دیب یورته‌لر (۲).

قال آچلر آلتنچی عصر میلادیده حوب هم غرب تورکلرینی اوزلرینه قاراتوب زور قوت کسب ایندیلر. دوسای بویده‌غی قافقاز، ایدل، اورال بویلریده‌غی قبیل و تورکلری هم تورکستانده‌غی اویغور تورکلرینی هم قطای حدودیده ترکلك اینه تورغان تورکلرنی بر اداره آستینه حیدیلر. آلار (آق هونلر) ایران مملکتینك بعض یرلرینی آلوب مملکتی بیه کیسکه‌یتورگه تله‌دیلر. شول وقت، شرقی تورکستانده ماغولستانده قوت حیوب کیله تورغان توکیو اسمده‌گی، تورك حکومتی ظاهر بولغان ایدی. ایران حکومتی، توکیو قاآنری ایله اتفاق ایتوب آق هونلرغه غلبه ایندیلر. آق هونلرغه، تورکستانده‌غی اوریلرین طاشلاب قاچارغه، غربکه ایدل ودوسای طرفلرینه صغنورغه توغری کیلدی. آلار یاؤروپاغه آوار اسمی ایله (۳) تارب چقدیلر: آلارنك بابان اسمده‌گی خانلری یاؤروپاده، روماده آتیلا اورنینی توتدی. (۶۲۶ م، ۵ نچی هجری).

(۱) سیسوریسك لیبانیسی.

(۲) قطایلر وآق هونلری Ти ле دیب، ماعولر Тилеутъ دیب آتدیلر. حاصل قالات آق هون، بیله تله‌اوت آوار، قالاج، قلآچ کبی اسملر بر جمعسك تورلی کشیلر طرفیدن، ولگن اسملر در.

(۳) آوارلر اورلوینك رتیسلوی بولغن وارخونی دیبگن کیسك اسمی ایله آوار دیب آتالدیلر (لئون دهون، نحیب عاصم).

باپادان صوڭ قال آچ قپچاقلرى (آوارلر) قونى يه طارالا. هونلرسكده. آق هونلر (قال آچ)لرلكده قونلرى طارالو ايله گنه قپچاق مملكتى نى . آتيلا . باپان دبگان كبى قونـلى قاآنلر بولماعاچ مملكت تورلى ادارهلر آستنده دوام ايته. اورال وايديل يلغهلرينڭ توبهن آغملرى حاضرگى دون صحرالرى . قارا دبكز بويلرى، يعنى هون وآق هون مملكتلرينڭ مركزى همان اصل قپچاقلر قولنده قالا. آلار حزر وصوڭندان قپچاق اسمى ايله آتالالر . ايدلڭ اورتـا آغملرى بلغار حاللغى قولنده، دونـاى بويلرى يه تورلى ادارهلر قولنده دوام ايتهلر.

توكيولر: توكيو سورى، تورك دبگان سوزنڭ قطايلر طرفندن بوزولغانيدر. توكيولر تورك حكومتينه حوحملرى تحتندن توشورب حواجه بولديلر حقيقى قونلرى آق هونلرغه (٥٥٢ ميلاد) غلبه ايتكان وقتلرندن باشلانادر. آلار اصللرى ايله همان شول بورونغى هونلرلك اوزلريدر. هونلرنڭ اصل مركزده توركستانده قالغانلرى ٣-٤ يوز يللر اچنده حابلاب قوت جيديلرده. توكيو» (توراك) اسمى ايله قاآن بولديلر (١).

بولارنڭ توبلهرهك تورغان اورنلرى بايقال كولى جونبنڭ غرب وشرق طرفلرى، آلتاى طاغلرى تيرهسى ايدى.

بولرنڭ . حكومت اشبه ساشلاغى وقترنده تومن اسمده وصوڭدان موتان. قوطلوق. بيلكه اسمرندهگى قاآنلرى وكول

(١) تاريخچه اوشبو سوزنڭ توركلر آراسنده مشهور اولمى "تركيه كون" دېگان حكايت اله ماسى حقنده اثون قهرن ص ١٨-١٩ هم ٢٥ قارالسون

تکین اسمده‌گی بهادرخان زاده‌لری مشهوردر. اوزلرینك قوتلری آرقاسنده بتون تورکلرنی برقوت آستینه جیدیلر. بولارنڭ دولتلرینڭ ایث مانور وقتی ۶نجی عصرنڭ صوڭغی و ۷نجی عصرنڭ اوّلگی بارتیاربدر. آخر کوبرده (۸نجی عصرنڭ اوّلگی بارتیلرده) ضعیفلندیلر. اوزلری تورکلرگه قاآنیق ایتدکاری حالده قطای حکومتی نفوذنده اولورلر ایدی.

بولارنڭ قطای وروم ایمپراطوری ایله زور مناسبتلری ومسلمان عربلر ایله زور محاربه‌لری اولدی روم ایمپراطوری ایله آرالرنده ایلچیلری یورور ایدی. بولار وقتده تورکلر، قطایلردن (تجارت ایله) آلغان ماللرینی غربده‌گی روملارغه صاتار ایدیلر.

قطای پادشاهلری بولاردن امین اولمق ایچون هر وقت دوستلق اظهار ایدوب طورورلر، هرسنه قاآنغه اون ملڭ طوب یفك هدیه ایدوب یبه‌روب طورورلر ایدی.

توکیو حکومتی وقتنده تورکلر آراسینه باروب حاللرینه آشنا بولغان بر قطای مؤرخی تورکلر حقنده اوشبو سوزلری یازا:

«بولار کوچمه ترکلك ایته‌لر. اوبلری کیزدن ایشله‌نگان. حیوان آصراو وآوچیلق ایله دیب کونه‌لر. تیری ایشله‌و وایله‌ونی بیك یاخشی بله‌لر. بوندن کیم یاصیلر. آت اوستنده بیك اوستا بورولر هم بیك یاخشی اوقچی‌درلر. حیه‌لری موگوزدن بولا؛ قلیچلرینڭ قاپیشلرینی، بیل باولرینی یومری زڭقو برسه‌لر ایله زینتلیلر. سوڭگی صاللرینڭ باشلرینه بوری باشی صورتی قویالر. بیك

بهادر خلقلر اولدقلريدن بكتلرگه حرمت ايتەلر، قارتلرغه اول قدر اعتبار ايتميلر. يازولری يار . عهد ووثيقەلريه مهر باصالر. بولاريك يازلغان قانونلری، منتظم احكام كتابلری بوقدر. هر برسه حقنده حكم، عرف وعاداتكه بنا ايتنه. قاآنغه قارشقانلر، كشي اوتروچيلر، ايرلی خاتونلرغه تعرض ايتوچيلر اولترلەلر......

بولار هر نيقدر كوچمه ايسەلرده، هر توركنك اوريه آيرم بر باصوووی باردر. اولگان كشيلرگه آرتق قايغورالر، آنك دفن كوننده قربان چالالر. يورلريی كولمكلريني يرتالر. بو كان كشينك قبری اوستنه طاش اوطورتالر.

بو طاشلر، آنك عمری بويچه نيچه كشي اولترگان بولسه، شول قدر بولا. بعض حصوصی قبرلرينك اوستنه بر بنا ياصاب آنك اچينه اولگان كشينك صورتنی وعمرنده توغری كيلوب حاضر بولغان صوغشلرينك رسملرينی ياصيلر وآنك قيلغان ياخشيلقلرينی يازالر. قبرلر اوستنه آنك حرمتيه چالنغان قربانلرينك باشلرينی آصالر....»

توركلر هم عربلر - اوشبو بيوك تورك حكومتينك حاكمی يدنچی عصر ميلادی اورتالريدن صوك بومن اسمده قاآن ايدی. بومن قاآننك حكمی، ايران حدوديدن شرقی خطای تاتار توركلريه قدر بورور ايدی. تمام اوشبو قاآننك حكومتی وقتلرنده (ميلادی يدنچی عصر هم آخرلرنده) عرب مجاهدلری دنيانك ايك ايسكی، ايك عظمتلی پادشاهلقی اولغان ايران مملكتيني تمام ضبط ايتديلر. ايران پادشاهی يزدجرد يكتوب، چارەسز قالوب، قاچا قاچا مملكتينك تمام شرق حدوديه يتدی. آنك شرقندەگی چيكدەشی

اوشبو بیوك تورك حکومتی ایدی. آتا بابالردن قالما دشمانلری اولغان اوشبو تورکلرگه (نی قدر منکر اولسه‌ده) ایران شاهی ایه‌لوب باراورب صغدی وآلارنڭ حمایه‌سینه کردی. یزدجرد تورکلرنڭ کوکلن طابار ایسه مملکتنی قایتاروب آلاچاغینه تمام اشانمش ایدی؛ تورکلر قبول ایتدیلر. شاهنڭ آرتندن ابن کرایز (رضی الله عنه) قوماندانلغنده مسلمان عرب عسکرنده تورك یرینه کیلوب یتدی.

ابن کرایز اورلرنڭ دشمانلری اولغان یزدجردنی حمایه ایتولرن صلتاو ایدب، تورکلرنڭ بعض شهرلرینی ضبط اینه باشلادی؛ تورکلرده بهادرلق اولسه‌ده آرالرینده (معاً) هیچ انتظام یوق ایدی؛ ترکی، حیله‌ومکرگه بیك اوستا اولغان عربلر غلبه ایتدیلر (۱) لکن فائده‌لی صورتده ضبط ایته آلمادیلر، حجاج، ابن اشعث کبی مسلمانلرنڭ بیوك قوماندانلرینڭ اجتهادلری ثمره‌سز قالدی.

اوشبو اولوغ واوزون حادثه‌لر وقتنده تورك حکمدارلغی نجیبه قوطلوق اسمنده برسی قاآن اولمش ایدی؛ (٦٩١ میلادی، ۷۹ هجری) وفات ایتدی. اورنینه ایسی «مه‌چبو» قاآن اولدی.

اسلام عسکری همیشه تورك مملکتنڭ ایران حدودنده صغدده ایدی. صغد ایلینڭ ایڭ بیوك شهرلری بخارا اینه سمرقند ایدی. (۲) حاکمی قاآن نصرقنده بر خاتون ایدی.

---

(۱) تورك تاریخی اوستونده عربلر غلبه ایتدیلر ایسه‌ده اوستا حطـلری آرقاسنده غلبه ایتمه‌وك مظفر اولدیلر دیمك ایسته‌ر

(۲) بخاراده طوروچیلرینك کوبیگی ایرانیلر. سمرقندده طوروچیلر تورکلر اولوغ مستنی الله بخارا ایران بلده‌سیدر، سمرقند تورك شهریدر دیرلر ایدی (تورك تاریخی نجیب عاصم بك).

اوشبو خاتون وتون صعد توركلری بيوك قاآندان يباردم صورادیلر، قاآن ياردم بيره آلمادی. مملكتده باشسزلق حكم سوره ايدی. قاآن، مملكتينك شرق طرفنده استقلال اعلان ايتكان لبائو، خطای، تونغوص تاتارلری وبش بلقدغی اويغورلر ايله محاربه ايته ايدی. مملكت اوچون خارجی دشمانلرغه قاراغانده، داخلی دشمانلر خوفلیرك صوبولدی قاآنلری اقتدار، قوت وشوكتلريه قاراغانده ضای تورغان توركلر، توكيولريك صونغی كولمرده‌گی بومشاقلقلری آرقاسنده چلابوق باش باشتاقلق ايته‌ير ايدی. هم واقعه‌ده تورك قاآنی اوچون ايكنچی بر حكومتنك عودنده طورمق الته زور بومشاقلق ايدی.

قتايبغه تابع بولغانغه تابع بولغان صعد خاتون كه‌سی خاتوننك عسكری آراسنده طبيعی هيچ بر رغبت يوق ايدی.

قتيبه بن مسلم قوماندا سنده اسلام عسكری (۷۱٤ م، ۹٤ هـ) بخارانی ضبط ايتدی. توركلر عيبشه مغلوب ايدیلر. سمرقندیه فتح ايدلدی (۱) آخر بيوك قاآن، آغاسی قوطلوق قاآننك اوغلی كول تكين قوماندا سنده عسكر ياردی فائده اولمادی. قاآن، ۷۱٦ نجی يل وفات ايتدی. كول تكين، اوربك فرداشی بيلكه‌نی قاآن ايتدی. كول تكين بهادر قوماندان ايدی، كوب عسكر ايله عربلرگه قارشو كيتدی؛ سمرقند باشده «تيمرقپو» ديگان اورنده عربلرگه غلبه ايتدی. مسلمانلرنك قوماندانی سورة بن بحر الداری‌نی شهيد ايتدی (۷۲٤ م، ۱۰۵ هـ).

(۱) توركلر ماغقدن كعد ياصاوتی بلورلر ايدی. سمرقندی فتح ايتكاچ عربلر اوشبو فائده‌لی هنری اورنگ قوللريله آلديلر (حسن عاصم)

لکن بوندان بر فائده اولمادی، اسلام عسکری صوکغی صوغشلرده تمام غالب اولدی. تورکستان عربلر قولینه کیچدی. تورکلر اورلرینه قلیچ ایله دشمان اولوب کیلگان عربلرنك دیندن اعتقادلرن همان قبول ایتمزلر ایدی.

۷۳۱ نچی یل کول تکین وفات ایتدی. قرداشی بیلکه قاآن، اول زمان تورکلرنك عادتی بوینچه، کول تکین اسمینه هیکل (یادگار) اوطورتدی. اوشبو بیوك هیکلگه آلتای طاغلری آراسنده‌غی اوشبو تورك دولتی واصول اداره‌سی. کول تکین وآتك فضائلی، تورك ملتینه ایتکان خدمتلری حقده اوزون وبلیغ سوزلر ترتیب ایدوب یازدردی. چونکه کول تکین غایت بهادر ایدی، مملکتنده‌گی داخلی فتنه‌لرنی باصو اوچون بیك زور اشلر اشله‌دی. اوزلرینك صغد طرفلرن قولدن چیقاروب آلغان عربلرگه قارشو اول صوغشدی. ایسکی تورکلك وآنده‌غی ملی عادت وآیینلر ایچون قورقنچلی اولغان اسلامغه قارشو اول مدافعه ایتدی یعنی ملیتنی اول حمایه ایتدی. بو کونده کشف ایتلگان هیکلی بولارنی تفصیل ایله حکایه ایته.

۷۳٤ نچی یل بیلکه خان اوزی وفات ایتدی. بونك اسمینه‌ده هیکل (یادگار) اوطورتدیلر. بونك هیکلی کول تکین‌نکدن دخی بیوك ایدی، قاآن‌نك بهادرلغن صاناب تورك ملتینه قارشو اوزون خطابلر یازلدی. هر ایکی هیکلنی یازوچی شاهزاده یولوغ تکین ایدی. بو هیکللرنی هم نثر هم شعر ایله یازغان.

بو شعری :

بکرمی کون اولوروب * بو تاشقه بو تامغه قوب

یولـوغ تگین بتیدم . * بو یچه بتیگ بتیگمه
مین کول تگین آتیسی * یولوغ تگین بتیدم (١)

بیلگه قاآنڭ وفاتی صوڭنده بیوك تورك حکومتی تمام ضعیفله‌ندی هم اوز اقلای بتدی .

II

اسلامیت هم تورکلر

(توکیولردن چنگزگه قدر)

اسلام مملکتلرنده تورکلر ــ غزنویلر ــ سلجوقلر ــ اسلام مدنیتی آلدنده تورکلر ــ ماوراءالنهر . اصل وطنده قالغان تورکلر ــ خزرلر ــ قپچاقلر ــ بلغارلر ــ اصلاو بابلر ــ اوغوزلر ــ قارا خطایلر ــ چنگزنڭ ظهوری آلدنده تورکلر ــ چنگزنڭ ظهورینه حاضرلك

اسلام مملکتلرنده تورکلر : توکیو حکومتی تشکلاتنڭ صوڭنده تورکلرده، بیش عصر قدر وقت اونوب چنگزخان ظهور ایتکانگه قدر، زور قاغانلر بولمی . بلکه مملکت کوب اولوشلرگه بولنده، قبیله باشلقلری، آغالر، اولوغ وکچوك خانلر طرفندن اداره ایتله .

تورکلر کوچمه خلقلر . اوریدن اورنغه کوچوب یوریلر . بولار آراسنده الوغ هم آلارنڭ التفاتن قازانا بلگان بر قاغان

(١) بولوغ تگین نڭ شعرلری بو کونده‌گی یاوروپا علماسنه بویوك تحقیقلرغه یول آچدی . «Зап вост отд Имп Русс Арх. Общества» مجموعه‌سنده، Θ. Коршъ نڭ «Древнѣиш. й Народный стихъ турецкихъ племенъ» دیگان مقاله‌سی (جلد ١٩، ص ١٣٩ ١٦٧)

(پادشاه) بولغان وقندەغه آلار راحت طورا آلالار. قاغان بولماغاچ توركستاننك تورلى طرفلرنده بولغان كچوك خالقلر، قبيله باشقلرى بر برسى ايله ترتيبلى صورنده طورا آلمبلر، أزغشالر، صوغشالر. مملكتنك بر يريه آياق باصوب تورلەمەگان كوب قبيلەلر، هم صوغش وقتلرنده يكلوب اورنن ضائع ايتكان توركلر. حاللرن اصلاح ايتەرلك بر قاغان كورمى، باشى صوقغان يافقه قراق = قرغز بولوب چوب كيتەلر ايدى. بايقال نك جنوبنده مركزده بك زور بولماغان اويغور حكومتى بولسەده اولده توركلرنى بر نقطەغه جيوب آلا آلمادى، بلكه اورى قبيلەلرنك هجوملرينه توره آلمادى، اوزينك قوتن طيچ اورنغه، جنوبى توركستانغه تيان شان طاغلرى طرفينه كوچررگه مجبور اولدى.

مملكتده رەئلى رئيس بولماغاچ، طچسزلق دوام ايتكاچ خلق اوچون تركلكنك يەمى قالمادى. قطاى حدودنده‌گى، مركزده‌گى توركلر اورلوبنك كوكلسز كوبلرن قطاى ايمپيراطوريه يابچى عسكر اولوب باروب كيچرەلر هم كوب وقت قاغانلرى بولغان وقتدەده آنده (قطايده) اورلريه باجشى اورن تاالر ايدى. قتايغه عرب عسكرلرى باللانديلر (١). شولاى ايتوب توركلر اوزلريه قطاى يرندەده اورن تابا آلمى باشلاديلر. توركلر آراسده عربلر، عرب خليفەلرى وآلارنك بابقلرى، مانور آطلرى حقنده حكايەلر

(١) امير قتيبه بن مسلم ٨٦ ھ ده قطايغه المجيلر هيئەسى سرگان ايدى. قطاى حكومتى ايله عربلرنك مناسبتلرى باجشيلاندى. ١٣٧ ھ لرده دورت مينك قدر عرب عسكرى جوار رم بولى الله قطايغه كيلدى هم مسرطوررسوچويع نك جمسه كردى. قطايلر عرب عسكرين «بحر احمر طوويه» (لواء) ديب يورتەلر ايدى

سویه‌نه‌لر ایدی. عربلرنك عسکرگه محتاجلقلری بی. (۱) اوزلری بیك
آلارغه عسکر بولوب صاتاچاقلری سیزگانچده آلار اول طرفقه
(یعنی عباسی خلیفه‌لرگه) اوگلشوب اوگلشوب عسکر بولورغه کیته
باشلادیلر. (۲)

تورکلر عرب مملکتینه کیلگانلك صوڭنده دین اسلامنی بیك
یکل قبول ایتدیلر. تورکلرگه دین اسلامنی قبول ایتکانده بیك
زور عقیده‌لر جبر وریگه توغری کیمی ایدی چونکه عقیده‌لری
اسلامنك تعلیماتندن یراق توگل ایدی آلارغه خلیفه‌لرنك خدمتلرینه
کرگان وقتده آنت ایته‌ر اوچون، ایمان کیتوررگه توغری کیله
ایدی شول یول ایله مکنه‌جاطر تورکلر یولی ایمان کیتوررلر
هم سنی مذهبه یارلولر ایدی (۳). باشده دین هم آلنك تعلیماتی
حقنده بیك اوسنه‌ن اوبایلر، هم آنك آیتلری حقنده کوب مشقت
چیکمیلر ایدی خلیفه‌لر بو تورکلردن باشقه بر اشده اشلی آلمیلر
ایدی. شونك اوچونده آلارنك خاطرلرن صاقلارغه مجبور
اولورلر ایدیلر.

(۱) عربلر یاوبلر عسکر بولو آلار اوچون بوش اش ایدی چینندن باشلادیلر

(۲) عرب مملکتی حدودینه یاقین بولغان تورکلر اول مملکتلرینه قاغاننك بودی آرالوب قبیله‌لر کوبه‌یگچ تابعلقنی بویدن کوتوب طوردیلر. اموی خلیفه‌لرنك آخر کونلرینده تورك عسکرلری بار ایدی (۱۲۷ ھ ۷٤٥ م) اموی‌لرنك رومیلر ایله صوغشنده قافقازده وخزرنك شرقی ساحلنده‌گی تورکلر بیك کوب اولوب عربلرنك دینی اوچون صوغشالر ایدی.

(۳) قوللرینه قوت اولغان تورکلرنی بولوب یارلولری سبلی صوڭ کونلرده سنی‌لك قوت تابدی

خليفه‌لرنڭ توركلرگه توتقان سياستلرى توركلر اوزلرى، خليفه واسلام اسمدن بيدى يرلرنى صوغشوب آلسه‌لر، شول اورنعه آلارنى سياسى كشيلر ايتوب يرله‌شدرمكدن عبارت ايدى. توركلر روم (توركچه ايتكانده تاجيق) مملكتندن آلدقلرى اورنلرغه، آناطولى‌غه اوطورالر ايدى. كچوك آز بارده شولاى ايتوب تورك اميرلكلرى باصالا ايدى. توركمونڭ آنا طوايده. خليفه سرايدن مرتبه واسم، تاجيدن مال وير آلو مقصودى ايله ايتكان مقدس صوغشلرى. ٦ نچى عصر ميلادينڭ آخرلرنده، اوزلوكسز حالگه كيلدى.

رومغه، آنا طولى‌غه كيتكان توركلرنڭ آرنده بولغان ايران وعراق طرفلرنده‌غى بوش اورنلرغه أوربا گا تورك عسكرلرى طولالر ايدى، چافرووى، كوتيبلر ايدى. بولار بارسيده بارلمر ايدى. لكن سياسى مرتبه‌رگه ايرشو اميديه تگيلردن يارلى توگل ايديلر. ٩ – ١٠ نچى عصرلرده بو بهادرلر (١)نڭ أصل اورنلرى بولغان توركستانده، صحرالرده، قفقاى حدودلرنده كشيلر بيك آز ايعان ايدى، عربلر طرفدن خلقلرى بوشانلغان ايران يولرنده، خدمت، درجه، مال أرله‌ب كيلگان توركلرنڭ كوبلگى‌سيلى، طفزلق حكم سوروه ايدى (٢).

توركلر اسلام مملكتنده عسكرلك وسياسى مأمورلكلردن

(١) Голодные богатыри لتون باهون ص ٣٠

(٢) اوچنچى عصر هجرى سنك باشنده (٦٣١ م) خليفه معتصم اورنك خدمتدگى تورك عسكرينڭ تعدادقه صيمادقى سيلى؛ عسكر شهرى اتوب مشهور سامره (سر من رأى) شهرينى بنا ايتديردى

باشقه بر خدمتى ده التزام ايتمه ديلر. خليفه لر بولارنك برسينى امير، والى ايتوب بر شهرگه تعيين ايتسه، بايه توركك عسكرلريده قوشوب بيره ايدى. آلار واليلك گه تيز ايه له شه لر، اگر خليفه لرگه آجولانسالر حاضر استقلال اعلان ايته لر ايدى. اگر والى برلى كشى (عرب ويا ايرانى ديگان كبى) بولسه، توركلر خاين توغرى كيتورب آنى عزل ايته لر ايديده اوزلريدن والى ياصيلر ايدى. شولاى ايتوب توركلر اسلام مملكتنده، كوب باى اورنلرغه برلرگه شهرلرگه مالك بولديلر. هم روز حانلقلر تورك سلطانلقلرى قورديلر.

توكبولردن چنگزگه قدر اوتكان وقتده اسلام مملكتنده اوشبو اسملرده تورك اداره لرى بولدى. طولونلر آق شيتلر، آلت تكيلر، غزنويلر، سلجوقيلر، آتابكلر، دانشمندلر، آرتقلر، ايوبيلر، غوريلر، خوارزم شاهلر وايك صوك ماروب. چنگزگه قدر حان بولا آلمى قالغان وصوك كون حيفه لكى آلغان عثمانليلر. بولاردن ايك مهملرى: غزنويلر، سلجوقيلر، خوارزمشاهيلردر.

غزنويلر: — غزنه بوكونده گى آفغانستانك بر شهريدر. اول شهرنى پايتخت ايتكان تورك سلطانلرى غزنوى ديب آتالديلر. بو مملكتنى تأسيس ايتوچى، شول غزنوى ديگان سلسك باشى بولغان سبكتكين در.

سبكتكين شول وقت اورتا آزياده (ماوراء النهر وخراسانده) حكم سورگان سامانى دولتى بك آلب تكين اسمده گى (١) بر اميريك

---

(١) آلب تكين اورنده قللقدن امير بولغان كشى ايدى برافعاور — مقرون ١٤ جلد، ص ٨٠٩

قلی ایدی (١). آلب تکین‌ده ‌سبکتکین‌ده تورکلردر. سبکتکین آلب تکین‌نك کیه‌وی بولدی صوڭدن غزنه‌گه والی بولدی. اوزینك سیاستی، قوتی آرقاسنده هندستاندن کوب شهرلر فتح ایتدی. سبکتکین اوزینك اولوسینی رسماً مستقل دیب اعلان ایتمه‌گان ایدی؛ اوغلی محمود، سامانی پادشاهلرن توروب تمام مستقل بولدی (٩٩٧ م ٣٨٧ ھ). سبکتکینی حوی هندستاندن حاضرگی تاشکند طرفلرینه، غربده حاضرگی غربی ایرانغه قدر کیڭه‌یتدی. اوغللریدن مسعود و بهرامشاه اسمنده گیلری بحشی اوق اشلکلی کشیلر ایدی. کیرەك محمودنڭ کیرەك اوغللرینڭ تیرمسینه زمانده بیك کوب عالملر، ادیبلر حیولورلر ایدی، آلارنڭ شرفینه کتابلر تألیف ایته‌رلر ایدی. محمود غزنوی اوزینڭ عدالتی، دین اسلامغه، علمگه، مدنیتکه ایتکان خدمتی ایله بیك مشهوردر. ایران شاعری فردوسی محمود شرفینه اوزینڭ «شاهنامه» اسمنده‌گی مه‌ڭگولك اثرن یاردی. غزنویلر صوڭغه تاتا سلجوق وغوری تورکلرینڭ قسناولری سببلی ضعیفله‌ندی. (١١٥٠ م ٥٤٥ ھ)ده تمام ایکیچیلر قولینه کروب بتدی.

سلجوقیلر: محمود غزنوی وفات ایتکاچده آنڭ مملکتینڭ شمال طرفنده خزر دیڭزی بویلاب تورونغی ایران اورنینه یه‌بر

(١) سامانیلر (سامانیان) ٣ نچی عصر هجری‌نڭ آخرندن ٤ نچی عصرنڭ آخرینه قدر (٢٨٧ ــ ٣٨٩) قدر دوام ایتکان بر دولتدر. ماوراءالنهر، خراسان، جرجانده حکم سوردی. بو دولتڭ مؤسسی بولغان اسماعیل بن احمد بن اسد بن سامان ایران پادشاهلری نسلندن ایدی. عباسی خلیفه معتضدنڭ فرمانی ایله ماوراءالنهر والیسی بولغان ایدی ٨ یل والیلك ایتکاندن صوڭ استقلال اعلان ایتدی. بو مملکت ایران مملکتینڭ قالدغی باکه مسلمان ایران مملکتی ده اعتبار ایتوله.

زور تورك مملكتی ظاهر بولغان ایدی بو مملكتنی تأسیس ایتوچی سلجوق اسملی بر قوماندانك طغرل وچغر اسمنده‌گی ایكی اوغلیدر (١).

سلجوق، محمود طرفندن بریه طورغان سامانی پادشاهلرینك ایلك صوڭغیسینه بیك كوب قزاقلر، قالاچ، قانقلی‌لرنی آلوب كیلوب عسكر بولوب بارلغان وشونده دین اسلامنی قبول ایتكان ایدی. سامانیلر بتكانلك صوڭنده، سلطان محمود بولارنی اوزینه عسكرلككه قبول ایتمگان ایدی. اوشو سببدن، سلجوق قولی آستنده بولغانلقلریدن سلجوق دیب آتالغان بو توركلر بر آز زمان قراق بولوب یینه صحرالرده یوردیلر. محمودنڭ اوغلی مسعود وقتنده طغرل‌نی اوزبیك قزاقلری، توركمانلری اینه خوارزمگه جیولوب طوردیلرده اچكه‌روك جومدیلر اورافده اونمه‌دی بولار ماوراء‌النهر، ایران، جونی قافقازیا (آرمنیا) لرنی آلوب مشهور نیسابور وصوڭدن ری شهرن پایتخت ایتدیلر. مسعود بولار آلدنده عاجز قالدی. آرمنیادنده اوزوب آناطولی كچوك آریاغه تچن (روم) یرینه باروب یتوب، ١٠٧١ نچی یلده بزانتیا ایمپراطوری Дюгинъ نی أسیر آلدیلر. طغرل هر نیقدر دین اسلامده بیك مقید تورك ایدی ایسه‌ده، شرائطی بغدادنڭ شرائطلی خلیفه‌سینه قول صالووی یافلاشقان ایدی، هم محمود غزنوی اولگاچ خلیفه‌لك بر قوتلی حامی‌گه احتیاجی زور ایدی. خلیفه قائم بالله آنی بغدادقه چاقردی. طغرل بغدادقه كیلدی، خلیفه آنی استقبال ایتدی هم آنا اوربیك دنیاوی قوتن (٢)

(١) طغرل بله چغر سلجوقنڭ مكائیل اسمده اوغلینك بالالری ایدی.

(٢) Свѣтская власть

بیردی. هم شوکتلی جمعینده آنی سلطان المشرق والمغرب دیب آتادی. شول وقتدن باشلاب خلیفه مسلمانلرنڭ دین باشلقلری‌غه بولوب قالدی. مملکتنڭ ادارەسی طغرل و ... حلفلری قولینه کوچدی. طغرلدن صوڭ اداره چغریبڭ اوغی آلپ تکینگه آندان صوڭ ملکشاه‌غه قالدی. سلجوقی پادشاهلرنڭ ایڭ یاقتی وقتلری اوشبو اوچ خان و ... آر صوڭ سنجر وقتنده بولا. آلپ آرسلان اوزیڭ تورك ایدکی بحثی بله ایدی. تورك مؤرخی بونڭ حقنده اینه:

حل و عقد امور انام آرنق هپ آلپ آرسلانڭ الندە ایدی، هر درلو اشلری ترتیب ایدیور، خدمات عسکریه ایسنه بور، هپ کندیسی یاپیوردی. کندی کندیسی، لسانڭ‌ملیتڭ اهمیتنی آکلایور، تورکچه‌قونشیور وباربوردی. کوچك آسیاده سلجوق تورکچه‌سینڭ تشکلی او زماندندر. او زمان تألیف ایدیلەن آثار زمانمزه انتقال ایده کیلمشدر. آلپ آرسلان وقتنده کوندن کونه تورکچه ترقی ایتمکده ایدی.»

ملکشاه وقتنده سلجوق دولتی تون مسلمان آسیاسینی قاپلاب آلدی. بحر سفیددن قطای حدودینه، قافقاردن یمن‌گه قدر اولغان یرلر سلجوق خانلغی (سلطانلغی) قولنده ایدی. ملکشاه اوزیڭ اشلکلیدگن صوغش اشلرنده توگل، بلکه علم معارف و مدنیت اشلرنده کوره‌تدی. آ ... اده آنڭ وزیری بولغان نظام الملك سبب بولدی. ملکشاه اوزیڭ اداره قوتنی بغداده بغندی. اطرافینه علما، ادبا، شاعرلر، اهل هنرلڭ جمیعسنی جیدی. همه‌سینه کوب احسان ایته‌ر ایدی. بغدادده بونڭ امری ایله زور رصد خانه

باصالدى. موندە تورلى يافدن هيئت علماسى جيولدى. عمر الخيام اسمدەگى مشهور عالم هيئتدە زور برسەلر كشف ايتدى. ملكشاه ونظام الملك وقتندە اسلام مملكتندە هر تورلى شهرلردە اينام خانەلر، كاروان سرايلر، عمومى بورنلر، زينتى زور مسجدلر، علم يورتلرى كوتەيدى. نيسابور، بصره، اصفهان، هرات وبغدادلردە عالى مدرسەلر بنا ايتلديلر (١) بو مدرسەلر نظام الملك اجتهادى آرقاسندە آچلدقلرى اوچون نظامية دية آتالديلر (٢). مملكتندەگى ترتيبى تفتيش ايتوب ملكشاه كيك مملكتنى عمرندە اون كره ايلەنوب چقدى. ملكشاه ٢٠ سنه حكومت سوروب (٤٨٥ ﻫ ١٠٩٢م) وفات ايتدى.

سنجر (١٠٩٧-١١١١م. ٥١٢ - ٥٥٢ﻫ) باشكه كويبه ايتكان صوغشلرندە زور موفقيتلرگە اوچرادى. سنجر غزنويلرى هند اچينه صيقدردى، بابتختلرى اولغان غزنەنى آلدى. بولك وقتندە سلجوق مملكتى هندستاندن شامغه، ماوراء النهردن بمسگه قدر صوزلا ايدى. سنجر تورك حكومتلرينى بر تورك سنجاغى آستينه جيارغه طرشا، اوزيدە توركلگى آچقلى ايدى (٣)

زور سلجوق دولتى ملكشاهدن صولك روم سلجوقيرى، سوريه، كرمان سلجوقلرى ديگان كبى اولوشلرگە بواندى. اصل

---

(١) سلجوقلرغه قدر بولغان خليفەلر وقتندە علمالر درسلرنى جامعلردە بيرورلر ايدى. مدرسه ايلى سالر بولماس ايدى مسلمانلر آراسندە اڭ اول مدرسه بنا ايتوچى نظام الملكدر.

(٢) مشهور امام غزالى نظام الملككنگ نيسابورده‌گى عالى مدرسەسندە مدرس ايدى (٣) سنجر حقندە «Записки Восточнаго Отд. Арх общества» مجموعەسنك XX نچى جلدندە В. Бартольдъ نڭ «سنجر» ديب يازغان مقالەسى بارلسون.

مملكت ایران سلجوقیلری دیب آتـالا ایران سلجوقیلری (اصل مملكت) اتابكلر، حوارزمشاهلر اسملری ایله ظهور ایتکان یا ڭا توراك حكومتلری طرفدن ضعیفله‌نوب کیلوب (٥٩٠ هـ، ١١٩٥م) بتدی.

روم سلجوقیسی جگر ظهوربه قدر دوام ایتدی. بولاردن علاءالدین اسمده‌گی خان وقتده آناطولی نوبتدی تورکلر قولیبه کردی پایتختلری ارنبق شهری ایدی. بولارنڭ آراسدن عزالدین سنجی اوزی شاعر ایدی: شعر وادب اهللری علمالرغه هر وصنعت اهللرینه بیك رعایه ایته ایدی.

عموماً سلجوقیلر دین اسلامنڭ زورحامیلری، علوم ومعارف، ادبیات وصنائعنڭ حامیلری ایدیلر. سلجوق سلطانلرینڭ سرایلرینده شاعرلر، علمالر هر تورلی قدر وحرمت کوررلر ایدی.

اسلام مملكتنده تورکلر ـ مدنیت ـ ملیت. مؤرخ لئون قاهون: تورکلر اختیارسزغه مدوینده طوردیلر دیدی (١). بو سوزنڭ معناسی اسلام مملكتلرینه بارغان تورکلرده تمام معناسی ایله ظاهر بولدی.

عربلر، تورکلر کیلمه‌سدن ایلگه‌ری ایتکان فتوحاتلرینڭ یمشلرینی آشارغه طوقتاغانلر ایدی. مملكتلر فتح ایتوب اسلام دولتینی عتورغه تورکلر عربلردن آرتق شوق وهیجان ایله کرشدیلر (٢). اوزاقده اونه‌دی عربنڭ سیاسی، مدنی، علمی قوتی، تورکلر

(١) لئون قاهون ص ١٢

(٢) دوزی «تاریخ اسلامیت» جلد ٢، ص ٤٩٥.

قولبه کوچدی: محمود، ملکشاه، نظام الملك کبیلر سیاسی قوتنی آلغان کبی، فارابی، ابن سینا، بخاری، زمخشری دیگان کبی حسابسز تورك عالملریده علمی قوتنی اوز قوللریغه کیچوردیلر. بخاری، قرآن کریمدن صوڭ ایکنچی دینی کتاب (صحیح بخاری) نڭ، زمخشری، ایڭ اعلی تفسیر وغیر اثرلرنڭ مؤلفیدر. فارابی ایله ابن سینالر قولیده عربلرنڭ حکمت، فلسفه، طب، موزیقه کبك علملری ایڭ یوغاری اورنلرغه منیلر. بولار هر تورلی فنلرده یوزلەب کتابلر یازالر ایدی. بولار ایله عربلر مافتانالر ایدی. فارابی‌گه زمانینڭ پادشاهلری، وزیرلری طرفندن بیك کوب هدیه‌لر تقدیم ایتله ایدی، اول قبول ایتمەس ایدی. سیکسان یاشیغه یتوب فقیر حالده عمر اوتکەردی. آنڭ، موڭا کبك عالی طبیعتلرینی، علمگه ایتکان نهایەسز کوب وقدرلی خدمتلرینی عربلر آنڭ تورك بولووی سببلی اشه‌گاه نسه‌سلر ایدی.

اسلام مدنیتی «عرب مدنیتی» دیب آتالا. حالبوکه آنی ملەك صزغالوب اشلەب وجودگه چغارغان کشیلر تورکلر ایدی. لئون قاهون «اگر تورکلرنڭ، هیچ کم مقابله ایته آلمی تورغان قوتلری بولماسه ایدی، اسلام مدنیتی اولقدر یوغاری اورنغه منه آلماس وبهایتسز کیك اورنلرغه طارالماس ایدی» دی (۱). مأمون ومعتصم کبی خلیفه‌لر (۲) اوزلارینڭ علمگه، مدنیتکه ایتکان اول زور خدمتلرن،

(۱) لئون قاهون ص ۷

(۲) هارون‌نڭ خاتونی مأمون‌نڭ والده‌سی بولغان «مراجل» بر تورك ایدی (جب ء صم ص ۲۱۰) معتصم‌نڭ آناسی ده تورك ایدی (تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤، ص ١٥٦)

عرب ونورك زكاوتی ایله تورك بهادرلغی. اشلكلی‌لگی جیفانلقلری سیندنگه اشلی آلدیلر.

لكن تورکلر اسلامغه ایتكان ۶ نهایه‌سز زور حدمتلرن اوز اسملریه اشله‌میجه عرب، ایران اسمیه أشله‌دیلر. عربلر اوچون حدمت ایندیلر. تورکلرنڭ اشله‌گان أشلری «عربلر فلان اشلر اشله‌دیلر» بولوب قالدی. بو أش آلارنڭ اوز اوزلرن، تورك ایكانچیلکلرن، ملیتلرن طایماو جلقلریدن کیلدی. آلار عرب وایران بربه بار دیلرده عرب، ایران بولدیلر. تورك اوغلی بولغان معتصم خلیفه، طبعاده تورك ایدی (١) وتورکلرنی یاراتا، آلارنی عرب وایرانلاشدرماسقه اور قطرنلری اورنده قالدرغه، متعصب تورکلر ایته‌رگه طرشا ایدی (٢)، تورکی حاربه‌لرگه گه اویله‌نورگه عربلر ایله قانشماسقه قوشا ایدی (٣). لكن بو چاره وجودگه چقمادی. تورکلر ملی تلارن اعتبارسز قالدردیلر، عرف وعادتارن، تورك ایكانچیلکلرن اونوتدیلر. اوشبونڭ اوچونده تورك اولولری آرقاسنده‌غنه اشلی آلدقلری نهایه‌سز زور اشلری اور اسملریه قایتمادی حالبوکه آلارغه اورلرینڭ اسلامبتکه ایتکان زور حدمتلرن «تورك» اسمی ایله ایتسه‌لر بیك ممکن ایدی. تورکلرده‌کی بو حال (یعنی ملیتنی اونتمق) ایکی سبدن کیلدی:

١) اسلام مملکتلریه بارغان تورك عسکرلرینڭ کلسی (دیه‌رلك) صحرالرده یاشسز بورگان قاراقلر، شوکتلرینی

---

(١) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤، ص ١٥٦

(٢) (٣) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤ ص ١٥٦ــ١٥٧

بوغالتقان آتالبت، (آق هون) قانقلی‌لر، قالاچلاردن عبارت ایدی. یعنی عربلرگه تارغان تورکلر عموماً ملیتلریبی، یازو ادبیات دیگان کبی اثرلریبی بیك صای‌غه صاتوغان خلقلر ایدی. ملیتلریبی یخشی ساقلاغان اویغورلر ایسه عسکر بولوب کیتمیلر ایدی.

۲) ایکنچیسی و ایلك مهمی عموماً تورکلرده‌گی بر اوکایسز طبیعتدر. تورکلر عموماً ایکنچی قوملر ایله قاتنشقان وقتده اورلوینك هیئت اجتماعیه‌لرن، ملیتلرن بیك تیز اونوتالر (۱)، ایکنچیلرگه تقلید ایته‌لر. عربلرگه قدر ییقدر تورکلر قطای، ایران، یاوروپای بولوب ئه‌ورلگانلر ایدی.

اسلام مملکتده‌گی تورك علماسیده - تاتار امرین اسمده‌گی تاتارنك روسلر اوچون تاریخ یاردغی کبی - عربلر اوچون تاریخ، نحو، صرف، لغت کتابلریبك ایك مهم بولغانلریبی یازالر ایدی. عرب عالملری آلاینك تدریبه عائد کتابیر یاردقلری حالده (۲) بو تورك عالملری اوز تللری حقده بیك آز اویلارلر ایدی. فارسیچه عربچه شعرلر سویله‌رلر بتون عمرلرن عربلك، ایرانلق اوچون صرف ایته‌رلر، اما اوز تللری اوچون بیك آز وقتلردن قزغانورلر ایدی. سلطان محمود فارسیچه شعرلر سویله‌دی. سراینده ایران شاعرلری طولی بولور ایدی. ایرانك ایك زورملی شاعری

(۱) کاون قاهون ص ۸-۹

(۲) بغداد عالملریدن المبارك بن الدهان الواسطی (۶۱۲ھ ۱۲۱۵ مده وفات) سمده عرب ئیلانگی تورك لی حقده بیك مهم جململر ابی آتک شاگردلری آراسدن هم سویدی کتیلر حقدلر موندن باشقه‌سه: سمطریك، فارابی، بن سینا کبی زور حکیملرنك لی اولغان تورکچه‌گه اعتنا ایتکن عرب عالملری بار ایدی. ملیوراسکی «Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ» (۲۹۲ صحیفه‌نك بولوب ۱۹۰۰ یجی‌ل نشر بولوب مده باصلغان)

فردوسی‌نك، توسی ایرانلك ملی اساطیر وخرافاتندن عبارت بولغان «شاه نامه» سینه سلطان محمود بیقدر آلتونلر صرف ایتدی. نظام الملك تورك ایدی؛ «سیاست نامه» اسمی ایله جویده‌گی تورکلرنك، سلجوقیلرنك اجتماعی حاللریدن واصول اداره‌لرندن بحث ایتوب بر قیمتلی اثر چقاردی. تورك روحنده، لکن فارسی تلی ایله یازلغان ایدی. اگر اثر شول وقتده‌غی سلجوق تلینه (۱) ترجمه ایتلسه، تمام کول تکین هیکللرینده‌گی روحی کورسه‌ته‌چکدر.

علمده، معارفده ترقی ایتکان تورکلر آراسنده اوز ملیتلرینی آکلاغان کشیلرده یوق توگل ایدی (۲). چنگزنك ظهورینه قدر عربلك ایرانلق اوزینك زور اهمیتنی یوغالتقان. کشی قزغورلق حالدن اوزغان ایدی. شوکا قاراب تورکلرده ملیت روحی بحثی اوق اوسه باشلادی. شرق وغرب طرفده ده (آسیا تولیده) آنا تلینه رغبت ایتکان کشیلر کورینه باشلادی (۳). چنگز ظهور ایتکاندن صوك تورك تلی فوق العاده ترقی ایتوب کیتدی. موناك باش سببی چنگز ظهور ایتمه‌سدن ایلگه‌ری اوك قورلغان ایدی. سلجوق سلطانی عزالدین (۶۱۷ هـ ده وفات)، تورکچه شعرلر

---

(۱) سلجوق تلی بو کونده سیرده‌گی آلتای ولهوت تورکچه‌لرینه بیك یاقندر. هر ایکسی بر اصلدن. چنگزنك ظهوری وقتلرنده، سلجوق اسمنده بر مغول قبیله‌سی بار ایدی.

(۲) کشف الظنونده تورکی دیب یازلغان رساله‌لر حاللا بولار آراسنده چنگز ظهورینه نسبة یاپتاق اسکیلرینده بار.

(۳) اگر ایرانلی عربلك اوزینك شوکتنی وعالمچه اوراق رمیلر قالسه ایدی، احتمالکه بو کون اول اسلام مملکتلرنده‌گی تورکلرنی کورمه‌گان بولور ایدك.

سویلی ایدی؛ قبریه اوشبو تورکچه شعری یازارغه قوشدی:

ترجمانی ترک ایدب کندك رنجی دلده بورک ایدب کندک
شمدی‌دن کبرو بوسف اردی‌سره ... کم اول ... سره

سلجوقیلرنڭ زور علما ومشایخلریدن بهاءالدین ولد (۱۲۳۰ م ده وفات) نڭ «ربابنامه» (۱) اسمنده‌گی تورکچه أشعاری وبو کون استانبول تورکلرینڭ مالی بولغان «کتاب قورقود» (۲) نڭ بعض قسملری غربده‌گی تورکلرنڭ چنگز ظهوریغه قدر اولغان ادبیاتلری جمله‌سیدندر. سلجوق حاکمیتنڭ رسمی تلی فارسی ایدی، آخر کونلرنده سلطنت فرمانلی دیگان امرلرنڭ قولیغه کوچکاج اسلان رسمی تورکچه‌گه ایله‌ندی.

شرق طرفنده بخارا سمرقند یاقلرنده تورکچه اشعار، تورکچه اثرلر یازغان عالملر کوبکان ایدی. شول زمان علماسندن خواجه احمد یسوی (۵٦۲ ه ۱۱٦٦ م ده وفات) نڭ تورکچه «دیوان حکمت» دیگان اثری وآننڭ شاگردی سلیمان باقرغانینڭ دیوانی وباشقه اثرلری، اسلام مملکتلرینڭ شرق طرفنده‌غی تورکلرنڭ چنگز ظهوریغه قدر اولغان ادبیاتی جمله‌سیدندر.

محمد بن قیس دیگان تورک عالمی صوڭغی خوارزم شاهی جلال‌الدین شرفیغه تورك تلی حقنده بڭ مهم أثر یازدی. آنڭ مصرده تألیف ایتدکی «ترجمان ترکی وعربی» دیگان اثری بو کونده معروفدر (۳)

اصل توركیرنده‌قالغان تورکلر

تورکلرنڭ دجله‌گه، بحر سفیدگه قاراب آغولری تورکیده هم تورك عالمنده زور

(۱) بو کتابدن بعض شعرلر «جمع‌الفصحا» حصه‌ده ص ۴۳۹—۴۴۲ ده درج ایلنگان و ... زالوفسکی ترجمه‌سی ایله نشر ایتمشدر

(۲) بو کتاب حقنده В. Бартольдъ نڭ «ЗВО И Р А О» مجموعه‌سنده درج ایتکان مقاله‌لری قارالسون.

(۳) بو کتاب حقنده ملیورانسکی نڭ «Арабъ филологъ о турец комъ языкѣ» دیگان کتابنده VIII هم ۱٦ و ۲۵ بتلر قارالسون

واقعه بولوب صانالا. اول حال تورکلرده مدنیت جهتندن زور اوزگه‌رشکه سبب بولدی.

تورکلردنیاده اوچ زور حکومت بله‌لر ایدی: چین (قتای)، ایران، تاجیک (ڤیرانتیا) حکومتلری. تورکلرنڭ قازاق وقیپچاقلری، یعنی ایگن بیرمی طورغان بوشاق وصحرالرده یوروچیلری، آرتلرندان ایکنچی تورکلرنڭ قسناوی سیلی باسه مال وآزق قایغوسی ایله‌بو اوچ حکومتکه هجوم ایتوب کرورلر ایدی. احتمالکه ایران حکومتینه هجوم ایتکان وقتلرده تورکلر، ایرانلڭ اوزبیلك مدنیتدن بایلمدن فائده‌لانورغه تله‌گان کبی، ایران آشا ایرانلڭ غربده‌گی کورشیسی بولغان تاجیک (ڤیرانتیا) حکومتینه بارورغه‌ده تلی طورغان بولغانلردر. ایران حکومتی هر حالده قوتلی حکومت ایدی، تورکلری‌اوز مملکتی‌نڭ اچینه وآندان تاجیکغه بیرمه‌دی. اوشو سبدن تاجیکغه بارورغه آلك بایلمدن فائده‌لانورغه‌تله‌گان قازاقلر، قیپچاقلر قوزغور (حزر) دیگزینڭ (۱) شمالی ساحللرندن، اورال. ایتل (۲)، دون یلغه‌لرینڭ طاماقلرندن، قارا دیگز بویلاب بارورغه مجبور اولالر ایدی. ایکنچیدن، شرقدن ایکنچی قوملر طرفدن قستالغان تورکلر ایراندن یول بوالماغاچ ایدل، اورال یاقلرینه صغورغه‌مجبور بولالر ایدی. شولای‌ایتوب بو ایدل، اورال طرفلری بردن تاجیکگه بارا طورغان قزاقلرنڭ یول اوستی، ایکنچیدن اصل مرکزدن قاچرلغان حمیتسزلرنڭ صغنا تورغان اورنی بولغانغه کوره، اورال وایدل طرفلرنده قارا دیگز یاقلرنده اوطورا تورغان

(۱) حزر دیگزینڭ یوروبی بر اسمی‌قوزغون دیگزی‌در.

(۲) ایدل ایلکده، ت ایله‌ایتل دیب ایتلگان.

تورکلر، یرلری بیقدر مبت ومحصولدار بولسه‌ده هون آوار دیـگان کبی قاچقلر آلارغه ایرك بیرمه‌گانلکدن معیشتده آلغه آتلی آلمبلر ایدی.

ایران حدودنده‌گی محصولدار اورنلرده ترکلك اینه تورغان تورکلرده. ایران ایله تورکلرنك بر طوقتاوسز صوغشا طورغان اورنلرنده بولغانلقلری اوچون، هیچ بویه‌له آلمبلر ایدی.

ایران حکومتی بتدی. عرب خلیفه‌لری تورکلرگه اول بورونغی مای ایران دولتنك یریبه، آندن تاچیگه نارغه یول آچدی. ایدی تورکلرنك ایران حدودی، تیمرقپو صوغش میدانی بولودن اوردی. ایگن اوچون اوکای بولغان اول اورنلرنك حواحه‌لری بولغان اویغور تورکلری مدنیتده ایرکله‌ب ترقی اینه باشلادیلر. غربده‌گی ایدل بویلرنده بولغان قبلر، بلغارلر تمام راحتله‌ندیلر: یلعه‌ی ایکنچی اورندن بروب یه‌رگان کی بولدی. اورلرینك محصولدار یرلرنده راحتله‌نوب ترقی ایتدیلر.

شولای اینوب، توکبولردن چگرغه قدر اوتکان بیش عصرلق وقت، تورکلرنك بك یاقتی دورلری صورتنه کردی. تورکلر، اوز یرلرینك غرب وشرقنده اوز باشلریبه ترقی ایندیلر. اصل مملکتده قاراق بولوب بورگان قوملر، عرب مملکتیبه باروب اسلامیت هم عربلر تربیه‌سی آستنده، طاك قالدرراق بر صورتده آلغه کیتدیلر. احتمالکه تورکلرگه عرب خلیفه‌لری یول آچوب آلاربی تربیه ایتمه‌سه‌لر ایدی. بلکه آلارغه اوزلرینك مملکتلریبه کیرگه، ایران حکومتی کبی، بولی بیکله‌ب قویسالر ایدی، تورکلریبه اوزلرینك الکگی یانق ترکلکلرنده، یا که ایکنچی تعبیر ایله اینکانده،

آلار اوزلرينڭ هيچ وجه ايله كيكّه‌به آلماغان بوروهى مدنيتلرينده‌گيه دوام ايتوب كيلگان بولورلر ايدى.

اويغورلر - توكيولردن صوڭ مركزده‌گى وشرقده‌گى توركلر يا بعض جمعيتلر صورتنده بولوب آغالر اداره‌سنده يا كه قوت وزورلقده تورلبچه بولغان خانلقلر اداره‌سنده عمر اوتكه‌رديلر ديدك. بولارنڭ آراسنده ايڭ مهملرى مركزده‌گى اويغورلر ايله شرقده‌گى وصوڭندن تركستانغه كيلوب خانلقده ايتكان تاتار جمعيتلريدر.

اويغورلر اوشبو اسم ايله اول وقتدن بايتاق ايلگه‌رى‌اوك بيلگلى ايديلر (۱). توكيولردن صوڭ آلار ايكيگه بولنديلر (۲). بريچيلرى: بايقال حوضنده اورحون هم اوبون (Онон) بلغه‌لرى بويده كوچوب يورديلر. ايكنچيلرى: توركستانده اوطورمه‌يابارم كوچمه حالده تركلك ايتديلر. اورحون بويرنده بعى مانغولستانده‌غى اويغورلر بيك بخشى معيشت ايتديلر، آلارنڭ مملكتى ۷٤٤ دن ۸٤۰نچى م. يغه قدر دوام ايتدى. قاراقورم شهرينى آلار تأسيس ايتديلر. كول تكين وبيلگه خانلر هيكللريدن ۳۰ چاقرم قدر حوب شرقى طرفنده تنگيلردن فقط ايللى يل صوڭ اويغورلر اوچنچى بر هيكل اوتورتقانلر. هم آندن باشقه‌ده آلارنڭ IX نچى عصرلرده يازغان اثرلرى كوب طابلدى.

آلار حوضنده‌گى اويغورلر كبى اوك، غرب طرفدن كيلگان نسطورى راهبلرى آلوب كيلگان هم‌نسطورى يارووبدن بورولغان

۱) قطى وقعه يوسلرى (Лѣтописцы) لرى ويغورلرى IV نچى عصردن برلى يازالر (بر اقعاوز قاموسى ٦٨ نچى جلد ٦٢٤ نچى بيت)
۲) بر اقعاوز قاموسى

یازو ایله یاردیلر هم شول سطوری راهبلریڭ دینی تربیه‌لری استیه آر بولسه‌ده کرگانلر. باشقه تورکلر کبی اوك ماغولستان اویغورلریده قطایلر ایله صوغشدیلر. ۸۴۰نچی م. آلارغه ینیسه‌ی‌نڭ یوغاری آغمده‌غی قرگیزلر هجوم ایتدیلر. ماغول اویغورلریده اوچون بولون طاشلاب شرقی تورکستانغه کوچوب کیته‌رگه مجبور بولدیلر. موندن صوڭ ماغولستان اویغورلری یوغالالر شرقی تورکستانده ایلك‌دن طورا طورغان اویغورلر یارق قوتی قوللریغه آلالر.

بو اویغورلر نیچون تورکلری چوب سیاسی جهتدن زور اش باشقارماسالرده علم ومدنیتده تجارتده، تورك دنیاسنده بیك مهم اورون طوتالر ایدی. زور استعدادقه مالك بولغان تورك خلقلری اوچون مدنی اشلرده آنغه کیته‌رگه بر ومحبتلری ایرك بیری ایدی. اگر آلار مدنیت اوچون اوتابلی بولغان بر یرگه کروب آلسالر مدنیتده‌ایلك مهم اورنی، حتی ایکنچی قوملر قولیدن صالدروب، آلورلر ایدی اویغورلرغه اورلریڭ اورنلری بر بخشی اوتیاق بیرگان اوچون آلار (عین شول وقتلرده غرب طرفده اورال قریلریده ترکلك ایته تورغان مدنیتده بیك مهم اورن طوتقان بلغار خالقی کبی‌اوك) مدنیت وعلمگه اورلرینڭ استعدادلرن بیك بخشی کورسه‌تدیلر. غربی اویغور خانلغی‌نڭ اورنی حاضرگی روسیا تورکستانی ایله غربی قطای تورکستانی وتیان شان طاولری و چوب یاغی هم ایسیق کول تیره‌لری‌در. تیان شان طاولریڭ چوب طرفلری اوزی بر تورلی اورن‌در (۱).

۱) بو اورنی قطایلر «سان-لو» دیب وآنڭ سمالده‌گی یرلری «په-لو» دیب آطیلر ایدی.

اول یر، حقلر ایله سودا وتجارت اینشوب مدنیتده آلغه اته طورغان رور صو یوللری، یلغهلر، دیکزلر، وسودا کیمهلری جیولا طورغان اورن بولماسهده قوری دیکزیشٔ کیمهلری جیولا وغیر مناهی بر صورتده تورلی طرفقه آغا طورغان اورنده ایدی.
قطاینك، عربلرنىڭ‌ مملکتلر. ایران، هم‌شرقی روما وصوڭندن عربلر ایله بولغان تجارتی اویغور مملکتینك بریدن اوته ایدی. بو اورن اویغورلرنىڭ نقلات جیولغان یرلری بولغان تیان شاننىڭ جنوب یاقلری، تاریم اووهلری، سردر یانك باش طرفلری‌صارلعراق واورمانلی بر تونکل یر ایدی. اوشبو سببدن اویغور خانلغی، قطای حکومتینه هر وقت هجوملر اینوب طورا طورغان شرق وشمال یعنی بایقال یاغندهغی تورکلردن ایلك کوب وقت امین قالا ایدی. شولای اینوب اویغور خانلغینه تاریم اووهلرنده آشلق چاچمك، بای آبدرلر یاصامق. قالا وشهرلر بنا اینمك هم اوتای ومدنیتده مهم آدوملر آتلامق یکل بولدی (۱).

عربلر، تمت لاماسی ایله اتفاق اینوب اویغورلری آلغانر ایدی (۷۱٦ میلادی ۹۷ ه) اویغورلر عربلری مرکزلردن کیری چغارغه مجبور ایتدیلر. لکن اویغور خانلغی عربلردن قوتلو ایله همان‌مستقل‌اولمادی. چونکه قطایلرنىڭ تابعدیگان قوتی ایمپراطورلری ۷۲٦ میلاددن بیرلی تورکستانغه خواجه‌لق اینه ایدی. اویغورلرغه حاکم بولغان الکنچی توتبو قاغانلغیده شواوف یلدن باشلاب قطای

(۱) اویغور سه فقط جمعیت اسمیدر. اوغور او یوشوب جولوب مدنی صورتده طورغان خلقلرغه اتوله اوغور، وبهگر، بلغار، تاوار، اویغور سوزلری همهسی بر اصلدندر.

نفوذیه کرگان ایدی. اویغورلر عربلر قولیه کرمه‌سه‌لرده قطای قولدن - نفوذدن - چقماديلر. اویغور حکومتی چینگه تابع بولغان مستقل حکومت ایدی.

اویغورلرنك ایسه کوبی هجری ٤ نچی عصرنك اورتاسنده اوزلرینك بوغرا خانلری دین اسلامنی قبول ایتکانیه قدر بودا دینده ایدیلر. حتی اورلرینك بوددی‌لقلرنده بخشوق تعصب ایته‌لر، اسلام دینیه، خرستیان دینیه قاراغان کوزلری بله‌ن قاریلر ایدی. دین اسلامنی قبول ایتکاچده عربلکه بیرلوب کیتمه‌دیلر. ملی عادت، آیین، عرفلرگه عربلك بیك آز تاثیر ایتدی. اوزلرینك ملی یازولری اویغورلر اوچون باشقه قوملر ایله ماسنده بیك زور اوکایلق ایته ایدی. اویغور یازووی اول وقت قطایدان آلوب سوریه وروم مملکتیه قدر اولغان برده اوقولا و استعمال ایتوله ایدی (١). اسلام دینیی قبول ایتکچده آلار بویازوبی طاشلامادیلر هم اسلامچه یازلغان کتابلر همیشه اوز یازولری ایله یازولا ایدی.

اویغور خانلقی‌نك شهرلرندن مهملری کاشغر، بیش بالق (مونك خرابه‌سی حاضرگی گوچین Гученъ تیرمسنده)، قارا حوجا (خرابه‌سی توروفان Турфанъ نك ٣٠ چاقرم شرق طرفنده) در. اویغور خاقانلری ایدیقوت «Идикутъ»، هم ایلیك خان «Илекъ ханы» اسملری ایله یورتوله‌لر. دین اسلامنی قبول ایتکان خاقان سالور خان اسملی وقارا خان لقبلی ایدی. قارا خاندن صوك آنك اورنیه موسی‌خان کیچدی. اول تیره یاقده‌غی علما ومشایخنی جیوب مسجد ومدرسه‌لر وخانقاهلر بنا ایتدره ایدی اورنیه عمی بغرا

---

(١) نجیب عاصم جلد ١، ص ٢٢٩

هارون خان اوطوردى. مولك وقتده اويغور مملكتى بر يافدن فطاى چيكلريه كاشغر آرتلريه قدر، ايكنچى يافدن خزر ديگزيه قدر كيكه‌يدى. بخارا اول وقت سامانيلر قولده ايدى، آنى آلاردن آلدى.

بو بغراخانك وارثى ايليك خان اويغور خانلرى آراسده يه بيك مهم اورن طوتقلقدن آلك قونى كورشى مملكتلر اوچون قورقنچلى ايدى. سلطان محمود غزنوى مولك ايله صلح او زره طوروى تئهب موتك قريبه نكاحلانغان ايدى. لكن همان آرالرنده طوغشلر بولدى. ايليك خاندن صوك طغان خان، آرسلان خان، قدر خان ديگان كشيلر تختده بولديلر، قدر خان موسيقى شناس ايدى (١) (اويغورلر آراسده اول وقت موسيقى بر علم صورتنده تلقى ايتگان). قدر خانك وفاتى (٤٢٣ ﻫ) صوكنده كيك مملكت بيچه‌گه بولوب صغيه‌يدى. قدر خاندن صوك ايكنچى آرسلان‌خان آتدن صوك بغراخان تختكه اوطوردى. بغراخان ينه مملكتنى ياخشيلادى. موندان صوك جعفر تكين، ابراهيم، طفاج، نصر، خضر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسملريده خانلر بولا. بو صوكغى محمود وقتده قطايدان كيلگان قارا خطاى توركلر بيك خانى گورخان توون توركستانى زور برقوت آستنبه حيا ايدى، اويغورلرده گورخاندن مغلوب اولوب (٥٣٦ ﻫ، ٢ - ١١٤١م) قارا خطاى توركلرى تصرفى آستينه كرديلر.

اويغورلرنك ايدى‌قوتلرى (يا كه ايليك خانلرى) موندن صوك خطايلريك واسسالى (محتار والى) بولوب قالديلر. اويغورلرنك

(١) قاموس الاعلام هم تورك تاريخى.

صوڭغی خانلری چنگزگه اوز اختیاری ایله بارب عرض اطاعت ایتدی (۱۲۰٤ میلادی) چونکه قاراختای گورخانی ایله آرالرنده طارتشق یوق ایدی. (۱)، جونده‌گی ایران هند یاغده‌غی تورکلردنده رضا توگللر ایدی سلطان محمود غزنویدن کورگان آغرلقلرنڭ اوچن ایران تورکلریدن آلورغه تلبلر ایدی (۲)، شونڭ اوچون اوز اختیارلری ایله آنگا اطاعت ایتدیلر.

اویغور خانلری فقط بر سلسله‌گه کیلمه‌گان، بلکه تورلی کشیلر خان بولغانلر، هم خانلرده برگه شهری پایتخت ایتمی تورلی شهرنی پایتخت ایتکانلر: قاراقورم، قاراخواجه، کاشغر، بیش‌بالق، شهرلرنده خانلق ایتکانلر. اویغورلر علمنڭ، علمانڭ، تورك مدنیتی‌نڭ مرکزی ایدی. عینی شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ایدل بویلرنده بلغار تورکلرینه علما جیولا ایدی. ایران، عرب عالملرن بو ایکی خانلقدن برسی شرقنده ایکنچیسی شمالنده طارتا ایدی.

برده‌گی حکیم آتا، کتابی، باقرغان، آخر زمان، مریم کتابلرینڭ مؤلفی بولغان شیخ سلیمان باقرغانی‌نڭ (۳) اویغور خانی بوغرا خانغه بارغانی آنده زور حرمت کورگانن حکایه ایته.

---

(۱) اوروپا آزیا مجله‌سی (۲) جبب عجم تاریخی ص ۲۳۰

(۳) سلیمان باقرغانی مشهور خواجه احمد یسوی (۱۱۶٦ میلادی وفات ایتکان) نڭ شاکردی وجمعاسی. بو کیشیلر هم آثارنڭ اثرلری حقنده Извѣстія Археол. об. Каз. Ун. نڭ ۱۸۹۸ نچی یلغی XIV نچی جلد ۱ نچی جزء ص ۱ - ۹۶ ده مالوفنڭ رساله‌سی هم ۱۸۹۵ نچی یلغی XII جلد ص ۵۸۵ - ۵۹۳ ده کاتانوف مقاله‌سی هم ۱۳ نچی جلد ۱ نچی جزئده ص ۱۹ - ۳۴ ده ماتوییف مقاله‌لری

یعنی اول اویغور یری ایرگولر جیولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعه‌ده شول ۱۱ هم ۱۲ نچی عصر میلادی اویغورلرنك ایك مانور وقتلری ایدی، اول خومارد خاقانلر حضوریه جیولغان عالملر آلارنك حرمتیه کتابلر تصنیف ایته‌لر ایدی.

اویغور مدنیتی‌نك برنك اوچون زور اهمیتی آنلك ملی مدنیت بولاویدر. خانلقده رسمی یازو- ملی یازو، رسمی تل- ملی تل بولغان، کتابلر اویغور یازووی ایله صاف تورکچه یازلالر ایدی. هم مطلقاً تورك خلقی سیرگان هم تورکلر اوچون ضرور اولغان ترسه‌لرنی یازالر ایدی.

اویغورلردن قالغان اثرلر یازولر بو کونده همیشه یر آستندن چقالر.

اویغورلردن هم آلاردن صونك آلارنك یولیچه یازلغان اثرلردن اوشبو کونده سلامت قالغان اثرلردن منه بولار: ۱) قوداتقو بلك، ۲) بختیار نامه (رومان) ۳) معراج نامه ٤) هم تذکرة الاولیاء (۱). بولار همه‌سیده تورك تلنده، هم ملی اویغور یازووی

(۱) قوداتقو بلك‌نك ۱۸۹۰-۱۹۰۱ سنه‌سی رادلوف طرفندن او غورچه یازووی هم نیمسچه ترجمه‌سی نشر ایتلگان.

معراج نامه ۱۸۸۲ نچی یل. بختیارنامه ۱۸۸۹ نچی یلده Тавэде Кур тенель طرفندن نشر ایتلگانلر. قوداتقو بلکده ده هم قالعه بلرنده‌کو رك ماده‌لر Березинъ نك Турецкая Христомат я دیگان کتابنك ترجمه‌سی ۱۸۵۷ نچی یلده باصلغان ۱-۸ و ۱۷-۱۸ و ۱۹-۲۱ و ۵۲-۸۱ صحیفه‌لرده نشر ایتلگان.

بختیارنامه ٤۳۳ ده، معراج نامه ۱٤٤۲ نچی یلده یازلغانلر یعنی آلار اولری اویغور خانلری وقتنده یازلماسه‌لرده آلارنك متن سندن‌ده ثلده لاکن کچشلرنك اثرلری بدر.

ابله یازلغانلر. بولارنڭ اچندن ایڭ مهمی «قوداتقو بیلك» در. اول ١٠٦٩ نچی میلادی‌ده کاشغرده یوسف اسمده بر تورك عالمی طرفندن یازلوب قارا بوغراخانغه هدیه ایتلگان. اول موضوعی جهتندن نظام الملكنڭ «سیاسنامه» سی کبیدر. سیاسنامه ـ غرنده‌گی تورکلر حالن سویلی. قوداتقو بیلك کاشغر وحامی. بیش بالقده‌غی (شرفده‌گی) اویغورلرنڭ اجتماعی حاللرن سویی. لکن ایکی آراده زور آیرماlar: سیاسنامه فارسچه یازلغان هم تورکلرنی ایرانلاشدررغه طروشا. قوداتقو بیلك صاف تورکچه یازلغان تورکلری تورك اینوب صای، آلارنڭ تورك بولوب قالوون تلی. قوداتقو بیلك، اول وقت اویغورلر آراسنده هر تورلی هر ایه‌لری، بلبلر، قاضیر، عالملر، بادشاهلریه بیجك بولورغه، اوزلرین بیجك طوتاللورگه یول اوگرنه، اخلاقی نصیحتلر بیره. قوداتقو بیلك ١٠٦٨ بیتدن هم بر مقدمه‌دن عبارت. کتابده بارلغی ٩٢ کلمه عربی وفارسی سوزلر بار. بر عالم قوداتقو بیلك حقنده «تورك خلقینڭ ادبیاتی، اچنده قوداتقو بیلك کتابینڭ بولووی ابله‌مسعوددر» دی (١).

اصلاو یانلار ـ توکیو حکومتی وقتنده، بلکه آنڭ آلتی کوملریه طانا، اورالنڭ آرباغنده، ایدل هم اوری (دیپیر) لك باشلرنده‌غی اورمانلقلر وکشی یوری تورغان صازلقلرغه، غرب طرفندن، تورك مملکتینڭ حدودی بولغان ویصلا بلعه‌سینڭ آرغی

(١) قوداتقو بیلك واویغورلر حقنده روسچه‌ده کوب اثرلر بار. اویغورلر حقنده و رادلوفنڭ ١٨٩٣ نچی یللی Записки Академ и наукъ نڭ LXX نچی جلدنده «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دیب یازغان علاوه‌سی.

باغمدن، بيك زور بولماغان ووحشی حالده ترکلك ايته طورغان بر خلق کيلوب اورناشدی.

بو صازلقلر، تون کبی قاراڠی اورمانلقلرنك، آچقلرده، صحرالرده ترکلك ايتوبگه باراتا طورغان تورك خلقلری اوچون هيچ بر اهميتی يوق ايدی. اورناشداق آنده کيلوب اوطورغان، اوستلرينه حيوان تيريلری يابوب يوری طورغان اول وحشی قوملرنڭکده آلار اوچون هيچ اهميتی اولمادی. تورك بيلری، خانلری اول اورمان، صازلقنك، معيشتنك ايك توبه‌سگی باصقچنده طورا طورغان اول آدملربی اوزلرينه تابع کشيلر رهتندن صنارغه‌ده تيرل ايتمه‌گانلردر. آنلری تجربه‌لری ايرکن بولغان تورك آغالری، اولری اوچون اهميتی اولماغان بو صازلقلرنك، اول قورقاق وکشيلر ايله قاتشودن قورقا طورغان حان ايه‌لرن، حتی اول زور تورکلر اوجودنه کيبه‌چکده خطرولی بر خلق ايتوب تربيه ايتوب چقاراجاغی البته برگنه مرتبه اولسون اوبلاماغانلردر.

اول قوملر حاجت بولغانده آغاچلری، که‌سلری اويوب صالاشلر یاصاغانلر، صالقون اولغانده تيريلر باسغانلردر. بولار، بيك يوق برسه‌لری الله ايدب طابوغانلر. آرالرنده نكاح قلان ارلماغان، آتا آنای بلمه‌گانلر، آشاو ايچو اشلرنده بيك اعتبارسز بولغانلر. اوز آرالرنده بولنرشمك بيك بش بولغان. هيچ بر قانون وحکمدرغه تابع بولمی ترکلك ايتکانلر. باشده اوز آرالرنده عمومی وزور راق رئيسلر طانوماغانلر. هر برى اوربيك حياتن اوزيلك قول کوچی ايله تأمين ايتکان. دشمانلر ايله آچق اورنده اوچراشودن

قاچقانلر، نیچکده آتکسزدن هجوم ایتو، قول کوچدن باشقه یول ایله ضرر ایتونی سویگانلر.

اصلاؤیانلرده کشی قزغورلق برنرسه بولماغانلک اوستبه، آلارنک یرلریده دشمان نارا طورغان اورن بولماغان: لکن وحشی ترکلکلریدن چفارو ومعیشنده ترقی ایندرو اوچون بو اورنلر آلارغه بیك اوکای بولغان.

اصلاؤیانلرنك شمال طرفده حاضرگی شؤینسیا، وفینلاندیا یرلرنده، معیشت جهتدن بحثی اوق مهم اوربه مسکان، بایتاق آکلی، نورمان خلقلری، جوب طرفونده نورکی قوملر وبیك مدنی ؤبزانتیه ایمپراطورلغی ایدی. نورمانلر ایله جوندهگی قوملرنك آراسدهغی تجارت اصلاؤیانلرنك اورتاسدن اوتکان اوزی (دنیپر) یلغهسی و آنك باشدهغی کوللر یلغهلر وبالطیق دینکزی آرقلی بوردی. مدنیتده مهم اورن طوتقان بو قوملرگه اصلاؤیانلر آزلاب آزلاب ایهلهشکانلر، معیشتلرینی آقریلاب اوزگهرتورگه کرشکانلر. دنیپرنك توبهن آغمدهغی تورکلر (خزرلر) بولارنك کیفکه یاقن بولغان یرلردهگی بعی جونده بولغانلرینی اوزلرینه تابع ایتکانلر. شمالده بولغانلرینی نورمانلر تابع ایتکانلر نهایت بولارغه نورمانلردن بعض کشیلر کیلوب اداره ایتهرگه، بولار اوستنده خانلق ایتهرگه، اصلاؤیانلری وحشی ترکیکدن چفاررغه کرشکانلر. جوندن خرستیان بولغان خزر تورکلری، بیگرهکده خرستیان بولغان ؤیزانتیه (روم) خلقلری واسطهسی ایله بولار آراسده خرستیان دینلری طارالا باشلاغان. شولای ایتوب بولار اورلرینك طبیع صازلقلرنده اورمانلرنده آزلاب یوبهنه، تربیه باشلاغانلر.

اوننجی عصرنڭ باشلرنده عرب سیاحلری خزر وبلغار توركلرینه كیلگان وقتلرنده. ایدل بویلرندەغی تورك شهرلرنده اصلاوْیان سوداگرلریه اوچرادیلر. ۱۳ نجی عصر میلادیسك اورتالریه تاتا چنگز خانڭ عسكری اصلاوْیلر (روسلر)نی اورلرینه قاراتورغه كیلگان وقتلرده بولار آراسنده كوب قالالر ونق كرپوستلرغه اوچرادیلر.

اصلاوْیانلرنڭ ایك اوْلگی كناز (خان)لری روریك اسمده بر بورمادر. بوكمسه هم آنڭ ایكی قرداشی اصلاوْیانلرغه ۸٦۲نچی میلادیده كیلدیلر. بولار نورمانلردن ؤاریاك اسمده‌گی قبیله‌گه وروس اسمده‌گی فامیلیه‌گه منسوب اولدقلری اوچون روس دیب یورتوله‌لر ایدی. اصلاوْیان خلقلریده كنازلرینڭ اسملری ایله روس دیب مملكتلریده روسیا دیب آتالدی (۱).

اصلاوْیانلر شمالدن نورمانلر، جنوبدن توركلرگه قاتشولری آرقاسنده معیشت جهتندەگه توگل، معنی وطبیعت جهتندەده كوب اورگەردیلر. بولارغه بیك كوب خزر توركلری وآلاردن صوڭ قپچاق توركلری آرقلی بیك كوب اولوش تورك قانی قاتوشدی. خرستیان وبا مجوسی توركلر اصلاوْیانلر ایله قدا بولشالر ایدی. اونیچی عصرنڭ باشلرنده آلار اورلرینڭ اور یاتا طبیعتلری ایله قورالاوب جیتقوملرگه هجوم ایتەرگه باشلادیلر روریكنڭ اوغلی ایگور وقتنده جونده روم (ویزانتیه) گه وآندان صوڭ ایدل بویندەغی بلغار توركلریه هجوم ایتدیلر (۹۱۲ م).

---

(۱) بو معروف روایتدر، و حصه موسی ... نه تحقیقلرده بار

بولار چنگز عسکری کیلگانگه قدر اوزلربه بر رسمی دینگه، تلکه، بازوغه، عادتخانه‌لرغه مالك بولغانلر ایدی

اصلاۋیان کنازلرندن ایك اۋل خرستیان دینی قبول ایتوچی کمسه ایگور اوغلی اسۋیاتسلاۋنك، ۋلادیمر اسمده‌گی اوغلیدر.

اول کیبعده کنازلك ایتدی کییف اصلاۋیانلری (روسلری، تماماً (دیه‌رلك) خرستیان ایدیلر. ۋلادیمرنك آناسی ایلیا بيك مخلص خرستیان خاتون ایدی بولمعاً خرستیان بولعان، خرستیان تربیه‌سی کورگان ۋلادیمرگه رسماً خرستیان بوورعه قوشا ایدی. ۋلادیمر رسماً خرستیان بولعنده اوزینك بك کوب بولغان سویوکلی خاتونلرندن آیراورغه طوغری کیلگانگه، خرستیانلق مجوسیت قدر اوك ایرکنلك بیرمه‌گانگه کوره اول اورن رسماً مجوس صنمی وگناه حس ایتدکی حالده آلتون سوفلی بتلرغه رسما عبادت قیلووده دوام ایته ایدی. ولادیمر روملر (ۋیزانتیه) ایله صوغشاچاق اولدی، غلبه ایته‌چك اولسه خرستیان دینی قبول ایتـه‌رگه سوز قویدی. غلبه ایتدی. مونك اوستنه روم پادشاهلرینك (١) آننا اسمده‌گی سکللریبه محبت ایتدی، اوزینه خاتونلقعه آلورغه تله‌دی. آننا بر مجوسیگه بارمیمن دیدی. اوشبو وقت ۋلادیمر رسماً خرستیان دینینی قبول ایتدی (٩٨٨ م).

ۋلادیمر اورینك وفاتی وقتده مملکتینی اوغللری آراسینه بولوب بیردی. اوغللری اوز آرالرنده أرغشدیلر. ایکی عصردن آرتق وقت بولار اوز آرالرنده گل صوغش قچقرش ایله عمر

---

١) اول وقت روم (ۋیزانتیه)ده ایکی بر طوغمه قرداش حاکملك ایته‌لر ایدی.

کیچردیلر. چنگز عسکری کیلگان وقتده بولار همان شول حاللرنده ایدیلر. چنگز عسکرینه بولارینك مملکتلرینی فتح ایتمك بیك زور مشقت طورمادی.

خزرلر – قپچاقلر: هونلرنك صوڭنده دولگا هم اوری (۱) (دنیپر) یلغهلرندان حزر دیڭزینك شمال شرقیلرینه قدر صوزلوب کیتکان اوزون قپچاق مملکتی، آوارلر کبی جمعیتلر، قزاقلرنك آغملری سیلی یدیچی عصر میلادینك اورتالرینه قدر اوزبلك بوبعلوندە دوام ایته. آلتنچی عصرنك اورتالرنده بوك تورك (توکیو) حکومتی بو برگه بوقاحان دیگان کمسه قولنداسده عسکر بیارب قریمی ضبط ایتدره، اوزینك غربدهگی قپچاقدهغی قوتنی بعیتا. لکن قپچاق رەتنی بر حالگه کیله آلمی. یدنچی عصرنك اورتالرینه طاما. شرقدهگی ابلی قاآننك بوبروغی بربجهمیدر– قوآرات دیگان بیوك واوستا خان، اوزینك سعی وتدبیری آرقاسده قپچاقدهغی جمعیتلرنی چوالچق حاللرندن چغارا (۶۳۵ م).

شرقدهگی تورکلر، خزر دیڭزینك جنوبیه، عربلر، ایرانلر برینه اوروباشا تورغان وقتلرده بو تورکلر بر بیچه ادارهلرگه بولوب، طیچلانوب اوطورغان بولالر.

دولگای بویلرنده قالغان بلغارلر، ماجارلر اوز باشلرینه اداره ایتهلر، دنیستر یلغهسیدن حزر دیڭزینك شرق شمالی طرفلرینه، اوزون صحرالرعه صورلوب اوطورغان تورکلر خزر (۲)

---

۱) اوزی دنیپر یلغهسینڭ بورونغی اسمیدر.

۲) بعض احتمالعه کوره حزر ملی اسم توگلدر قپچاق حکومی ۱۰۵۵ نچی م یلغه قدر تاریخده اورتك ملی اسمی الهآتالمی

وصوكندان قپچاق اسملری ایله حکومت سوره‌لر ایدی. ایدلك اورتا آغمده‌غی بلغارلر، تمام‌معاسی ایله مدنی ترکلك‌گه کریشوب، قوّتلی بر اداره آستنده اوز باشلرینه بر حکومت تشکیل ایته‌لر ایدی. شولای ایتوب ۹ - ۱۰ نچی عصرلر تیره‌سنده بیوك تورك ملتینك قونی بایقال تیره‌سندن کوچوب، ایران یربه، شرقی یاوروپاغه، دان‌لو (کاشمرغه) غه یعنی عموما محصولدار هم سودا وتجارتکه اوڭای اورنلرغه جبولغان ایدی.

اورال - اوزی قپچاقلری (حزرلر) اوز باشلرینه ترکلك اینه باشلاغاچده شرقی روم یعنی استانبول ایمپراطورلغی ایله دوست اولوب باشارگه، ایکی آراده‌غی الککگی تراغلونی طاشلاب ترکلك اینه‌رگه باشلادیلر. روملر ایله قرآلوب قروبرشورلر، روملر صوغش وطاراق کولرنده هر وقت اوشبو حزر تورکلرندن یاردم آلورلر ایدی. حزرلرنك کوسی دوستلری اوچان روملرنك حرستیان اولولری سببدن حرستیان دینبی قبول ایتدیلر.

یدیچی عصر میلادی‌ده دین اسلام عربستانده ظهور ایدب قوتله‌نگان وقتده بو قپچاقلر عربلرگه «حزر اسمده قوّتلی حکومت» اولوب معلوم ایدیلر؛ حضرت عمرنك (رضی الله عنه) خلافتی وقتده اسلام عسکری شام دیارلرینی، لبنان وقافقاس طاغلرینی، هم آذربیجان وارمستان ولایتلرینی فتح ایدب اوشبو حزر تورکلرینه کیلوب یتدی (۱٦ هجری).

اسلام عسکری خزرلر ایله کوب یللر صوغشدیلر، لکن هیچ بر خبر چقمادی بعض وقت غالب اولسه‌لرده کوب وقتلر خزرلر غالب اولورلر ایدی. اوشبو خزرلر برده صحابه‌لر

قاى توگلدى. اهـل اسلام، حزرلر ايله هارون الرشيدنك خليفه اولغانيه قدر كوب صوغش ايتديلر، هارون وقتده اوشو صوغش طوقتالدى (۱۸۳ هجرى).

هارون وقتده حزرلرنك خاقانلرى حرستيانلقدن يهود دينيه كوچدى. اسلام عالملرى اوشبو حزرلر ايله قاتشورلر، اسلام سوداگرلرى خزرلر ايله سودا وتجارت ايدشورلر ايدى. خزرلرنك بلنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملرنده شهرلرى وار ايدى؛ پادشاهلرى خاقان، تورەلرى «بك» آتالور ودرسد نك شمالنده سمندر شهرنده طورور ايديلر.

اوشو سمندر شهرينى (۱۱۹هجرى) اسلام عسكرى هلاك ايتدكى صوگنده حزر خاقانى ايتل (ايدل) طاماغندەغى ايتل (حاجى طرخان (۱)) شهرينه كوچدى. شهرلرنده سودا وتجارت قوّتلى. حيوانلرى قويرى كوب، اومارطا قورطلرى باللرى مول ايدى آلما، بورم بافچەلرى تربيه ايدرلر. بغداى ودوگى ايگەرلر، اينك كوب آشاغان آشاريده دوگى اولور ايدى. شهرلرده قش كونلرنده گنه طورورلر، جاى كونرينى تورك عادتچه صحرالرده كيچرورلر ايدى. بيديگنه حنقدن اولسەده اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدرلر ايدى.

حزر تورك لرينك خاقانلرى هر نيقدر صوك كونلرگه قدر يهوديلكده ثابت اولوب قالديلر ايسەده خلقنك اينك كوبسى مسلمان اولمشلر ايدى. اوشبونك اوچوندە خاقانلرى مسلمانلر تەدگيچه گه بورور، خاقاننك وزيرلرى مسلمانلـردن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

۱) حاجى طرخان اسمى صوڭدن وبرلمش اسرخان اسمى حجى طرخاندن تورلمشدر.

صوغشقانده مسلمانلر قانو شمازلر ایدی. یالغز ایتل شهرنده اون ملك قدر مسلمان اولوب، اوتوز قدر مسجد وكوب مكتب ومدرسه‌لری وار ایدی. خزر تورکلری آراسده دیده کامل ایرکینلك اولوب هیچ بر دین اهلی ایکنجیسی حقینه تجاوز ایتمز ایدی.

خزر مملکتی رسمیجه، مملکت اوجون یدی قاضی اولور، اوشبو یدیك ایکیسی مسلماندن، ایکیسی نصارادن، ایکیسی یهوددن اولوب برسی بوت پرست مجوسی خلقلردن اولور ایدی. بر مسئله مشکل‌لك صورتینی آلور ایسه، جمله‌سی قرآن حکمینه رضا اولور ایدیلر.

اصلاؤیانلرنك کوبسی خزر خاقانی تصرفنده بولور وبعضلرنده خزرلر تصرفنده بولغان کییف شهرنده طورورلر، خزر حکومتینه هر اوی باشندن بکل برمقدار خراج بیررلر ایدی

خزر خلقاری میلاددن طوقزنجی عصرلرده عرب وروم خلقلرندن آلغان مدنیتلری آرقاسنده (۱) راحتلك اچینه چومدیلر، بایلق وعشرتلرگه غرق اولدیلر. مملکت اداره‌سی اشلرنده تنباه‌ی یومشاقلق ایده باشلادیلر (۲). اوشبو وقتلرده اصلاؤیان خلقاری اوستینه شمال طرفدن حاکملر کیلدی، اصلاؤیانلرنك «اولیگ» اسمده کنازلری کییف خلقینی خاقانغه قارشو قوطورتوب خزرلر تصرفندن چقاردی. خزر خاقانی بولارغه عسکر ایله کیلدی ایسه‌ده، اصلاؤیانلرغه مغلوب اولدی (۸۸۵ میلاد).

کناز اولیگ وقتنده ۵۰ ملك قدر روس عسکری کیمه‌لر ایله ؤولغه (ایدل) بویلاب خزر دیکزینه توشدیلر. وخزر خاقانینك

(۱) و (۲) کارامزین

رحصتی وكيكاشی ايله دیكز اچدن قفقاز طاغلری آرنده برذعه (۱) ديلم(۲) شهرلرينی يغما ايدوب، حراب ايدوب بورديلر وقاينوشلی غارت ويغمالريدن حاصل اولغان مااللردن خزر خاقانی‌به تيوشلی اولوشلرن بيرورگه طوقتاديلر؛ ايتل مسلمانلری روسلارنك اشلرينه آشنا ايديلر؛ ديلم، برذعه مسلمانلرينك قانينی آلور اوچون روسلار ايله صوغشورغه خزر پادشاهدن صورادير؛ خاقان رحصت ايتمه‌دی. لكن مسلمانلر آنكا قارامی اورلری (آلار آراسنده حصارلرده بار ايدی) اون بش منك مقدارنده اولدقلری حالده ۵۰ منك قدر اولغان روسلر ايله صوغشورغه كرشديلر. غلبه خزرلر طرفنده اولوب روسلارنك بيك آزينه آخر ساعتده قاچوب قوطلدی. اوتوز منك روس اولكی صاناندی (۹۱۳م). اوشبو وقتلر خزرلر حكومت اشلرنده تمام يومشاروب بتديلر. روسلارنك كارلری مستقلاق رمانده خزرلرنك قريم طرفلرنده هم نفوذلری بتدی (۱۰۱۹م) (۳)

خزر خاقانلرينك اوشبو اون برنچی عصرده اسلام دينينی قبول ايتمه‌گانلری بيك آز ايدی پادشاهلری همیشه يهوديكنده قالوب يهوديلرگه قدر حرمت ايدر ايدی. اوشبو سببدن خاقاننك مسلمان بولغان مملكت حلقنده نفوذی بيك آز ايدی.

عين شول وقتلرده، ماكه شولوق خاقاننك توابعلريدن بولغان،

(۱) تاريخ الكامل ابن اثيرنك هم تاريخ طبری (۲) مروج الذهب مسعودينك.

(۳) خزرلرنك قرمده‌گی قولری كسلوبده قالب روس وارحی، خزرلر اوبرنچی عصرنك باشنده. حكومتلری بوتاللرده بتمش حكم ايتديلر.

خزر دیکزینک شرق شمالی ساحللرینه یاقین یوشلقلرده ترکلك ایته تورغان قپچاقلر، مملکت ادارەسینی اوزقوللرینه آلدیلر. (۱۰۵۵م).
بو قپچاقلرغه قاراب البته مملکتنك حلقی آلماشمادی بلکه مملکتنك اسمی گنه آلماشدی، خزر اسمی اورنینه قپچاق اسمی قالدی (بولار قوماى، پالوْیس دیده یورتەلر.)

مملکتنك یاڭا مدیرلری فتوحاتقه کرشوب مملکتنی غرب طرفینه صوزدیلر غربدەگی رومانیا هم اوزی (دینپر) بهری طرفلارندەغی اصلاوْیان وتوروك قوملری بو یاڭا مدیرلرنك غیرتلری سونکگانگه قدر بولار قول آستنده طوروورغه مجبور اولدیلر. شرقدەگی نفوذلری تورکستان اچینه صوزلوب کیتکان ایدی.

مملکتلرینك پایتختی ایکی اولوب برسی تورکستانده ایکنچیسی قریمده ایدی. هر ایکیسی سوداق اسمده ایدی بولار معیشتلرینی بیك آزلاب اوزگارتدیلر اون اوچنچی عصرده چنگز عسکری کیلگانده همان کوچمه معیشتدن چقوب بتمەگانلر ایدی.
خزرلر وقتدەغی کبی اوك بولارنکده سودا وتجارت اهللری خاقانلری شهرلرده طورورلر ایدی. جیت حنقلر ایله سودالری همیشه خزرلر وقتدەغیچه دوام ایتدی. کورشیلری اولغان روس حلقلری ایله بعض وقت دوستلاشوب بعض وقت دشمانلاشوب طوردیلر. قر آلشوب وبرشوب قدالقلر ایتدیلر. واوشبو یول ایله روسلرغه بیك کوبوك تورك قانی بیردیلر.

عموماً هون آوار جمعیتلرینی کورسەته تورغان بو قپچاق تورکلرینك تللری برنك ایدی بوبی تورکلری هم قزاقلرنك تللرینه بیك یاقین. حاضرگی میشارلر بیك آز آیرما ایله همان شول

قپچاق تورکلرینڭ تللری ایله سویلەشەلر (۱).

قپچاقلرنڭ تللرینه، ادبیاتلرینه عائد یازلغان اثرلر بو کونگه قدر صاقلانوب کیلگان. مدنیتده اول وقتده بك مهم اورنی توتقان لاتینلر طرفندن قپچاقلرنڭ تللرینه لغت کتابی یاصالغان. آلارنڭ مقاللری، حرلری، دعالری یازلغان. حرستیان لاتین میسیانیرلری طرفندن قپچاق (قومان) تلده یازلغان دینی اثرلر، وعظلر بار (۲). بو کتابلر آرقاسنده حاضرگی علما قپچاق (قومان) تلی حقنده بك مهم نتیجەلرگه ایرشدیلر. بو اثرلر حقنده یازغان بر رسالەسنده ڤ رادلوف: «ایدل بویی تاتارلری اورلرینڭ بوندن ۵-۶ یوز ایلگەرگی تللرن بك آزغنه اوزگارتکانلر. بولارنڭ تاتاری قپچاقلرنڭ تللری، بولارنڭ حاضرگی تللرندن دخی ده مکمل هم کیلك ایدی» دی (۳).

بو اثرلر عموماً تورکلرنڭ اسکی تللرینه، ادبیاتلرینه عائد اثرلرنڭ ایڭ مهملری جملەسندندر.

---

(۱) و (۳) رادلوفنڭ «قومان تلی حقنده» دیگان رسالەسی ص ۵۳

(۲) قپچاقلردن قالغان بو اثرلرو رادلوف طرفندن مفصللی شرحلری ایله «Записки Академіи наукъ» نڭ ۱۸۸۷ نچی یللی ۳۵ نچی جلدنده ۱۳۲ صحیفەلك بولوب نشر ایتلگان. هم بو اثرلری، Фонетика هم نحو جهتلرندن تفتیش ایتوب واسعه تورکی لهجەلر ایله چاغشدروب «О языкѣ Кумановъ по поводу издан я Куманск словаря» اسمی بر کتاب یازغان. بو هم شولوق آکادمیانڭ مجموعەسینڭ ۱۸۸۴ یللی ۸۴ نچی جلدنده ۵۳ بتلك بولوب نشر ایتلگان. بوکونده گی استانبول تورکلری بەشول قپچاقلرنڭ خرابو دیگرینڭ حوضندن اسلام مملکتلرینه کیتکانلردن کیلگان خلقلردر. بولارنڭ تللری ده اسکی قومان (قپچاق) تلیه اوخشی.

بلغار تورکلری:(۱) بزنك بابالرمز بولغان بلغارلرنك بو ایدل بویده نی زماندن بیرلی ترکنك اینوب کیلگانلری معلوم توگلدر. آلار بیك ایسکی زماندن بیرلی اوك اورالنك غربنده گی ایك محصولدار اورنده، ایدلنك اورتا آغمده، ایکی یورله زور تارماقی بیلك بیرگه جیولغان اورنده ترکانك اینوب کیلگانلر.

ایدل، اسقاندیناویا یارم آطه‌سنده‌غی، کوزلری ایرته اوك آچقان قوملرگه باقی اورندن جوب، اوز بیك نهایه‌سز کوب تارماقلری بوینده اوطورغان تورلی تورلی قوملرنك محصولاتن بلغارلرغه آغزوب کیتورگان هم بلغارلرنك توبه‌ن یاغنده، بلغارلرغه زور یول بولوب، ایرانغه، هندستانغه، عربلر مملکتینه تاباچق یولاوب کینکان، خزر دیڭزینه آغوب قویغان. اورال طاغلریدن قیمتلی معدنلر توبه‌گان کویمه‌لر آق ایدل ایله، تورلی قیمتلی میخ ونیربلر توبه‌گان کویمه‌لر قاما وهم ۋیاتکه یلغه‌لری ایله، قل وکبیره کلرومال متاع توبه‌گان کویمه‌لر اصل ۋولغه یلغه‌سی وعرمده‌گی طارماقلری ایله بلغارلرنك پایتختلری بولغان بلغار شهرینك سودا اسکله‌لرینه طوقتار، وبرسه‌لری بازارلرینه قویلور ایدی. هر مملکت‌گه یول اولغان قارا دیڭزگه قویا طورغان دون یلغه‌سی ایدلنك کورشیسی ایدی، اوشبو یولدن روم (ۋیزانتیه) خلقلری، خزر دیڭزی ایله هندستانغه کورشی اولغان ایران خلقلری

(۱) بو بابده لیخاچوفنك، ۱۸۷۶ نچی ییل پترپورغده چیققان آثار عتیقه جمعیتینك برنچی جلد مجموعه‌سنده Бытовые памятники Великой Булгар.и اسمی ایله تارغان اثرندن (ص ۱ ــ ۵۰) هم С. М Шпилевскій نك Древн.е города и другіе Булгарскіе памятники въ Казанской губерніи اسمنده‌گی اثرندن (ص ۱ ــ ۵۸۵، ۱۸۷۷ نچی ییلغی نشر قرانده) وغیرلردن استفاده ایتلدی.

بلغارغه كيلورلر و بارارنده هم كروان سرايده شمال طرفدن كيلمش معدن، ميخ و تيريلري آقچه‌لري هم اورلر بلك اورلكسز سعيلري آرقاسده طابقان محصولات مدنيه‌لري برابر به آلشدررلر ايدى. يررى و دنيالو ريلك تربه‌سى، دنيانك تورلى طرفده‌گى مدنى حلقلرغه قاتشو و اوزلرينك زور استعدادلرى آرقاسده، بيك كوب بولغان حاضرگى مدنى قوملر دنياغه كيلمه‌سدن ايلگه‌رى، بلغار توركلرى قوّتلى تجارتگه. تورى مملكت خلقلرى اينه گور كيلوب تورا تورغان كروان سرايلرغه مالك مدنى خلق اووب دنياده ياشارلر ايدى. هجرت سى‌دن ٣نچى يورده عرب سياحلرى قتاى اچلرنده يورگانده قبايلر «دنيانك ايك زور دورت پادشاهلرندن برسى بلغار خانيدر» ديلر ايدى(١).

بلغارلر و آلارنك تللرى. بلغار ديگان سوز، بركه تورلى تل و برگه ديده بولغان بر جمعيتك اسمى توگل. بلغار، سكه، ايدلنك اورتا آغمنده. فاما تاماقلريده‌گى سودا مركزى بولغان يرلرده تركلك ايتوچى تورك قوملرى هيئت مجتمعه‌سينك اسميدر. اول (بورونغى) وقتده بلغار حالقى قولى آستنده تورا طورغان، حاضرگى كوبده‌گى چيرمش، موقشى، موردوا، قوتاك ديگان كبى قيبى حلقلرينك بابالرى هم بونك حاضرگى قزان خلقى، چواش، مشر، باشقرد كبى توركى قوملرينك بابالرى همه‌سيده بلغار اسمى آستنده يورگانلر. اصل بلغار اسمى اينه تو بيه‌بوك آتالغان حلق، بزنك و حاضرگى

(١ Н. Н. Пантусовъ نك «Какъ далека простирались сведѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Средней Азіи» ديگان كتابدن.

چواشلرینك باباللری بولغان تورکلردر. هم مملکتده باش و آبی اداره ایتوچی قومده شول بزنك وچواشلرینك باباللری بولغان بلغارلر بولغانلر.

باباللرمز بلغارلرینك تللری، بزنك حاضرگی تلمز ایله چواشلرینك حاضرگی سویلەشه تورغان تللرینك ایکی اورتاسندەراق بولغان. بلکه حاضرگی چواشلر بورونغی باباللرمزنك تللرن بزگه قاراغانده دخی یخشیراق صاقلاغانلردر. لکن اصل بلغار تلی بوکونده یوق. بزنك خلق، تللرن باشقه مسلمان تورکلر ایله قاتشوب اوزگارتکان کبی، چواشلرده بورونغی تللی باشقه مجوسی قوملرگه قبیلرگه قاتشوب اوزگارتکانلر (۱

اداره جهتدن اول وقتدەغی بلغار مملکتی بو کوندەگی گیرمانیا غه اوخشاغان بولغان: مملکتی تورلی طرفلرده تورلی واق خانلر اداره ایتکانلر.

مذکور واق خانلریی هم، عموماً، مملکتی اصل بلغار دیب یورتله تورغان خلقلر (یعنی بزنك باباللرمز) دن صایلانغان بر الوغ خان قاراغان. الوغ خان اوری ایدلنك صول یاق یاریدەغی (حاضرگی قزاندن بوربکری چاقرم توبەن) بلغار شهرنده طورغان.

بلغارلر دین اسلامی قبول ایتکانگه قدر – بلغارلرنك دین اسلامی قبول ایتولرینه قدر اولغان حاللری بك آچق معلوم توگل.

---

۱) بو حقده Труды 2-го Археологическаго съѣзда въ С. Петербургѣ مجموعەسنده «بورونغی بلغار مسئلەسینك شکلی» اسمندەگی رساله (ص ۳ ٤ هم) Н. Н. Ашмаринъ نك Болгары и Чуваши دیگان رسالەسندن وموسکوی ... لار قاراسون

عرب عالملرينك حكايه ايتولرينچه، بلغارلر دين اسلامغه كرگانگه قدر دين جهتندن باشقه تورك قوملرى ايله برحكمده بولغانلر. عموماً تورك خلقلرنده بولغان عرفى قانونلر، بلغارلرده بيگره‌ك قاتى رعايه ايتوله تورغان بولغان. بلغارلر آراسده زنا، اوغرلق، جنايت كبى اشلر بولماغان. خاتنلرينى اوترگانلر. زنا بولا قالسه، ايرهم خاتون بيلديگه درجه‌ده‌گى كشيلر اورته‌ده اولسونلر، بر تورلى جزا اولورلر ايدى: بو رابيلرنك هر بريسى‌ده آياق وقوللرندن دورت يرگه قاغلغان دورت قازقغه بغلارلر ايديده باشلاريدن آياقلريغه قدر كيسوب طورارلر ايدى. واعظلرينك هر بر كيسه كلوبى آغاج بوتاقلريغه آصارلر ايدى. اوغريلريبى اوتوره تورغان بولغانلر بلغار خاتونلرى ايرلردن قاچماسلر، ايرلر ايله برگه صوغه كرورلر هم ادب دائره‌سنده بولورلر ايدى.

بلغارلرنك دين اسلامى قبول ايتولرى. – يدنجى عصر ميلاديك باشنده عربستانده دين اسلام ظهور ايتدى، اهل اسلام بيك كوب يرلر، مملكتلر فتح ايدوب اسلام دنياسينى غربده اسپانيادن شرقده قطاى يرلريغه قدر كينگه‌يتدى. علوم ومعارف هم تجارت وعمران فوق العاده ترقى ايتدى. دنيانك كوب طرفلريغه عرب سودا وتجارت وعلم اهللرى (بو جمله‌دن طبيبلرى) طارالديلر. آلار ناى ومدينتلى بلغار مملكتيغه بيك ايرته كيلوب يتديلر.

دين جهتندن اسلامغه اينك ياقين اوغان بلغارلرغه، دين اسلام هم اولرلرى كبى اوك صاف كوكلى، صادق اولغان عربلر بيك اوخشدى. دين اسلامنى بولاردن كوروب اوگرنوب بلگه باشلاديلر (هجرتنك اولگى عصرنده اوق).

بلغار پادشاهى (خاى) آلماس سلكى اوغلى (۹۲۱ م ۳۰۹ ﻫ). بغدادده شول وقت اسلام خليفه‌سى اولغان مقتدر باللّٰه‌غه ايلچيلر يبه‌روب اوزلريه دين اسلامنى اوگرەتور اوچون علمالر، مسجد ومدرسه‌لر، عرب اصولىچه ...لر. هم دشماندن صاقلانمق اوچون شهر تيره‌سينه قلعه‌لر سـا ايتمك اوچون ماهر اوستالر صورادى واورى خليفه‌گه اطاعت عرض ايتدى. خليفه ايلچيلرنى وبومشلرنى ممنونيت ايله قبول ايتدى وبلغارغه يبه‌رەك اوچون ايلچيلر هيئتى واوستالر حاضرلەدى. سوسن الراسى وبدر الحرمى اسمنده ايكى عالمى بلغارغه يبه‌رەچك كشيلرگه باش ايدوب واحمد بن فضلان اسمنده برسينى بولارغه كاتب (سيكريتار) ايدوب تعيين ايتدى واوشبو كاتبگه كورگان وبلگانلرن يازا يوررگه بويوردى

ايلچيلر هيئتى (۹۲۱ ميلاد ايون ۲۱، ۳۰۹ ﻫ صفر ۱۱) بغداددن چقوب بخارا، خوارزم طرفدن (قوربدن) بلغارغه سفر ايتديلر. بر يلغه ياقن وقتلر اوتكاروب بولر بلغار يرينه كرديلر. «بلغار» شهرينه يتەرگه بر كون وكيچه‌لك يول قالمش ايدى، بلغار خانى قولنده اولغان دورت پادشاه (كيچوك خانلر) وبوك پادشاهلك اوغلرى، قرداشلرى ايلچى هيئتنى ايكمك تور هم طارى ايله استقبال ايتديلر. بلغار شهرينه اون بش چاقرم قدر بر قالدغى صوك اولوغ خان آلماس سلكى اوغلى اورى عسكرى ايله استقبال اوچون چقدى ايلچيلرنى كورگاچ آطدن توشوب اوزلرينك بوروغى عادتى بويىچه سجده ايتدى. يكنده صولى آلتون كمش آقچه‌لر وار ايدى بونى چه‌چدى. ايلچيلر ايله كورشدى. ايلچيلر

بلغارغه (۹۲۲، مای ۱۱، ۳۱۰ ﻫ ۱۲ محرم‌ده) يتديلر: پادشاه بولارغه مخصوص قبه وکيز اوی قوردردی. ايلچيلر ۱۵نچی محرمگه‌قدر اوشبو کيز اويلرده قالديلر. ۱۶ محرم پنجشنبه کون خان حضرتينك اطراف، ولايت وشهرلرده‌گی کيچوك خانلری تمام کيلوب يتديلر.

اوشبو کون بلغار حنفيتنك ابك زور وابك مقدس بايراملری وبلغار خانی بلك ابك مقدس ابك عزيز کونی باشلاندی: خان ايلچيلرنی اوزينك مخصوص سرايه آلدی. ضيافت باشلاندی. ايلچيلر، مقتدر بالله خليفه‌نك بيرگان هديه‌لرينی حاضرلب وخليفه‌نك خانغه بيرگن بولك آطيبی خلعت ابيری ايله ابيرلب خان حضرتنريه تقديم ايتديلر. خانلك اوستينه بولك کيومی وخالمای وخاتونينه خلعت کيورديلر. احمد بن فضلان خليفه‌نك هم وزيرلرينك مکتوبلرينی چقاردی اوزون مکتوبلر ايدی، خان حضرتلری آغر گه‌وده‌لی ايسه‌ده آياق اوزره باصوب طڭلادی. خانلك وزير وخانلری ايلچيلر اوستينه آلتونلر چه‌چديلر. پادشاهلك خاتونی ايلچيلر، عالملر حضورنده اولور وضيافت ايدر ايدی.

ايلچيلر حضورنده خان حضرتلری اوزينك مجوسيلکده قوشلغان اسمن بغداد خليفه‌سينك اسمی اولغان جعفرگه، آتاسينك اسمينی عبدالله‌غه آيله‌ندردی. وخطبه‌لرده «اللهم اصلح عبدك جعفر ابن عبدالله امير بلغار مولی امير المؤمنين» ديه ذکر ايدلور اولدی. يعنی: بيوك ايلچی هيئتی حضورنده زور بيرام ايدب بلغارلر وخانلری رسمی صورتده مسلمان اولديلر. (۳۱۰ ﻫ ۱٦ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ مای).

بلغارلرنك مدنی معيشتلری. - باشقه مدنی قوملرده‌گی کبك اوك بلغارلرنکده مدنی معيشتلری، مدنيتلری، ايگن چه‌چو، تورلی هنر اشلريك، سودا وتجارتنك بيك قوتلی بولووندن، آثارلرنده عالم

لرنك، علم بورتلرینك کوب بولووندن، بیك بای ترکلك ایتو لری، شهرلرنده آغاچ وطاشلردن سا اینلگان زور وماتور یورتلر، مسجدلر، مدرسه‌لر، معارملر، کروانسرایلرنك کوب بولووندن . . . . . . عبارتدر.

آلارنك اول غای مدیتلرن انبات ایتوچی وبزگه کورسه‌توچی شاهدلر اون بورویعی باالرمزنك بزگه قالدرغان. مه‌نگوت طاش عمارتلری و آلارنك بو کونده بر آستندن حما طورغان تورلی فوراللری، ربیتلری، قنچلر، سوکولر، بر آستندن صو یوروته تورغان (ؤاداپراؤود) طروبالری. آلتون کمش ایبرلری، طاشلر وتیمورلردن یاصالغان تورلی رسم وصورتلر، اوستلرینه تورلی حکمتلی سوزلر یازلغان آقچه‌لری. اوزلرینك بلغار تلنده هم عرب تلرنده بیك اوسنا ایتوب کوب حکمتلی سوزلر ایله یازلغان قبر طاشلری وبولارغه اوخشاشلی هر توری مدنیت وعمران اثرلری. وتوری مملکت محرر ومؤرخلرینك مثلا عرب وایران تاریخ وجغرافیا عالملرینك آلار حقنده یازغان کوب اثرلری.

بلغارلر قاشنده ایگی‌چه‌جو یبك مقدس برباش ایتوب صاناتمان. آلار ایدل بوین تیگی حریه‌می صورتنده کیتر گانلر. شمالده‌غی قبیلر اورلرینك بلغارغه کیتوردکلری قیمتی تیریلری اورالده‌غی باشقردلر بیلر آلتون وکمشری برابرینه بلغاررردن ایگی آلورلر ایدی. بلغارلرنك کورشیلری آچلقده قالغان وقتلرده بلغارلر آلارغه آشلق بیروب علا کندی آلوب قالورلر ایدی.

بلغارلر آراسنده صاعت فوق العاده ترقی ایتکان بولغان. تز طوقوغچلر، یوصتاو صوقغانلر. صابون وشمع قویغانلر، تیری واعلی کونلر اشله‌گانلر، صاورلر بخشی سختیانلر یاصاغانلر،

تورلی صوغش اسبابلری قوراللر حاضرلهگانلر. اول ایسکی وقتلرده، حاضرگی یاوروپانڭ روسی دیدکمز یرلردهگی بارلق صناعت، هنر، علم، تجارت عمهسی بلغارلر قولندغنه بولغان. بلغارلر آراسنده آلتون کمش اده بیک. آلتون استعمال ایتمك بیك کوب بولغانی اوچون بلغار شهرینی کورشی ملتلری «آلتون شهر» یا که «آلتون تخت» دیب یورته تورغان بولغانلر.

بلغارلر سودا وتجارتده بیك یوغاری اورننی اشغال ایتدیلر جنوب خلقلری ایله شمال خلقلری آراسنده تجارت بلغارلر قولندغنه اوته ایدی. حاضرگی شوینسیا طرفلریدن کیله تورغان باللر بلغار آشا هندگه، ایرانغه، اسلام مملکتلرینه اوتهلر ایدی. عرب آقچهلری بلغار آشا یاروپا قبیلهلری آراسنده استعمال اولونالر ایدی. فین قبیلهلری تعداد معاریفده صانالا، روم (ویزانتیه) تاتارلری بلغار آشا قطایغه اوزا ایدی. بلغار شهرنده روملرنڭ اورلرینه باشقه سودا یورتلری (۱) بار ایدی. بخارا وخوارزم، خراسان طرفلری ایله بلغارلر آراسنده اوزلکسز سودا کاروانلری یوروب طورور ایدی (۲).

بلغارلرده معارف —. بلغارلرنڭ عربلرگه قاتنشقلری، دین اسلامغه کردکلری صوڭنده علمده معارفده بیك ترقی ایتولری معلومدر. مسلمان بولدقلری صوڭنده باشقه تورك قوملری کبی، استعمال ایتهرگه اوڭایلی هم دینی یازو بولدقی اوچون عرب یازوینی قبول ایتدیلر. بلغارلرده عربچه کوفی هم نسخ خطلری استعمال ایتکان. عربلردن ایلگهری بلغارلر اوزلرینه باشقه یازوغه مالك بولغانلرمی، عمومی تورك قوملرینڭ یازولرینی

(۱) روسچه کتابلرده «Греческая палата» دیه مشهوردر.
(۲) مروج الذهب. ابن الاثیر. مرجانی جلد، جزء ۲ صحیفه ۱۱.

استعمال ایتکانلرمی بو کونگه قدر معلوم بولمادی. احتمالکه آلارنڭ عربلرگه قدر یازولری بولمادر: بلغارلرنڭ تاریخلرینه عائد بیك قیمتلی اثرلر بیره تورغان «بیر» ئسلی هماٰن بو حقده بر جوماردلق ایتمه‌دی (۱).

بلغارلرنڭ حقیقی ترقیلری، شرق تورکلریدن طچلاولری، عربلر ایله قاتشوب دین اسلامغه کرولریدن صوڭ بولغانلغی معلومدر. احتمالکه آلار عربلرگه قدر بیك اوستا سوداگرلرگه بولغانلردر دین اسلامغه کرگانگه قدر اوز باشلرینه تمام ملی حالده ترقی ایتەرگه اولگورمه‌گانلردر.

بلغارلر عربلر ایله بیك تیز قاتشدیلر. بیك بای وطبیعت جهتیدن معمور اولغان بو مملکتکه، اسسی صحرالر اچنده تورا طورغان عربلر وآلارنڭ عالملری سودا قلان قایغوسندن باشقه‌اوق بیك کوب بولوب کیله طورغان بولغانلر. بلغارلرده بورنلرینا اینوچی (آرخیتیکتور) لر هم کیم تنگوچیلر کبی بعض صناعت اهللری بغداد عربلری بولغان (۲)، آلارنی علمگه، معارفکه اویرتوچی حلقه‌لر عربلر بولغانلر. اوشبو سببدن تاتارمز بلغار تورکلری آراسنده عرب تلینی بخشی بلوچی کشیلر کوب بولغان. عرب مدنیتی، علومی ایله آشنا بولوب، عرب تلنده کتابلر یاروچی عالملر

(۱) بلغار بولرلیدن، بو کونگه قدر حقیقتلری معلوم بولماغان، بعض یازوغه اوخشاشلی اثرلر طابلغان. بورلی صاولر چیناللری ده بارلغان بو ایولوکت [illegible] روی توگلمی ایدکی هماٰن معلوم توگل. بو حقده —
Труды IV Археологическаго Съѣзда въ Казани 1877 г
O загадочныхъ сосудахъ ‌نك. A Лихачевъ‌نڭ ایکنچی جلدنده
изъ Волж Булгаріи دیگان اثری [illegible]

(۲) مسلمان بولغاچ مسلمان کشیلری تکدیرگه عرب تنگوچیلری حاجت بولغان.

بلغارلرده كوب بولغان. آنده‌ی عالملردن بعض برلوی اوشبولردر: خواجه احمد برغری، شیخ برهان‌الدين ابراهيم بن خضر البلغاری (بر كتابی ۷۵۱ ده يازوب تمـام ايتكان)، صدر بن علاء‌الدين البلغاری (۱)، محدثلردن ابوالعلاء حامد بن ادريس البلغاری القاضی (۵۰۰ ﻫ)، تاج‌الدين ابراهيم بن محمد البلغاری (۷يوز آخرنده)، خواجه حسن بن عمر البلغاری (قبری بخاراده)، برهان‌الدين ابراهيم بن يوسف البلغاری (۲)، مختار بن محمود القزبی (۶۸۸ ﻫ)، احمد بن محمود الجدی (۷۵۱ ﻫ) (۳)، باشقرد ناصرالدين (۷۵۲ ﻫ)، علم‌الدين سنجر الباشقردی (۶۸۹ ﻫ)، (٤)، وغيرلر . . . . . بولار محدث يا كه فقيهلر جمله‌سندن صانالغانلر.

بلغارلر اوز آنـا تللربه. ملبتلربه دقت ايتوده جوبده‌گی توركلردن آلغه اوزغانلر. آلارنـك آراسنده تورکچه شعرلر سويلی طورغان قوتلی شاعرلر بولغانی معلوم توگل، لكن آنـا تللربه دقت ايتكانلری معلوم. بلغارلرنك تللربه عائد اثرلر بو كونده بيك آز. كاغذ اوستلرنده نوبله‌ی يوق. بو حقده‌غی بارلق اثرلر قبر طاشلرنده‌غی يازولردن عبارتدر. بلغار علماسی آراسندن يعقوب بن نعمان اسمنده بر مؤرخ (۵۷۹ ﻫ) معلومدر. آنك بلغار تاريخنه عائد يازغان اثری بولغان. ابو عبدالله الغرناطی هم ابو

(۱) بو كشی بر كتابی ۷۶۶ ﻫ ده يازوب تمام ايتكان. بو كشينك قبرن اوبه‌رند، قريس يا كه قرمن دسگان آوللرغه منسوب بولووی احتمال (مرجانی ص ۸۲، جلد ۱).

(۲) موبنك بصفلرندن بعضلرن ليحاچوف ذكر ايته

(۳) مستفاد الاخبار جلد ۱، ص ۷۸ ــ ۹۳.

(٤) اد أفندی تاريخی جلد ۱، ص ۳۲۷ ــ ۳۲۸

حامد الاندلسی اسملرنده عرب جغرافیا عالملری آننگ ایله اولطرداش اولوب بلغار تاریخنه عائد معلومات آلغانلر. بعض بر بلغار علماسی بلغار شهرندن ٧٠٠ چاقرم قدر شمالغه باروب علم هیئتکه عائد تجربه‌لر یاصاب یورگانلر (١).

بلغارلرنگ شهرلری.— بلغارلرنگ ایگ زور شهرلری پایتختلری اولغان الوغ بلغار شهری (حاضرگی جزانه‌سی اویزنده) در. موندن باشقه، شهر بلغارنگ ٤٠ چاقرملر جنوب طرفنده «سوار» دیگان شهرلری، بلغار شهرینگ قارشیسنده ایدلنگ حاضرگی سمبر طرفنده آشلی دیگان شهرلری، حاضرگی چیستای قالاسیده باقی بولار هم ژوقوتین اسمده شهرلری، حاضرگی لایش اویه‌زنده «قشان» اسمده، حاضرگی بیژغارودغه بیقن ابراهیم دیگان شهرلری بولغان (٢). بولاردن باشقه صبا کول، چالماطی، کبرمیجوك اسمده قالالری بولغان. بولارنگ قای اورنده بولغانلری بو کونده معلوم توگل.

بلغارلر شهرلرنی طش طرفدن تیره‌ن چوقر وآنگ اچدن بیوك قلعه (کریپوسست) ایله احاطه ایتکانلر. تیره یاغنده‌غی چوقرنی صوایله طوترغانلر. اچده‌گی احاطه ایمه‌ن آغاچدن یاکه طاشدن یاصالا تورغان بولغان.

بلغارخانلری.— آلماس‌خان وفات ایتدکی صوگنده اون اوچنچی عصر باشلرینه یعنی چگر عسکری کیلگانگه قدر بلغارلرنگ اوشبو اسمده خانلری اولدی احمد آلماس اوغلی، طالب احمد اوغلی، مؤمن احمد اوغلی. حیدر، سعید، بارانج، ابراهیم، سلیم، وچگز عسکری کیلگان وقتده‌غی الهام‌خان.

(١) لیخاچوفدن

(٢) بو شهرلرنگ اورنه کوسی روسلر اوطوروب بتکانلر

بلغارلرنك كورشیلری.— بلغارلرنك شمال طرفلرندەغی كورشیلری فین قوملری، جنوب طرفلرندە برطاس اسمدەگی قبیلر (۱)، خزرلر قپچاقلر، غرب طرفندە اصلاڤیان قوملری.

بلغارلرنك كورشیلری ایلە مناسبتلری.— بلغار تورككری كورشیلری ایلە طنچلق وصلح ایلە طورورنی تلەگانلر. آلار اوزلری باشقە توركلر كبی اچ وطشلری ایلە بهادر خلقلار بولسەلردە، (۲) خلقلرغە قلچ قوتی ایلە غلبە ایتوگە قرقماسلر بلكە اقتصادی غلبەلر ایتەرگە طرشورلر ایدی.

هیچكدە بلغار حقی صوغشچی خلق توگل ایدی. آلار، كورشیلری برطاسلر، خزرلر، قپچاقلر، روسلر ایلە صوغشدیلر. لكن اوزلرینك تلەولری ایلە توگل. تیك آلارنك صوغشچی كورشیلری آلارنی اول صوغشقە قوبی بلكە مدافعە اوچون صوغشورغە مجبور ایتە ایدیلر. بلغارلر بعض وقت كورشیلرینك قالالرن اشغال ایتەلر ایدی، اما مال غنیمت آلمق نیتی ایلە توگل، بلكە اوزلرینە تجارت اوچون مهم اولغان برمركز، تجارتلرینی ترقی ایتدرو اوچون بر یول حاصل ایتو اوچون اشغال ایتەلر ایدی. بو وقتدە آلار شهرنی اوت ایلە، خلقلری اوترو ایلە آلمیلر، بلكە هیچكدە برصلح وامبلك یولی ایلە آلالر ایدی» (۳).

بلغارلر ایلە اصلاڤیانلر.— اصلاڤیانلر (روسلر) تورلی قوملر ایلە قانشوب كوزلرینی آچا باشلاغاچدە بلغارلرنك اینك طنچسز كورشیلری

(۱) برطاسلر بلغارلر قولندە بولغانلر. حاضرگی چرمشلر، آرلر، كەنانلری بولولری ظن ایتلە.

(۲) بو حقدە ابو حامد الاندلسی هم ابن فضلاننك بلغار بهادرلری حقندەغی حكایەلری بارلسون. (مرجانی تاریخی جلد ۱ ص ۲۶۹-۲۷۳)

(۳) نوسلر آراسینە قوبلغان سورلر لیحاچوفنك اثرندن هم آشمارین جماعتنك «بلغارلر هم چوانشلر» دیگان اثرندن آلدی ص ۲٤.

وبرنجى خارجى دشمانلرى (۱) صورتنى آلدیلر.

اصلاڤيانلر آچلق ومحتاجلقغه توشديلر ايسه بلغارلر طاماقلرن طويدرورلر ايدى (۲). هيچ بر تورلى صنعتدن فلاندن خبرلرى اولماغان اصلاڤيانلرغه صنائع اسلاميه‌يى هم اوزلربك مصنوعاتلرن ايرشدروب طورورلر ايدى (۳). لكن اصلاڤيانلر اوشبو نعمتلرنى تقدير ايده‌جك وطانولق ايله اوشبو بايلق وصنائعدن استفاده ايده‌جك اورنده كفران ايته‌رلر. هيچ بر گوزه‌للك، نفيس نرسه‌لر توسيبى كورمه‌گان اصلاڤيانلر «بلغارلردن مال آلوب قايتامز» ديه ايللريدن جيولشوب جنوب بلغارلرغه كيته‌رلر. كچوك آول وشهرلرنى يغما ايته‌رلر، بيوك شهرلرنى اوتقه طوتارلر ايدى. اصلاڤيانلرنك اوشبو اشلرينه بلغارلر بعض وقت جواب ويررلر قووب يبه‌رورلر وكوب وقتده تيك قالورلر ايدى. اوشبو حالده اصلاڤيانلرنك سودا وتجارت اهلى بلغار شهرلرينه كيلوب سودا ايتسه‌لر، بلغارلر بولارغه يه دوستلارچه معامله ايته‌رلر ايدى.

روسلارنك اوچنچى كنازلرى ايگور روريك اوغلى بلغارغه ايكى مرتبه هجوم ايتدى (۹۱۲ هم ۹۲۹). صوڭغيسنده كچوك آوللرنى يغما ايدوب بلغارنك اوزينى باندردى. (آلماس خان وقتلرى اولور).

مؤمن خان وقتنده يه روسلار بلغارغه هجوم ايتديلر (۹۶۹) كناز ڤلاديمر ماتوماخ قپچاق توركلرى ايله اتفاق ايدوب بلغارلرغه جوم ايتدى، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كيتدى (۹۸۰).

---

(۱) م. بيگيف نك «اوتكانده هم حاضرگى كونده قزان» دىگن كتابى ص ۱۰
(۲) ۱۰۲۳ نچى يده سوردال كنازلگنده قاتى آچلق بولدى. بلغار حاجى سوردال كنازينه بوتلاى ۳۰ كيمه آشلق ساتدى. موندن كنى حاللر كوب بولدى. (۳) كارامزين.

موندان صوڭ روسلارنڭ بلغارلر ایله اوشو یللرده صوغشولری معلومدر: ٩٨٥ ، ٩٩٤ ، ٩٩٧ ، ١١٢٠ ، ١١٥٤ (١) ، ١١٦٤ ، ١١٧١ ، ١١٧٢ (٢) ، ١١٨٤ ، ١١٨٦ ، ١٢١٨ (٣)

بونڭ اوستینه دخی ایدل ژولغه بویده روس رازبوبیکلری یانوب بلغار آوللربه هجوم ایدرلر، ماللرن یغما ایدرلر، ایدل ایله بلغارغه توشوب کیله تورغان تجارت کوبمه‌لرن باصارلر ایدی. اوشبولارغه قارشی ١٠٨٧ نجی یل بلغارلر روسلرنڭ مورم شهرن ناروب آلدیلر. ١١٠٧ نجی یلده سوزدال قالاسن چولغاب آلدیلر.

بلغار حالتی اون اوچنچی عصر میلادینڭ اورتاسینه بتەر آلدندن اوزینڭ استقلال یوغالتدی. چنگزخانڭ عسکری بلغارغه کیلدی. موندن صوڭ بلغار حالی الهام‌خان بوك تورك حکومتینڭ بروالبی. بلغار شهری وملکتی اول بوك حکه متك بر ولایتی اولوب قالدی (١٣٣٧ م، ٦٥٣ ه).

بلغار اوزبك نایلغی، حلقبڭ یخشی طبیعتی، جوماردلغی، خاتون قزلرینڭ ماتورلغی ایله بیك کوب عرب وایران شاعرلری طرفندن

---

١) روس کتاری آندری باعولیوبسکی اوسو صوغشده بلغارلرغه علبه ایتدی اوشوکا یادکار ایدب روسلر ایجی آوغوستنی بیرام ایته‌لر

(٢) اوشوسغوارینده بلغارلر روسلری اوقا صووی بویه‌قدر قوغدیلر

٣) کتار گیورگی کوب عسکر ایله بلغارلرنڭ ایشلی (یاکه آسیل) اسمده شهرینه کیلدی شهر اسمه‌ن آغاچدن قلعه ایله اورلمش ایدی. شهرگه اوط صالدیلر جیمل کون ایدی شهر آز وقت اچده کوب آدملر وماللری ایله یاندی روسلرنڭ اورلرنده کلدن باشقه نرسه قلمادی. مال آلمق نیتی ایله شهرگه کرگان روس عسکرینده یاندی بلغارلر روسلارغه هجوم ایتدیلر، روسلار قاچدیلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورك شاعرلرى طرفندن‌ده اوزبك ملى مهانتى، شرافتى اينه ماقتالغان؛ بر تورك شاعرى ايتكان:

شهر بلغاره كوگل شويله اولبدر مشتاق
همه بلغار كورينور كوزمزه نقين براق
شهر بلغاره كوگـل قيلما برابر اصلا
مصر وشام ويمنى شهر خراسان عراق
مـكه طوافينه ديرر هر سنه حجاج نظـام
مـكه بلغارى هرآن طواف ايلمك ايدرمراق.
خضر اول وجهله سرگشته اولوب بلغارة
طشى ظلمت ايچى نورآب حياتنى براق
ديمه بلغـاركه اوسر خـدا در الحـق
نورتجلى‌ده بصابيدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا ختـايلر. ميلادنڭ ۱۲ نجى عصر باشلرنده توركستانده يه‌لوتاشى اسمده برقهرمان ظهور ايتوب آلتاى طاغلرى‌تيره‌سنده‌گى توركلرنى تمام بر مـقطه‌غه جيدى هم قارا خـطاير ديب يورتله تورغان دولتنى تـأسيس ايتدى. شرق طرفده‌غى قارا خطاى توركلريه منسوب اولغان بو تورك عالم واديب بر ذات ايدى. اول توركستانغه كيلـگانـگه قدر چين (قطاى) مملـكتى اداره‌سى باشنده طوردى.

اصل توركستانده‌غى توركلر اسـلام مملـكتلريه عسكر بولوب كيتـكان وقتلرده (۹ نجى عصر ميـلادى) حاضرگى

---

۱) عرب وايران شاعرلرنڭ سعرلردن عصلرى مسماد الاحار جلد ۱، ص ۸، ۱۱، ۸۷؛ مراد افندى تاريخى جلد ۱، ص ۳۱۵، ۳۳۱-۳۳۲ ده درج ايتلـگانلر.

۲) بو شعر مراد افنديده جلد ۱، ص ۳۱۵.

ماجوريادە عموماً تاتار اسملری ايله آتالا تورغان تورکلر قوتلەلر ايدی. بو تورکلر (تاتارلر) نڭ احدن مشهورلری توبا، قوموق، بوچی، حطای (Кидани) اسمدەگيلری ايدی. بولارنڭ توبلەرنك حبولغان اورنلری «لباتو» کولی تيرەسی بولغانغە کورە لياتو تاتارلری ديدە آتالالر، بولار بك ايسکی زماندن بيرلی قطايعه تورلی وقتدە تورلی اسمدە هجوم ايتديلر قطايلرغه ايمپيراطورلق ايتديلر. بوکوندەگی قطای ايمپيراطوری وادارە کشيلری بە شول ماجور تاتارلر بدر.

بولارنڭ اچدن ٩ نچی عصردە قوت حيغانلری، حطای اسمدەگيلری ايدی. بولارنڭ يە'و (Ђлю) اسملی فاميلەدن بولغان خانلری ٩٠٥ نچی ميلاديدن باشلاب شمالی قطای مملکتينی اوز قوللريدە توتديلر. پيکين آلارنڭ پايتختی ايدی. بو حطايلر يارم کوچمە يارم مدنی حالدە ترکلك ايتديلر، ايگن ايکديلر. اون برنچی عصر ميلاديلك اورتالريدە آلار مملکتلرينی آلتای طاغلرينه قدر کيکەيتديلر. شرقی تورکستانی آلديلر. بولارنڭ اوز تللرينه مخصوص قطای ياروويه اوخشاشلی يازولری بار ايدی.

اون برنچی عصرنك آخرندەغی يەلو (خان) مملکتدە مکتبلر آچوب، تورلی علمی کتابلر يازارغه بوردی. اون ايکنچی عصرنك اؤلدەگی خان، يان‌سی، وقتدە بو تورکلر تمام معاسی ايلە مدنی بولغانلر ايدی. بو خاننڭ يەلو-تاشی اسمدەگی، صوڭندن تورکستاندە مملکت توزوگان وزيری، پيکيندە «لين‌يا» اسمدە زور آقادەمياٸی تأسيس ايتدی. تاشی‌زور بر سياسی، زور برعالم ايدی يعنی بر قوتيە دە ايکنچی قوليە قلچ توتقان ذاتلردن ايدی.

قطای مدنیتینی ترقی ایتدره طورغان بو تورکلر مدنیت آرقاسده اوزلرینك عسکرلکلرن اونتقانلر ایدی.

عین شول وقتده مانجوریانك شمالده‌غی بیوچی (۱) اسمده‌گی تاتارلر خطایلرغه قارشی قیام ایتدیلر. آغودا اسمده‌گی باشلقلری قوماندانسده خطایلرغه غلبه ایتوب یان‌سی خانی توتوب آلدیلر. آغودا اوزینی ایمپراطور ایتوب اعلان ایتدی. یه‌لو تاشی بو اشکه توزه آلمادی، اول تورکستانغه آلتای طاغلری طرفینه بر آز خطایلر ایله قراق اولوب کیتدی (۱۱۲۵ م).

اول عسکری ایله تورکلرنك آلتی بالق، خطایلرنك «یه‌لو» دیوله طورغان برلرینه، یعنی حاضرگی کاشغرنك شمال طرفینه کیلوب یتدی. آنده‌غی باشسز تورك جمعیتلری تاشی‌نی بیك خوش قبول ایتدیلر. اول شول اورنلرده یعنی آلتای طاولری تیره‌سنده ترکلك ایته طورغان جمعیتلرنك باشلقلرن (آغالرن) جیدی وتورکلر آراسده «قورلتای» دیب آتالا تورغان فوق‌العاده جیولش یاصادی. تاشی قورلتایده اوزینك نی اوچون بو آلتای طرفلرینه کیلگانن سویله‌دی. اول زور تورك عالمینك قورلتایده سویله‌گان سوزلرن قطای مؤرخلری بو روشچه ایدی دیلر:

«بابالرم هرتورلی قدا کاراق ایتوب زور بر مملکت توزودیلر. ایکی یوز یل دوام ایتوب کیلگان بو حکومتده توغز قاآن کیلدی. حاضر بزنك تبعه‌مز بولغان نیوچیلر بزدن باش تارتدیلر، مملکتنی بوزدیلر. شهرلرمزنی جیمردیلر، یان‌سی قاآن‌نی توتقون ایتدیلر. ایندی قولمده‌غی حقمه تایانوب اول بدبخت دشمانلرمزنی قوماق،

(۱) بولار Чжуръ - чжени دیبده یورتله‌لر.

آلاردن حكومتمزنى قايتارماق اوچون سردن ياردم صورارغه كيلدم. آتامز اولغان قاآنى يافلاياچاغكزغه، مملكتنى هلاكدن قوتقارورغه طرشاچاغكزغه شبهه ايتمىم».

ناشىنك سوزينى آغالر ايشتديلر، اول عسكر جيدى، لكن جيولغان عسكر بر مملكت خلقى ايله صوغشورلق قدر بر اقتدارغه مالك اولماغانلىقدر. اول قطايغه سفرنى كيچكدردى. تورك ملتينى جلاب ترگزو اوچون اول دهى زورراق كوچلر كيرهكلكنى ملاحظه ايتدى. بونك غربغه طرفيه راق كيتدى هم توركستانغه (مركزگه) كيلوب قره‌خطاى (۱) اسمى ايله آتالغان بر خانلق تأسيس ايتدى. بيك تاراو بولغان تورك خانلقلرينى بر نقطه‌غه بر قوت تيره‌سينه جيولوب زور بر شوكت حاصل ايته آلاچاقلرينى ناشى آكلى ايدى.

مملكتنى كينگه‌يتو، تورك قوملرينى جيوب شرق وغربده‌گى باشسرلقنك اوچينه چقو اشن اوزيدن صوكغيلرغه قالدروب وفات ايتدى (۱۱۳۵ م).

اوغلى كورخان فرغانه، ماوراءالنهرنى آلدى. كاشغر (اويغور)، ايدى قوت (ايلك خان) لرينى اوزينه بوى صوندردى. سلجوق سلطانى سنجرنى ماوراءالنهرده غلبه ايتوب قاچردى (۱۱٤۱ م). كورخاندن صونك ناشى‌نك بالالرندن آنك سياستينى اشلى آلورلق كشيلر وجودگه كيلمه‌دى. بلكه ناشى باشلاغان اول اش، آنك نسلندن بولماغان چنگز خانغه نصيب بولدى.

---

(۱) قره خطاى، تورك تلنده بهادر، صوغشچى خطاى ديگان سوز. قره بهادر معناسنده.

چنگزنڭ آلدندن‌غه توركستانده ظهور ایتكان بو سیاسی واقعه بیك مهم اوریی طوتادر. یعنی تورکلر اوزلرینه چنگز كبی زور بر ایلی خانغه احتیاجنی سیزوب، آنی کیلتر ایدی (۱).

چنگز ظهوری آلدندن مرکزده‌گی تورکلر، ماغوللر ــ ماغولیه‌ده‌گی هم شرقده‌گی بوجلردن غربده‌گی قارا ختایلرغه قدر اوزغان یرلرده‌گی ماغول هم تورك ـ تاتار جمعیتلری چنگزنڭ ظهوری آلدندن تمام اوز باشلرینه‌غه قالغانلر ایدی. هیونغنو دن صوڭغی تورك قاغانلری تصرفنده وصوڭندن قیتایده‌غی ختایلر تصرفنده طورا طورغان ماغولیه (ماغولستان، ۱۲ نچی عصرنڭ باشنده ختایلر تارالغاچ بوجیلر قولینه قالاب کرمه‌دی. غربده‌گی قپچاقلرنڭ، جنوبده‌گی اویغورلرنڭ بولارده قایغوری بولمادی. قارا ختای دولتی باشینه تاشی‌دن صوڭ بونه بر اقتداری کشی چقا آلمادی. اول وقت ماغولستانده هم بایقال کولینڭ جنوب شرقی، جنوب غربی آراسنده، اوشبو اسملرده قبیله‌لر ترکلك ایته‌لر ایدی قرایت، جلایر، سنجوت، قونغورات، تورمان، اورماعوت، اویرات تایچوت (تانجوت)، تاتارلر، مرکیت، نایمان، بارلاس، آرلات، بارین، واق اویماقلری ایله اورخون بویه‌سی ایله

(۱) روس عالملری قره ختایلری Кидани دیب آتلر بولوب ختایلر حقنده مشهور عالملرنڭ Труды ... В. П. Васильевъ مجموعه‌سینڭ Восточнаго Отд. Имп. Рус. Арх. общества История и древности восточной ... ۴ نچی توملی نچی جلدنده ... части Средней Азии ... تورك ... ۵۴۵-۵۵۰ صحیفه‌لرنده. Ленъ Кагенъ ... کتابنده Завоеваніе Сѣвернаго Китая Манчжурами دیگن مقاله‌سنده هم ... Кидани ... قیدلانمش

سبلیــع یلغه‌سی آراسنده تیرکلیك ایتمکده بولغان ماغوللر. بولارنك آراسنده ایـنك مهملری ماغوللر ایله قرابت، نایمان، قارلوق تورکلری ایدی.

قطـای مملکتی، خطـای تورکلری کیته‌سدن ایلنگه‌ری گه بولغان احتلال سببندن شمالی وجنوبی اسمی ایله ایکی قسمگه بولنگان ایدی (٩٠٨نچی ییل میلادی). صاری صو یلغه‌سینك جنوبنده بولغان قسمینی سونغ اسمنده گی قطای ایمپراطورلغی، شمال قسمینی اوّل خطای تورکلری، صوڭره‌دن بوجی (جورجن)لر اداره ایته ایدیلر. خطای تورکلری مدنیتده خیلی یوغاری اورنده ایدیلر، لکن اوزلرینك تورکلکلرن مبتلاء هیچ اونتمادیلر. بولارنك یه‌لوتاشیلری تمام ملی حکیم و آق‌دیمیت، ملی سیاسی (دیپلومات) ایدی.

اوشبولرنك اوچون قطای حدودینه یاقین بولغان تورک جمعیتلری خوش کوڭل ایله بولارغه اطاعت ایته‌لر ایدی. تختنی غصب ایتکان، حرمتلی قاآن نیه‌ن - سوی اسیر ایتکان بوچبر اوزلرینی ایسون غورون (آلتون اوردا) اسمی ایله آتیلر ایدی. تورکلر، ماغوللر بولارنی خائن ملت، جانی ایدب بله‌لر ایدی. آلارغه اطاعت ایته‌رگه تورلابالر، بوچبرنی (تمام یه‌لوتاشی اوگره‌نگانچه) اوزلرینك بیك بریچی دشمانلری دیب بله‌لر ایدی. بوچبرنیڭ قبی بولغان سونغ ایمپراطورلغینك مقصودینه شول ایدی اول ماغولستانده، تورکلر آراسنده پیکین حکومتینه دشمان، اورینه دوست بولغان حکومتنك، قوتلی جمعیتلرنك بولوونی ایدی. اول ماغوللرنك، تورک جمعیتلرینك باشلقلرندن معتبرره‌کلرینه آقچه‌لر آلتون صرف ایتودنده طورمادی. شمالی قطای «آسین غورون» اوچون بو ماغول وتورك قبیله‌لرینك

بر برگه جیولووی باکه اتفاق ایله طورولری فورفجلی ایدی.
شوولك اوچونده اول آلارنك آراسیه نزاع صالوب بر برسی ایله
دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ایدی. شول وقت ماغول
قبیله‌لریبك باشلغی بولغان یسوکای بهادر ایله کرایتلرنك باشلغی
طوغرول خان بوچیرینك بو سیاستیه آشنا ایدیلر. اوز آرا اتفاق
اینشدیلر. قان بالاشوب قرداش بولشدیلر.

یسوکای تورك ـ ماغوللرنی برلەشدررگه تلی ایدی. اول ۱۱۶۲نچی
میلادیده، اوزینه قوشو قصدی ایله شرقده‌گی کورشیلری تاتار
قبیله‌لرینه هجوم ایتدی. نیموجین هم کوروکو دیگان خانلرن
طوتساق (اسیر) ایتدی. آت شوکت ایله آنون بلغه‌سی بویده
دیلیکون بولدافعه (۱) قاینزوینه خانوی اولون اکه‌دن بر اوغل
دنیاغه کیلگان ایدی (کیله‌جکده چنگز بولاچق) بو بالاسینی
اول، سیر بولغان خاننك اسمی ایله نیموجین (۲) قوشدی. ماغول
ـ تورکلری بر برگه جیوغه اوریك اقتداری، عمری وفا ایتمه‌سه،
احتمالکه، بو بالاسینك وقتده بر اش بولوون اول اویلاغاندر!
اول آی بخشی تربیه ایته‌رگه طرشدی. آرلاب آزلاب قبیله‌لری
بر برگه جیوغه دوام ایتدی.

---

(۱) آنون لمغه‌سی بو کوندده آنون Ононъ بت. دلیکون بولدق
سه سولوق اسم ایله یورتله‌لر. بو اوروون اکه آرالدن بدی حقرم
بوغاری آنون بوسده، هم کاچوبعد دیگن یوسدن ۳ چقرم اوریده‌در
شولای اسوب چنگزنك ده اوریده طوغی بیك چق بیلگیلی Генри
Говартъ ص ۳

(۲) بیموجین اسکی تورك تلده حن سمر. قای یمر معناسده
Генри Говартъ دن.

چنگز آلدندن عموما تورکلر - جنگز ظهور ایتکانچی تورکلر هر طرفده اوزلوبك باش باشتاقلقدن طوبغانلقلرن، بر ایلی قاآنغه احتیاجلرن تمام آکلاغانلر ایدی (۱). تورکلرنك غربده‌گی تغارلری، جنوبده‌گی سلجوق، خوارزمشاهلری (احتمالکه) اوزلریك مستقل بولوب قالولرن تلبلر ایدی، (احتمالکه) قاآنغه محتاجسمبلر ایدی. مرکزده‌گی جمعیتلرده، اویغورلرده، شرقده‌گی تاتارلرده دیں آیرمالریه تبگه قاراپی احتیاجنی آکلادیلر. یه‌لو تاشی نك، قارت تورك حکیمی نك، ایمیل بلغه‌سی توبنده سوبله‌گان سوزلریه تورکلرنك مسلمانلریده، بوددیلریده همه‌سیده چن کوکل ایله تاش ایدیلر (۲). ایلی قاغان بولاچق کشی اوچون هر جهت اوکایلانغان ایدی. اول ظهور ایتکانچی هندستانلرغه، عجمستانلرغه تورکلرنك طولوب طورووی، آنك بتون آسیای قاپلاب آلووی اوچون زور حاضرلك ایدی (۳).

---

(۱) و (۲) و (۳) لئون قاهون، ص ۳۰ ــ ۳۲.

III

چنگز خان ـ بيوك تورك حكومتى

(ايلى قاآنلق تحتى ماغوللر قولنده)

تيموجيننك ياش وقتى ــ آناسى اولون آكه ــ تيموجين آقريلاب قبيله‌لرى ورئيسلرى ــ موقاحچن . طوغرول خان قطيلر ابله مرسى . توركستانى آلدى . قطاى فتح ايتدى . اسلام مملكتلرينه كيلدى . عسكرى قوتى اوزنك سنحى . مملكتى ادارەسى . چوكتان اولى وكيدى كوچوك . مكولر اوزون آتاى ادار ابو . مملكتلرت طارلووى . ماغوللرنك تورك تلى واديباتنه تأثيرى .

تيموجين نك ياش وقتى ـ آناسى اولون أكه ـ چنگز خان بولاچاق ، تيموجين‌نك آتاسى يسوكاى بهادر ، تيموجيندن باشقه يبه دورت كچكه اوغل قالدروب وفات ايتدى (١١٧٥ م) بو وارثلرنك ايك اولوغسى بولغان تيموجين آتاسى اولگانده ١٣ كه باشنده ايدى . يسوكاى‌نك قوتى آرقاسنده جيولغان ماغول وتاتار ـ تورك قبيله‌لرينك باشلقلرى اوزلرينك رئيسلرينك جنازه‌سينه كيلگانلر ايدى . جنازه‌نى كومگاچده ، بول اورده اوق كچكه خانمه آنسا ايتميه‌چكلرينى ، اوز باشلرينه قالاچاقلرينى اعلان ايتديلر . تايچيوت قبيله‌سينك باشلغى تورقوتاى‌نك ايسده‌شلرندن برسى تيموجين‌گه : « قاى وقتده بيك تيره‌ن قويولارده قورويور ، بيك قاتى تاشلرده قاى وقت يارلالر . ايدى بز سيكا نى اوچون مويون ايوب تورورمز ؟ » ديدى .

تيموچين‌نك آتاسى اولون آكه اوشبو حالدن بيك آغرلاندى يسوگاينك هم تيموچين‌نك اصل قبيله‌سى بولغان تورچگين قبيله‌سندن عسكر جيديلدى، قونيه يسوگاينك اوله‌بى آلوب آتلغه منوب، باش تارتقان قبيله‌لرگه قارشى صوغشقه كيتدى. اول زمان يوقناو (ماتم) كييمده ايدى. ايه‌ون آكه‌لك تواشدن بعض بر قبيله باشلقلرى اثر ايتديلر، ديوب تيموچينگه هم اويون آكه‌گه بعيت ايتديلر. لكن تايچيوت ديگان كبى بعض قبيله‌لر قايتمادیلر. قوت كوته‌يتوا اوچون باشقه قبيله‌لرنى قوتورتدیلر.

تيموچينگه، آتاسينك شونكبى قابارورب آلور اوچون، كوب مشقتلر، محنتلر چيگارگه توغرى كيلدى. اول آرلات آرلات توركلرى موغوللرنك تورلى قبيله‌لرنده‌گى آق سويه‌لك(دورران)-لرينى اوزينه جيدى. آلار تيموچينده توق اعتماد بر اقتدار بارلغينى كوروب آنى يوغارى كوتاررگه طرشدیلر. محنتلر توبه‌لو تيموچين تيره‌سينه جيولماچ، ايدى آننك توقتاوسز علمه ايتوب توراچاغنده كيشيلر شبهه ايتمى باشلادیلر.

شولكده تيموچين اينه بر كه اوسكان هم آننك ييله وربرى آراسنده آبرما تانا آسى طوره‌ن خان راده‌لر آراسنده تيموچين‌نى بيك يوق كوبله‌گان كيشيده بار ايدى. اول ده جويران (جاجرات) قبيله‌سينك باشلغى اولغان جاموقه ججن (1) اويدى. جاموقه

---

(1) ججن جاموقه لقبيدر، بو سوز بر قطره ده سيش بعض بورتوله ول تمام تورك خلقنك طبيعيه مطابق بولغان هم اول معنى سور سده اوتكن عمر معنالرى حقنده آنكت تمام معنسى كلاندان مرادى باشقه بللرده بولماسه عجب توگل

تیموچین‌نك نسل قرداشى ايدى، موڭ يانينه هم قان قرداشى ايدى؛ قان بالاشقان مه‌نگولك دوست بولوشقانلر ايدى. لكن جاموقانك چيكدن آشقان كونچيلگيه، آنداپچمك مانع اولمادى، اول نيچكده تیموچیندن باش تارتو رغه ربول طابا آلمى‌غه تورا ايدى. اولده طابلدى.

تیموچین حمایه‌سی آستده‌غی جبلایر قبیله‌سدن جوجی دیگان كشى، جاموقانك تاغوشار اسمده‌گى قرداشن اوتردى. جاموقا چچن اوشبونى سبب اینوب (۱) تیموچیندن مه‌نگوگه آيرلدى وعمرلك دشمان اولدى. تیموچین‌نك دشمانى اولغان تایدوشت (تایجوت) قبیله‌سى ایله اتفاق ایتدى. عمر بويچه تیموچيگه كيرى كیلورگه، آى آلفه چغارماسقه اجتهاد ايته‌رگه تولديلر. تیموچین‌نك یاردمچیلری اورلوقلرى (۲) بلر، توره‌لر، آق سويه كلر ايدى. جاموقا اوريك تيره‌سينه قارا خلق (ديمافراتيا) نى جيدى. تيموچين تيره‌سينه جيولغان توره‌لر تمام فوت طاسه‌لر، قارا خلقغه كون كورسه‌تميه‌چكلرن جاموقا سويله‌ب دقعه تأثير ايتدى (۳)؛ اوزاق زمان دوام ايته

---

(۱) Генри Говартъ نك «چنگز خان» اسمى ايله يازغان اثرى

(۲) اورلق (Орлукъ) لر تيموچين‌نك ياردمچى توره‌لرى، قوماندانلريدر. بولار ناشده طوغر ايديلر، حاصل، بلگوته‌ى، چدشكين، اونسوگين. صونوناى بولار حمله‌سيدر صوگدن بو اورلقلر اچده مسلمان اورلقلرده بولا حعفر وحسن اسمده‌گيلر گى

(۳) В Бартольдъ نك З. В О И Р А О مجموعه‌سينك ۱۰ نچى جلدنده Образованie импер.и Чингисъ Хана دگان اثرى ص ۱۱۱ـ۱۲ .

طورغان صوغشلربه کرشدی. اوربك قان قرادشیڭ اوزیه دشمان بولووی تیموچینگه بك آغر طوبلدی.

تیموچین قبیله‌لر ایله بك قوی صوغشدی. نهایت تایدوشت (تابجوت) ایله بولغان زور صوغشده تیموچین تورقونای قوابنه اسیر توشدی، وتورقونای قولدن بك تیز بوغالدی. اول آوزیه قورای آلوب، صو تویبه توشکان ایدی، قووشدن طن آلوب توردی. دشمانلری اُزله‌ب یورگانده بو قهرمان اوربك زور اوستالغی، عقلی آرقاسنده قوتولدی.

تایدوشت توره‌لردن برسی تیموچینگه یالغان اطاعت عرض ایتدی. بو تایدوشت بیلری تیموچینی بتوررگه تلیلر ایدی: توره اوزن تیموچین آلدنده گناهلی صاناب عفو اوتندی. زور مجلس یصاب شونده تیموچینی قوناقه چاقردی. اول تیرمه‌نڭ اُجینه تیره‌ن چوقور قازتقان ایدیده کیز ایله یابوب قویغان ایدی؛ تیموچین شونده توشه‌جك ایدیده اوتره‌جك ایدی. تیموچین مجلسکه باردی لکن آلدانمادی؛ احتیاط ایتدی، اورلوقلری ایله برگه بو بلادن یه بك چاق قوتولدی.

تیموچین نیچکده اوزینڭ تیره یاغنده غیرمتناهی دشمانلر، کوره آلمی طورغان کشیلر بارلغن بك نق بلدی. لکن بولار آنڭ همتیه ضرر ایتمه‌دیلر. قونغورات، آرلوت دیگان کبی زور جمعیتلر تیموچین قولیه کردیلر. بعض قبیله‌لر تیموچینی تانوغاج اوزلری کیلوب اطاعت اینه باشلادیلر.

تيموچين ايدی ۲۵ ياشلرينه يتدی. اول بو ياشينه يتكانچی بك زور محنتلر، كوب قيولقلر كوردی. اول دنيانك آچيسنده طاتلسنده طاتودی. آننك اوشبو حالی آڭا دنيا ايله بيچك معامله ايته‌رگه اويره‌تدی. اول بو حاللری آرقاسنده اوزبيك فوق العاده بهادرلق واقتدارنده تمرن ايتدی، نقلاندی. اول ايدی بعض بر غلبه‌لر ايله آلداماچق، بعض بر يكنولر ايله‌گه امبدسزلنه‌چك كشی توگل ايدی.

تيموجين قاغان بولدی - غلبه‌لر. تيموچينگه ۲۷ ياش بولغان ايدی؛ آرلاتلر آڭا كيرولين يالاسنده قاغانلق عرض ايتديلر، تيموچين قبول ايتدی (۱۱۸۹). قاغانلقه توگل، ايلی قاغان، بلكه‌چگر بولاچاغينه اشانغان تيموچين، تايدوشت (تايجوت). حوبرات قبيله‌لرينك اول حالده دايم اينولرينه نهايت بيرورگه تله‌دی. زور قوت ايله بو قوملرگه صوغش اينوب اوبون يلغه‌سينك غرسده‌گی ايغودا يلغه‌سينك بالجونا بوداك ديگان ايرماغنده تايدوشتلری تارمار ايتدی، تيموچيننك اول كونگه قدر ايك زور غلبه‌سی شول بولدی. تايدوشتلر ايله برگه بولغان جاموقا چچن قاچوب كيته‌رگه مجبور بولدی.

بيك، توزم صبرلی تيموچين ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گه قدر يا قورال قوتی يا كه صلح ايله ياكه قداق بوللری ايله نايقالنك هر ايكی جانبنده اوطورغان تورك، ماغول قبيله‌لرينی اوزبيك قولينه كرتدی، قوتبی نغتدی. آڭا ناغن اوزبيك ايلكگی دشمانلری بولغان مركيت (تونغوص)لر ايله اوزاق صوغشورغه

توغری کیلدی. آلار اوزلریلك تیره‌لریبه تایدوشتلرنك هـم آلاردن باشقه بعض قبیله‌لرنك تیموچین‌گه بیك قارشی قالدقلرن حیقانلر ایدی.

تیموچین ایله طوغرول خان‌هم نیوچیلر بسوکای، اوله‌ر آلدندن اورینك یاش که بالالریلك کیله‌جگی تامین ایتو قایغوسی ایله، اوریلك قان قرداشی طوغرول خان‌دن، اوزی اولگانلك صوگنده بالالارن قاراون اوتگان ایدی. تیموچین ایدی قاغان بولدی، آنلك شول کوبه کیلوب یتوبه قدر طوغرول اوزیلك وطبعه‌سن اونه‌ب هروقت تیموچین‌گه باردم ایتشوب کیلدی. تورك-ماغول قبیله‌لریبی حیوب ایلی قاغان بولورغه اول اوری طرشمادی، (احتمالکه) آنگا اوزنده زور استعداد طابمادی. بواشی اول استعدادی بیك مکمل بولوب کورلگان تیموچینگه طابشردی. تیموچین‌نك کونه‌رلوینه باردم ایتدی.

تیموچین‌نك قوتی آرتمق، ماغول-تورك حمعیتلری بتوسی ایله آنك قولیبه حیولمق اوچون بیوچیلردن، آلارنك ماغول هم‌تورك حمعیتلری آراسیبه صالوب طورا طورغان قوتقلریدن امین بولمق حاجت ایدی. بیوچیلرگه باروب بەرلورلك قوّت ئلی‌همان تیموچیلر قولیبه حیولماغان ایدی. طوغرول خانده، عقللی تیموچینده مونلك اوچون بیوچیلر ایله، کوج وقوتی تمام جیغایغه قدر، دوست بولشوب طورورغه کیره‌ك ایکانن بله‌لر ایدی.

عین شونی کوتوبکه طورغان وقتده (۱۱۹۴م) موچین صوانو اسمده بر تاتار قوماندانی بیوچیلر خلافیه‌قته چمارغان ایدی. طوغرول

ايله تيموچين نيز وقت اچنده بو قومـاندانغه قـارشى چقوب عسكرينى تاراتديلر. آيسين غوروون (آلتون اوردا) حكومتى مونك اوچون طوغرول ايله تيموچين‌نى اوزيلك ايلك يـاقين قرداشلرى اينوب صانادى. ايمپراطور چابغ (١) (بيوچى) طوغرولغه ۋانغ (كارول)، (٢) آنلك قرداشى باش تيموچين‌گه داى مينگ‌بعى (حكيم) عنوانلرينى بيردى.

شولاى اينوب تيموچين اوزى اوچون اوكايسز بولغان چورچى يعنى تيوچى (آسين غوروون) (٣) حكومتنده امين بولدى. تيموچين قبيله‌لرينى هم تورلى واق خانلقلرنى قلچ قوتى ايله آلورغه توگل، بلكه صلح قوتى ايله جيارغه طرشا ايدى. لكن دشمانلر، جاموقالر هم تورلى جمعيتلرنك قلچجى بولوچيلقلرى آنى قلچقه يـابشورغه مجبور اينه ايدى.

اول حاضر ايدى بوتيرونك ايلك قوتلى خانلقلرى ايله تيك بولدى، لكن همه قوتلى خانلردن اوستون بولغانى يوق. آرغون يلغه‌سى بويندەغى كيلى تورككلرى ايله صوغشدى؛ صوغش موفقيتلى چقمادى. صوغش ميداننده آنلك آرقاسيه قادالغان اون ايكى اوقنلك تأثيرى

(١) بو بيوچيلر قطاى امپراطورى بولغاچ تمام قطايلاشقانلر ايدى چابغ قطايچه‌دور.

(٢) موندن صوك طوغرول خان وانغ خان باشكه توركچه‌گه ايله‌ندرلوب اوڭ خان ديب يورتله.

(٣) بيوچيلرى بوچى ديب آتاوچيلر قطانلر ايدى توركلر آنلرى چورچى ياكه جورجى ديب آتلر بوچيلرده اونلرنى آيسن يعنى آلتون ديب يورته ايديلر.

آستده هوشسز بولوب آتدن یغلدی. صوبوتای کبی اورلوقلریلك غیرتی ایله سلامت قوتولدی.

جاموقا چچن اوزیلك بار قوتی ایله تیموچینگه آیاق چالورغه طرشووندە دوام ایته. تلی مرکبت، تلی تایمان، بوریان کبی خلقلری قوتورتوب تیموجینگه قارشی صوغشدرا، جاموقانك قوتورتووی آرقاسندە صوغشقه کرشکان تورلی قبیله‌لر تیموچین قولینه کروب آنك قوتن آرتدرا بارالر ایدی.

آلتای تیره‌سنده‌گی بوریان، قونغورات، قاتاکین، سلجوق دیگان اسمده‌گی زور جمعیتلر جاموقانی یعنی خلق اوچون طرشوچی (دیموقرات)نی اوزاریه گورخان اعلان ایتدیلر. تیموچین ایله صوغش باشلادیلر. تیموچین غلبه ایتدی. جاموقا یه قاچدی. بو قبیله‌لریه تیموچین‌نکی بولدیلر.

تیموجین ایله طوغرول خان آراسنده‌غی واقعه ـ

۱۲۰۲نچی یلده تیموچین حلافیه قیام ایتکان بعض قبیله‌لر ایله صوغشقان وقتده، تیموچین ایله طوغرول (ذابع یا که اوك خان) اوزلریلك آراسنده‌غی اتفاقی، قان قرداشلقی اوستینه دخی نسل قرداشلقی قوشوب نفتورغه بولدیلر. تیموچین‌نك زور اوغلی جوجی اوك خانلك قزی حاور بیکه‌نی آلورغه؛ تیموچین‌نك قزی کودشین بیکه، اوك خان اوغلی سبگون‌نك اوغلی قوش‌بوکه‌گه بارورغه بولدی. لکن اوشبو اش ایله ایکی آراغه شیطان کردی:

جاموقا چچن، اوك خان اوغلی سبگون‌غه: «تیموچین سزنك ایله اش اوزه‌رگه، سزنی توروب ایکی مملکتنی بر ایته‌رگه تلی. بوحقده نایمانلر ایله کیکاشه» دیه یالغان خبر ایرشدردی. سبگون

مونی چلابراق قاراغان وقتده بو اش آکا واقعه‌ده شولای کبی کوریدی. آتاسی اونك (طوغرول) خانغه اول مونی سویله‌دی اول بك آچولاندی لکن «آندا» یعنی آند ایچشکانمز بیت دیب قویدی. سبگون‌نك بولای قالدراسی کیلمه‌دی.

تیموچین اشی تدارك ایته‌رگه، حقیقتی آکلاتورغه موفق اولمادی. عاقبت اش صوغشقه باروب ترمه‌لدی. «قولون» کولیه یاقن «قولون بیرگات» دیگان اورنده ایکی عسکر یولقدیر. تیموچین عسکری غلبه ایته ایدی. سبگون مجروح توشدی. طوغرول (اونك) خان بو حالنی کورگاچ «آندا»ی اوزدی. بار قونبی جدیده تیموچین‌نك هم آنك طوغمه‌سی جوجی حاسارنك ایلیه هجوم ایتوب کردی هم حاسارنك عائله‌سن اسیر آلدی. تیموچین بك طار حالگه کیلدی اشنك ایك بچکه اورنندن توتوب آلغان قارت طوغرول‌نك آلدند. مغلوب بولوب بوشلق وصحرالرغه قاچوب کیته‌رگه مجبور بولدی. بو حرمتلی تارنینك اشدن کوب ماغوللر انرله‌نکانلردر، که کوب عسکر تیموچیندن آیرلدیلر. آنك قارا کولیه قدرگه دوست بولوب یورگان کشیلری کیندیلر. تیموچین یانده بی باری بك آز عسکری ایله آندن مه‌نگو آیرلمی طورغان صادق دوستلری‌غنه قالدی. بولار «بالجوت» دیب آتالالر. بولار جنگر اوچون پیغمبرمز محمد علیه السلامنك اصحابی اچنده‌گی «عشرهٔ مبشره» منزلنده ایدیلر (۱).

بو قراقلقده تیموچین بر آز یورگانك صوکنده، «قاراه کولینك

---

۱) Генри Говартъ سوزی Фонъ Гаммеръ واسطه‌سی ایله ص ۷۸.

جوب شرقيسى طرفينه كيتدى. آنده قونقوراتلر طرفندن قوولدى. نهايت اول زمان توركلر قاشنده مقدس صانالغان «دالاى‌نور» كولى يانينه باردى، آنده ۋاسعغه زاربلق ايتوب خط يازدى. آلنك بو خطى غايت شاعرانه يازلغان، اول آنده اوزينك كورگان قيونلقلرن تصوير ايتكان، طوغرول ايله اورى هم آتاسى يسوكاى آرالرنده‌غى ماسبنلرنى، آرالرينه شيطان كروب اشنك بو حالگه كيلوبى بيك اوزون اينوب يازغان، طوغرولدن عفو اينووين هم سينگون ايله آرالرنده صلح سويله‌شلوين صوراغان ايدى. اونك (طوغرول) خان صلح وعفو اينشورگه مل اينكان ايدى، اوغلى سينگون طكلامادى، حتى تيموجينى تمام تزو كيرمك ايكان سويله‌دى تيموجين، اش موندى بولغاچ، ايكنچى تورلى اشكه، سياستكه بابشدى:

اول اوزينك يانده بولغان أبيسى حاسسار اسمدن اونك خانيه خط يازدى. آنده حاسسار بولوب اونك خاندن عائله‌سينك قايتارلون صورى. آنده اينه: «مين حاسسار حاضر توبه ايندم، ابو ع‌بابام مين سيدن‌عفو اوتنه‌م، سيكا اطاعت‌اينه‌م. مين حاضر آغامى بلميمن؛ آنك قايا كيتكاندن. ايسه‌للك ياكه وقاتدن حبرم يوق سين منى‌اوزكه قبول اينه‌ك ايدى، بالاچاغالرمى بيرسه‌ك ايدى...»

اونك خان حاسسار اسمدن بولغان بو اوتنچى قبول اينه. تيموجين‌لك بوغالقالنقى اوبلاب اوزينه مطيع ودوست اولغان حاسسارنك كيلون امين‌لك ايله كوته. اميلك بولغانى اوچون يانده عسكرى بيك آز بولا. عين شول وقتده اورغا يلغه‌سى بويينه، طوغرولنك طورغان بريبه حاسسار بولوب تيموجين كيلوب

چعا. آنك اول وقت تارلق ایه‌رچلری ٤٦٠٠ قدرجان ایدی. اوك‌خانغه کیلوب هجوم ایتدی. طوغرول ایله سیگون قاچوب کیته‌رگه مجبور اولدیلر، طوغرول اوزیبنك اوغلن اوشبو اشلر اوچون قانی شلته‌دی.

اوسسون صوی نوبده طوغرول خان بر نایمان نوره‌سی طره‌دن طوتلوب اوترلدی. تیموچین اوزینك قارت باباسی (١)، اوزینك هم آناسینك قان قارداشی بولغان حرمتلی قارنك اوترلوون ایشتکاچ بیك‌قاتی قایغردی هم احتیاریدن چعوب جلادی.

مرکزده‌گی تورکلر تیموچین قولینه کره‌لر- جاموقا- قرایتلر، خانلری اولگاچ تیموچینگه هیچ بر سوز دیمه‌ی بوی صوندیلر. شولای ایتوب ماغوللرنك ایکی زور جمعیتی بر برگه جیولدی.

جاموقا چچن‌نك دوستی اولغان نایمان خانی تای‌یان، تیموچینك قوتی آرتویغه کونچیلاب جاموقا ایله برگه‌لشوب غوغا باشلادی. نایمانلر آلتی شهر هم آلطای‌نك اینك کوب اولوش ملکلیلر ایدی. تیموچیندن یکلوب قاچقان عسکر باشلقلری نایمانده اورن طابالر ایدی. مرکیتلرنك باشلقی توقتاتوکوده موندده کیلگان ایدی. تای‌یان تیموچین ایله صوغشده یکلدی صوغشده آلغان آغر جراحتدن وفات ایتدی اوریبه وارث بولوب قالغان اوغلی گوشلك هم توقتا قاچدیلر. بیك احلاص ایله اورلرینك اوللریبی ازلی تورغان نایمانلر تاکوکون طاولرنده اوللرون تابدیلر.

---

١) تیموچین طوغرول خاننك تالاسنك قربه تولغان ایدی یعنی اوك خاننك کیه‌وی ایدی.

بو صوغشلەرنڭ ایڭ زور غنیمتی تای‌یان ملك کاتبی بولغان تاتاتونغو اسمده‌گی اویغور بولدی. تیموچین آنڭ قولیده اویغور یازووینی اویغورچه اثرلرنی کوردی. تیموچین اوزینڭ ماغوللغی اویغورلقغه (مدنی تورکلککه) آلماشدرورغه تله‌دی هم کوب مانغول بگلرینه هم اوزینڭ بالالارینه اویغورچه‌غه هم آنڭ یازوویه، عرف وعادتلرینه اوگره‌تورگه قوشدی.

اورتا آزیاده اول وقت ایڭ متمدن بولغان اویغورلرنڭ مدنیتی اوشبو کوندن باشلاب ماغوللر یا که ایکنچی تعبیر ایله ایتکانده عموماً مرکزده‌گی تورکلر آراسینه تقلاب طارالا باشلادی تیموچین اوشبو کوندن اعتبارا اویغور تلی ویازوونی اوزینه رسمی تل ویازو ایتوب قبول ایتدی هم هر تورلی مأمورلرن یا اویغورلردن یا که اویغورچه یارا بلگان تورکلردن قویدی. قوتلی تایمانلرنڭ جیکلگانن کورگاچ دوریان، قاتا کین، سلجوق دیگان کبی جمعیتلر اوز باشلرینه اطاعت ایتدیلر.

اوشبو واقعه‌لردن صوڭ تیموچین اوچون ینه بر مهم فتح بولدی، اول‌ده آنڭ جاموقا چچن‌دن قوتلوویدر. جاموقا تیموچین‌نڭ صوڭغی موفقیتلرن کورگاچ آنڭ یولینه آرقلی توشوب بر اش چغارا آلمایاچاغینی آڭلادی. عاقبت اوری، اختیاری ایله، تیموچین حضورینه کیلدی. تیموچین اوزینڭ «آندا» یعنی قان قارداشنی علوجناب‌اینه قبول‌ایتدی. اختیاری ایله کیلگان قرداشیی عفو ایتدی. بو ایکی آندا بر‌برسینی تمام طانوشوب، اوز حاللرن سویله‌شدیلر بیچه اورنده جاموقاغه تیموچین‌نی اوترور اوچون اوکایلی وقتلر طوغری کیلگان. لکن اول آنداسینه قول صوزماغان؛ یا که ایکنچی

کشیلر اوترورگه تله‌گانلرده اول قرغالوب اوترنه‌گان، تیموچین خوربه بیدی سیاسیلر حوتقان. بولارنك همه‌سنده جاموقا جیجن تیموچینگه سویله‌دی. اور اختیاری ایله کیلوب طابشرلغان قرداشی تیموچین عفو ایتدی ده، موندن صوك الچیلری اوتلاچاغن سویله‌دی: لکن جاموقا بونی قبول ایتمه‌دی، بلکه وترلوب طلب ایتدی. اوترلمی قالوباموسی آننك اوچون اوکایسز بولاچاغن سویله‌دی. تیموچین آنداسینك طلبی بوینچه بتکوردی هم جنازه‌سینی بیك مهابت ایله کومدردی (١٢٠٤).

تیموچین قاآن چنگزخان بولدی ـ ایندی تیموچین اوصال هم طیجسر بولغان تورلی حمیتلری قوبیه آلوب توردی. ایرتیش بیمه‌سندن جیحان صاغلربه قدر اوریلری اول ایندی کوچلی پادشاه بوبوب اداره ایته. تورکلر ایندی آنی ایلی خان بولاچق دیب توگل، بلکه بولغان کشی ایدوب صانیلر ایدی.

١٢٠٦نچی یل اول، آنون یبعه‌سینك باشربه یاقن اورنده قورلتای جیدی. بوقورلتای‌غه ٤٦ تورك وماغول قبیله‌لرینك همه اولوغ ومعتبر کشیلری، چچیاری جیولغان ایدی. آلاربونیك زور جیولشده، تیموچین‌نی بیك شوکتلی صورنده ایلی قاآن ایتوب کوته‌ردیلر. تیموچین بیك ایسکی ولغان «ایلی قاآن» اسمی اورنیه اورنیه «چنگز» (چنگوجی وهر وقت غالب کیلوچی) اسمنی آلدی. اورنیك تون تورکلرگه قاآن بولغان کورگاچ چنگز پایتختنی‌ده آنون بوینردن، ماغولستاندن بایقال‌غه یقی تورکلرینك مرکزیه یاقن بولغان یورونی اورنعه، قرا قورم‌شهریه کوچردی.

ایندی تورکلر اوزلرینک کوبدن بیرلی ارله‌گان شرعی ایلی قاغانلرن کوردیلر: تورك جمعیتلریدن اول کوینگه قدر اطاعت عرض ایتمه‌گانلری، اوز اختیارلری ایله کیلوب قاتمه عهد ایتدیلر.

بیش بالق اویغورلرینک ایدی قوتی تارجوقا، قارلوقلر خانی آرسلان خان، آلمالق خانی آزار اورلری کیلوب عرض اطاعت ایتدیلر وچنگزدن اوزلرینی خدمتکه قبول ایتدورون اوتندیلر.

چنگزنك عسکر ترتیبی — تورکلرده، آلارنك توغمه‌لری اولغان ماغوللرده بیك اوسال مرکزلر هم آت اوستنده بیك اوستا یوروچی خلقلر ایدی. آلار کچکنه‌دن اوقچیلقغه اویرنه‌لر، آت اوستنده اوسه‌لر ایدی. چنگزنك عسکری ایلی کشیلك واق صفلردن توروانه. هر بر صف بیش صفقه بولنه، هر بر صفده اون کشی بولا ایدی هر صفنك آلدغی ایکی صفی (رتی) تمام قوراللی، آرتدغی اوچ صفی اورتا درجه‌ده قوراللانغان بولا ایدی. آلدغی صفلرنك هر برسی باشدن آیاققه قدر تیمر کیومنر کیوسگانلر؛ بو تیمر کیومنر قاقونوب، قاتی اینوب هر عضاغه موافق، ایولوررگه اوکابلی اینوب اشلانگن بولغانلر. قوراللری اوق، جبه، سونگی، قلیچ هم سونگی باشنه یاصالغان قوروقدن عبارت بولا ایدی. بو قوروق ایله آلار دشمانلرینی یوبیلریدن تله‌کدره‌لرده آت یستندن بعارر ایدی. بو آلدغیلرنك آتلری هم تیمر کیوم کیوگان بولا ایدی.

صوکغی اوچ صفنك قوراللری عمان آلدغیلرنقی کبی، تبك بولارنك اوستلرنده‌گی کیومری یالغوز ایه قتیلغان کون یا که جته‌رله‌ب اشه‌نگان تیمر کیوم (درع) بولا ایدی. یعنی آلدغیلرنقی کبی

قاباروب طورى. بولار آتلرنڭ ايڭ شەب وايڭ بكثلرينە مەلر، لكن آتلرى كيومسز بولا.

ايللى كشبلك صفلر بش يوز كشبلك اورتاچە صفلر، بش يوز كشبلك صفلر بش مڭ كشبلك زور صفلر تشكيل ايتەلر. عسكر باشلقلرى اونباشى، يوز باشى، مڭ باشى‌لرغە بولنەلر. عموماً عسكر آتلىلرغە بولا. اوستلرندەگى تيمر كيوملر واسبابلر بيك ييكل اشلەنگان بولالر. باشلقلرينڭ قوماندامى وقتندە آتلرى ايلە فوق العادە تيز ايلەمەلر. عسكرنڭ آرتندن حاضرلك اينوب آت كتولرى يورتەلر، برسى اولسە ايكنچيسنە مەلر، آزق تنسە آت آزق بولا. آرقالنغان، آرغان آتنى كبرى قايتارالر. عسكرلرنڭ آشى تورغان ترسەلرى كيبدرلگان ايت هم قورت (صيبر) كبى يڭل گنە ترسەلر بولور ايدى. عسكرلر عموماً صوغش اوچون بيك اوڭاى قاعدەلرى ئەلر. عسكر آراسندە شهرلرنڭ قلعەلرن واتور اوچون وباشقە حاللر اوچون مهندسلر يورتەلر ايدى. مهندسلر باشلرهم قلعە (كريپوستلر) اچبە اوتلى قيلەلر آتو، قلعەلرواتو اوچون ياصالغان ماشينالرنى ادارەايتەلر هم قلعە(اور)لرنڭ وشهرلرنڭ قاقالرى بولار ادارەسندە واتالار ايدى.

شمالى قطاينى يعنى نيوچيلرنى آلو — ايدى چنگر اوزندە چورچيلر (نيوچيلر) گە جيكلمەسلك اقتدار بارلغنە نق اشاندى. توركلر، ماغوللردە ابلى خانلرينڭ نيوچيلرى قطاى تختندن بى وقت توشورون كوتوب طورغانلردر. لكن چنگز اوزينڭ هم آتاسينڭ، طوغرولك، تاشينڭ وعموم ماغول-تورك حلقينڭ مطلوبى بولغان بو اشكە بر اوڭايىنى فرصت كيلوب چققانچى قول صوزمادى. اول فرصتدە اوزاق اوتمى كيلوب چقدى:

آنسین گورون (بیوجی) ایمپراطوری جابع (یعنی تیموچین ایله طوغرولنك دوستی) وفات ایتدی. یرینه اوغلی چونع - گی قالدی (۱۲۰۹ م). چونع - گی تختکه اوطورغاچده اشلرنی تمام باشقاروره نله‌دی. اول چنگز بولغان تموچین‌نی طانومی ایدی؛ احتمالکه آنی آناسینك ناملرندن صانی ایدی. تیموچینگه، باساق صوراب هم اوزینه طاعتکه عهد ایته‌رگه بیوروب، ایلچی یبه‌ردی. چونع اوزی واقعده‌ده عقل واقتدار ایه‌سی کشی توگل ایدی؛ چنگز ایلچیگه. «چونعغه‌می؟ آننك کبی میشکروگه، تناك گه‌می عهد ایته‌رگه، آنگامی یاصاق توله‌رگه؟» دیب یرگه توکوردی هم آتینه منوب عسکر جیارغه کرشدی. ۱۲۱۱ نچی یل چنگز تمام حاضرله‌نوب پیکینگه، چونعغه یونه‌لدی. آنگا، مدبتلی هم ییك قوتلی، بیگره‌کده باشده تورك پادشاهی بولغان قطایلرنك مملکتلرینی فتح ایتمك بیك اش توگل ایدی. اول پیکین‌نی آلدی، مانجوریا، قورا یارم آناسده‌غی تورلی مانجور، سیانی تاتارلرنی قولینه کرتوب بیردی.

پیکین‌گه اوزینك یاقنلرندن موخول‌نی اوتوز اوچ مڭ عسکر ایله والی ایتوب قالدردی. شمالی قطاینك عسکری هم حقوقی ملکلرن همه‌سن آنگا طابشردی اوزی بیش آلتی یل دوام ایتکان سفردن بوشانوب قارا قورمغه قایتدی (۱۲۱۷ م).

حاضر چنگز، اول وقتده‌غی دنیانك ایك کوچلی ایك زور ایمپراطوری بولدی. شرقده محیط دیکزی وصاری‌دیکز ساحللرندن آلتای طاولرینك غربی اینه کلرینه قدر اولغان یرنی بر اوزی اداره ایته باشلادی.

چنگزنك تلەگى، تورك وماغول خلقلرينك آراسندەغى باشسزلقنى بتورورگە ديب اجتهاد ايتوچى تاشى ايلە، تاشى قدر اوك كيك اويلى الووى احتمال بولغان يسوكايلرينك تلەگان تلەكلرينگە توگل ايدى. اول قتلنابى فتح ايتوى ايلە، سبرگە حواجە بولووى ايلە بردە غرورلانمادى. اول بو اشى بيك زورغە صانامى ايدى. اول آتون بوبسە اورن «چنگز» اينە تورغان قورلتايدە حبولغان تورك وماغوللرغە سويلەگان نطقندە اوزينك منسوب بولدغى ماغول قبيلەسى (بورجگينلر) گە قاراب اوشو سوزلرنى ايتكان ايدى:

«بوشوندى خلق .. بولارمينم باشمە توشكان زور آورلقلرغە. خوفلرگە قارامىچە. باشقە خلقلرغە قارشى، مندن هيچ آيرلماديلر. قايغوىدە، شادلقىدە صووقان ايلەگە قبول اينە تورغان بو خلق، مينم كوچلى فكرمى اورلرينك فوق العادە كوچلرى ايلە قورالاندرديلر. تاو تلنورى كبى صاف بولغان بو خلق اورينك زور همتى ايلە، مينم هر بر تلەگم بولغانغە قدر مينگا راستاقدە بولدى. مين تلىمن اول قوم «كوك ماغول» ديب آتالسون ايدى. مين تلىمن اول خلق بر يوريدە حركتلەنگان خلقلرنك همەسينە حواجە بولسون ايدى....

اول اورن تون دنياغە حواجە بولا تورغان كشى اينوب طاى ايدى. اوشبونك اوچوندە اول، توركلرنك عمومى (ملى) قاغانى ديمك بولغان «ايلى قاغان» اسمىنى قبول ايتمىچە، آنگا قاراغاندە كيك بولغان «چنگز» اسمىنى آلدى.

اول قطایدن قایتو ایله غربکه، ایران‌تورکلربه، هیویع بولوبك، توکیولرنك بورونغی ایرانلربه. اورالك آر یاغنده‌غی قفقاز یاقاوریده‌غی تورکلرگه هجوم ایتوقصدینده توگل‌ایدی. (بلکه اول یرلرنك، بر اوکاپلی یول ایله. کوب فسالر توکمیچه قولیبه کرون اویلاب طورغاندر). تورکلرنی اول قطای مدبنی ایله طانشدردی، اسلام، عرب، ایران مدنیتیبی اوریدك حصوصی ه‌ای اینه‌رگه آشقمی ایدی، بلکه همیشه حابلانفه فـائده‌لانورغه قرار برگان ایدی. اوریك غرب حدودنده‌گی مسلمان (تورك) حکمدارلر ایله سودا وتجارت معاهده‌لری قیلشقان ایدی. قارا قورم ایله پیکین آراسده کروانلر یورگان کبی، بحارا وسمرقندلر ایله قارا قورم آراسده‌ده اوزلکسز کروانلر یورب طورالر ایدی؛ بلکه بیدی سیلر کیلوب چقدیلرده، آلتك ئلی براغراق (صوغراق) دیب اویلاغان باکا فتوحاتلربنی آلدینه کیتورروب قویدیلر

چنگزنك اسلام مملکتلرنده، غربده‌گی واقعه‌لری.

چنگزنك ظهوری آلدنده‌غی وقت اسلامنك مدنیت جهتندن کمالتکه یتکان وقتی ایدی. لکن مونك ایله برابر مسلمانلر آراسده فساد، مملکتنك کیله‌جگی اوچون حطرلی اولغان هر تورلی حاللرده کمالتکه یتکان ایدی. مملکتده رهبتلی بر باش یوق. هر بر ولایتنی اوز باشلربه اداره ایته طورغان (والیدن سلطان بولغان) کشیلر حلیفه‌نی طانومیلر، هم اولرلری آراسده اوزلکسز صوغشالرده طورالر ایدی.

سلجوق تورکلرینك اوریبی (ماوراءالنهر، عراق، فارس طرفلرن) اداره ایته تورغان حوارزمشاه اسمده‌گی تورك‌خانلری

فامیلیه‌سی خلیفه‌گه، سلجوقیلر، غزنویلر کوری ایله قارای، ملکه خلیفه‌لکنی تورکلرگه طربشالار ایدی. بولارنك ۵۹۷ ده تختکه اوطورغان قطب‌الدین محمد اسمده‌گی شاهلری بر ایسرك باش ایدی. مملکت اداره‌سینی بلمی، آچوی کیلگان کشیلرنی وعالملرنی تلف ایته‌رگه اوستا ایدی. چنگز اسلام مملکتده‌گی بو حاللرنی، خوارزمشاهلرنك حاللرن یاپالا آشا قاراغان کبی کوروب طورا ایدی. خوارزمشاه محمد، خلیفه قائم باللهدن خلیفه‌لکنی هم بغدادنی آلورغه تلی ایدی. قائم بالله اوشبو حالدن امین بولمق اوچون خوارزم مشاهنك مملکتینه هجوم ایته‌رگه چنگز خانی چاقروب ایچی بیه‌رگان ایدی، اول آشقمادی.

خوارزمشاه محمد چنگزنی تانوی ایدی: بر وقت چنگزنك یاقلرندن مسلمان تورك محمودیلواج خوارزمشاه یانینه کیلگان وقتده خوارزمشاه ایله آوغه چقدیلر. خوارزمشاه محمد، یلواجدن، جلابده سنك خانك چنگز شول قطای ایمپراطورینه غلبه ایته آلدیمی؟ دیب صورادی: (چونکه ایران تورکلری هم پادشاهلری قطای ایمپراطورینی هیچ کم یکه آلمی طورغان دانلو دیب بیله‌لر ایدی). مونی اول جلاب صورادی. هم واقعده اول چنگزنك غلبه‌سینه اشامی، هم آنك شول چنگز ایله برصوغشاسی کیله ایدی. آنك آتاسی علاءالدین ده‌شوندی اوق ایدی اول چنگزنك دشمانی گوشلك (نایمان خانی نك اوغلی، قاچقن) ایله اتفاق ایتشوب چنگز قولمده بولغان آلمالقده‌غی زار خانی تاروب اوترگان، مملکتینی طوزدرغان ایدی. آکا چنگز ده‌شمه‌دی. بو اوغلی محمدنك ده شوندی بر اش اشلیسی کیله ایدی. آنك بو مقصودینه یته‌رگه یولده کیلوب چقدی

قطب‌الدين‌نك «اوترار» اسمده‌گى شهرنده‌گى واليسى (غاير‌خان)، قطب‌الدين‌نك كيكاشى ايله اوترارغه تجارت اوچون كيلگان بر معول كاروانينى طالادى وايه‌لرينى اوتردى. اوشبو خبرى كاروان كشيلريدن بر ايكيسى قونولوب قايتوب چنگزگه ايتديلر. چنگز، قطب‌الدين‌دن قصاص اوچون غاير‌خان‌نى صوراب ايلچى يبه‌ردى؛ قطب‌الدين اوشبو ايلچيلرنى اوتورتدى، معض ايلچيلرنى خورلاب چنگزگه قايتاردى واوزى كوب عسكر ايله چنگز بريبه‌كروب بر مقدار خاتون وبالاچاغالرنى اسير ايدب آلوب قايتدى.

مه شول وقت چنگز اوز‌نك نهايتسز عسكرى ايله اسلام مملكتينه خوارزمشاهلرغه قاراب چقدى. خوارزمشاهلرنك اشلرى رونلى توگل ايدى. خوارزمشاه محمدنك باك قزو اوغلى جلال‌الدين، سزگه‌ك تونقان كشى كبى، قالتراوغه توشدى. بورنينه اوت چقفان كشى كبى آشوب بار عسكرى ايله چنگزگه قارشى چقدى.

۱۲۲۰ نچى يلنك يازنده چنگز خوارزمشاهلرنك اوزينه قارشى بارغان هر تورلى چاره‌لرن جيمرب بخاراغه كيلدى. بتون مسلمانلر، عالملر فوق‌العاده بر خبرنكه كيلگانلر ايدى. يأجوج مأجوجلرديه، حملرديه قورقنچلى كورلگان بو نهايه‌سز عسكرنك وشته‌لر طرفدن صافلانديغى اعتقاداينوله‌توزغان ونهايتسز اوليالرنك مقبره‌سينى اچينه آلغان بخاراى كيلوب محاصره قيلولرى فوق‌العاده بر اش كورلدى. مسلمانلر بو اشنك خدا طرفدن زور بر عذاب ولوون اويلارلر ايدى.

چنگز بخاراغه كيلگاچ شهرنك حسن اختيار ايله بيرلون صورادى. دفتر طلكلامادبر (تاتار اسمى ايله آتالغان بو عسكر هيچ بر وقت، هيچ بر

فالانى، اختيار ابله بيرلون صوراميجه، واتماديلر) نهايت جنگر
هر اهللربنك علمالرينك جفولرن صوررادى، چقماديلر. شهر كوچلك
ابله آلوندى، تورلى قيمتلى عمارتلر هلاك ايتولدى. كوب عالملر،
علم اثرلرى تلف بولديلر.

جنگر شهرينك اچيبه كردى الوغ بر مسجدنك اچيبه آتى
بيله كردى، ــ اول آنك مسجد ايكانن بلمى ايدى ــ آندن توشوب
منبر اوستيبه منـدى، علمالر، مجتهدلر، مشايخلرغه اوزينك هم
ايدهشلرينك آتلرن توتوب توررورغه قوشدى. سيدلرينك زورلريدن
برسى بر مجتهددن: بو نيدى حال؟ ديب صورادى: مجتهد:
«اى سيد تيك تورغل! تنكرى تعالىنك غضب وقتى توررور» (۱) ديدى.
جنگر منبر اوستيبه مينوب مسلمانلرنك عيبلريبى ايتورگه واوزينك
اينهجك سوزلرن سويلهرگه كرشدى.

موندن صونك اول سمرقند، بلخ، خوارزم، هرات ديگان
كبى زور ومشهور شهرلرنك همهسينى اوزينك قولبه كرندى.
مسلمانلر كافر جنگرينك قوليه كررگه تمهدكلريدن هر شهر
هلاك بولورغه، كوب عالملر، كوب مدنيت وعلم اثرلرى زور قوت
آستنده تلف بولورغه مجبور بولدى.

نهايت جنگز بو طرفلرده اش تورب بو يرلرنك ادارهسيبى
اوغلى جغتايغه طابشروب اوز مملكتيبه قايتوب كيتدى. خوار-
رمشاه محمد همان جنگر عسكرى قوليه توشمهدى: قافقاز طاولرى
آراسيبه قاچقان خبرى چقدى. چنگزنك اوغلى جوچى خان كوب
عسكر ابله قافقاز طرفيبه بوبهلدى. موندهده ايدل بويلريدهغى

(۱) شجرهٔ ترك ص ۵۹

توركلرنى (بلغارلر، قپچاقلرنى) قولىغه كرنه‌چك، هم خوارزمشاه محمدنى توتاچق ايدى.

جوجى قافقازدن اوتكانده آلان خلقى وغيرلر ايله صوغشورغه طوغرى كيلدى. دون - ايدل بالاسده‌غى قپچاق توركلرى، دشمان كيله ديب اويلاب، آلانلرغه ياردم ايته‌رگه چقديلر، جوجى آلارغه «سز قپچاقلر بزنك قرداشرمز، بز سزنك ايله صوغشورغه كيلمه‌دك؛ بز بات كشيلر، آلانلر ايله، صوغشامز» ديدى. قپچاقلرغه دحى روس كنازلرى كيلوب قوشلديلر، قالتا يلغه‌سى بويده‌غى صوغشده جوجى عسكرى قپچاقلر نيده روسلرنيده بك آزغنه قالدرب هلاك ايتدى. روسلرنك بعض كنازلرى‌گه قوتلديلر. قپچاقلر اطاعت ايتديلر مونَدن صونك آلار تاتارلرمز بلغارلرغه كيلديلر، بلغار حاى آلارغه قارشى طورمادى (۱). ...

شولاى ايتوب جوجى اوزبيك يولداشى سوبوطاى ايله، قپچاقلر وبلغارلرنك اطاعتلرن قبول ايتوب ايدلنك توبه‌سنگى آغمدن بوروبغى توركلر اورا تورغان يولدان قارا قوروم‌غه قاراب بونه‌لدى. اول اوزبه بو ايدل بويده اوكاپلى اورن بيلگوله‌ب كيتدى؛ آنده خان بولوب كيلورگه، قپچاق خانى بولورغه، قرار بيردى.

چنگزنك اسلام مملكتلريه هم غربده‌گى اورال آرتنده‌غى توركلرگه سفرى شونك ايله تمام اولدى. ايدى آنك مملكتى قارا ديكزدن محيط ديكزيه قدر صورلدى، حاضرگى ايراننك تونگى ياق قسمى هم آفغانستان وبتون اورتا آزيا آنغى بولدى. آسياده

(۱ Ленъ Кагенъ ص ٦٤.

ایدی طنجلق باشلاندی، ئلکگی باشسزلق تمام بتدی.

چنگز موندن صوك مملکتنه‌گی ترتیبنی قارارغه کرشدی. زور مملکتنك غرب طرفنده‌غی قپچاق ایللرن الوغ اوغلی جوجیگه، تورکستان، ماوراء النهر (صغد) هم ایران یرلرن چغتای خانغه طاپشردی. اوچنچی هم دورتنچی اوغللری تولی ایله اوکدای نی اوزی یاننده طوتدی. آلارنی اوزینه ولی عهد ایتوب بیلگوله‌گان ایدی. جوجی خان وفات ایندی، بربه آنك اوغلی باتونی تعیین ایندی. اول آتاسینك بولداشی صوبوطای ایله آتاسینك مملکتنه ادارەنی نغتدی.

ماغوللر – تورکلر عموماً اوزلرینك ایلی قاغانلری حقنده شادلقلرن ی ایله‌ده کورسه‌تورگه بتملر ایدی. باشقه قوملرده اول عالی قوتنك آلدنده احتیارلی اختیارسز باشلرن یرگه ینکابچی ایگانلر ایدی.

چنگز خان قطایده‌غی حاللرنی قاراماق اوچون قارا قورمدن پیکینگه سفرگه چقغان ایدی. بولده آوردی. هم شونده وفات ایندی. تببی طوغان بربه، دیلیگون بولداقه‌. کینوروب کومدیلر. (۱۲۲۷ م، ٦٢٤ ه) ٦٥ یاشنده (۱).

جنگزخان‌نك شخصی. اشله‌گان اشلری – چنگز

زور گه‌وده‌لی، تق تەنلی، کیك ماکلابلی. اوزون صاقاللی. بیك مهابت، اشنده فوق العاده ثباتلی. سوزگه اوستا کشی ایدی.

---

(۱) چنگزنك ۱۱٦۲ ده طووولوی Генри Говартъ قویلی دلیلر ایله اثبات ایته.

آنك طبیعتی ، قبلغان اشلری حقده گینری گاؤارت هم بارتولد اسمده ایکی عالم اوشبو سوزلرنی اینهلر:

چنگز تاریخده ایك آلدهغی وایك مهم اورنی، توتقان کشیلر حملهسندهدر. هیچ شبهسز اول فوق العاده زور قوماندان. اول، اوزینه طبیعت طرفدن هدیه ایتلگان عادتدن طش اقتداری آرقاسنده، دنیاده زور ومهم اورینی توتقان حق ومملکتلرنی یقدی ، اوزینه قاراتدی . اول کچکنه بر جمعیتنك باشلغی ایدی ، کوب جمعیتلرنی مملکتلرنی جیمروب اوزینك کچوك جمعیتی آزیانك تحتی ودنیاده زورلق جهتندن هیچ مثلی بولماغان بر مملکت حالینه کیتوردی . آنك بو اشلرینك هیچ برسی تصادفی اشلر بولمادی ، بلکه آنك اورینك طبیعی کمالتدن کیلدی .

چنگزخان زور بر قوماندان ، اولوغ مجاهد بولو بقه قالمادی؛ دنیانك آلیکساندر، ناپالیون، تیمور دیگان کبی زور قوماندانلری صوغش جهتندن آزی کوبی چنگزگه اوخشادیلر ، لیکن آلارنك توروگان مملکتلری بر اویولگان توم کبی گنه ایدی . اول مملکتلر ، باشول قوماندانلرنك اورلری ترك وقتداوق یا که وفات ایتولری ایله طارالوب کیته ایدیلر . چنگزخانغه کیلسهك، اول آلاردن بو اشده بیك یوغاری طورا . اول مملکتنی توزودی ، اوریدن صوکده اوزاق عمر ایتسون هم اوسسون دیب توزودی . مملکتنی اورندن صوك دوام ایتدیگنه توگل ، بلکه بیك زور بولوب کیتکهیدی واوسدی . ماغول حکومتنده اجتماعی هم سیاسی تأسیساتنك همهسینده چنگزنك اوز قولی ایله اشلهنه‌دی . آنك مملکت ادارهسی طوغروسنده توتقان یوللری . عموم مملکت حقینك حالینه

موافق بولغان قانونلرى تفتيش ايتوچيلرى حيرانغه قالدرا. آنڭ مملكتينڭ عدالت، نظام، بخش معامله ديگان كبى نله‌گى (ايده آلى) مشهور گه توگل، تمام معاسى ايله عملگه‌قويلغان ايدى. موندى حاصيتلر باشقه قوماندانلرده بولمادى.

بز مونڭ يابيه دحى چنگزنڭ صحراده تربيه آلوون، آليكساندر، آلفيرد، بيوك كارل فاتحلر و باشقه كبى گوبك، روم حكيملرى كبى معلملردن تربيه كوره آلماون اويلاساق، آنڭ عادتدن طش بر كشى بولوون اويلامى ممكن بولماس.

چنگزنڭ اشله‌گان اشلريڭ نمرسى، آنڭ فقط طبيعت جهتدن بيرلگان كمالتدنگه كيلدى، آنڭ اوزينه تأثير ايته آلا طورغان قوتلى آرقاداشلرى وايده‌شلريده. تورمچك مملكنى اوچون توبلى نبگز صالغان، آتا بول كورسه‌تكان كشيلريده يوق ايدى. آنڭ قوليده‌غى همه قوماندانلر، مدنى مملكتدن كيلگان بلكلى كشيلر آنڭ قولده قورالغه بولا آلديلر. اول اوزينڭ طبيعى اقتدارى يابيه حلقى اوزبه قاراتا باو استعدادنى، هيچ بر ميل ايتمى، سلكمى طورغان احتيار و استقلالى جيغان ايدى. آنڭ اول عالى طبيعتيه نه توزلى توزلى موفقيتسزلكلر، نه كشيلردن كوردگى مسحرەلر، به بالغان بولوب چقغان ايديلر هيچ بر تأثير ايته آلميلر ايدى. چنگز بيك حومارد هم آجق يوزلى ايدى. ايده‌شلرى آنڭ بو حاليه مفتون ايديلر. اول دنيانڭ راحتن كوره بلدى، لكن باشقه كوب الوغ پادشاهلر موافق بولماغان بر صورت ايله. يعنى اول دنيانڭ راحتن كوردى، لكن هواسيه، آزغن بر نفسكه ايه‌روب توگل.

اوشونك اوچونده اول اوزبك آقتق کونیه قدر عقل وفکر جهتندن کمالتکه‌تاباغه باردی.» (١)

چگر اوزبك زور مملکتنك تمام‌بر طرف بر حکمداری ایدی. اول اسلام، خرستیانلق، بوددیلق کبی دینلرنك برسینه‌ده‌بیرلمه‌دی، فای، اسلام مدنیتی کبی ایکی زور مدنیتنك ففط برسینه‌گنه انتساب ایتمه‌دی. اول اوزبك آتابابالرینك اعتقادن ترجیح ایتکان هم آنی مملکت‌اداره‌سی اوچون‌اوکای‌تابقان. چگر بالالارینه همه دینلرگه بر درجه‌ده قاراب هیچ برسن ایکنچیسینه ترجیح ایتمی، بلکه‌همه‌سینه بر توسلی حرمت ایتمك ایله وصیت ایته‌ر ایدی. چگر نظرینده همه دینلر بر درجه‌ده مساوی‌بولوب همه‌سیده یخشی ایدی (٢). اوشونك اوچونده اسلام، خرستیان، بوددا مبتابعرلرینك هر برسی چگرنزنك دینگه میل ایته دیب اینه‌لر ایدی.

چگز، مملکتنك تورلی حلقلردن جولا تورغان قورلتای طرفدن تألیف‌ایتدردگی یاساق اسمده‌گی قانون کتابنده، عموم‌مملکت اوچون اوکایلی بولغان ماده‌لرینگه کرتورگه طرشدی. «یاساق» نك تورکلر، ماغوللرغه عائد قسمی ماغوللر، تورکلر آراسده‌غی عرف وعادتلرگه قاراب تورولگان ایدی (٣) اوشو قانونغه

(١) Генри Говартъ نك اثری Средняя Азія نوریلده.
В Бартольдь نك اثری، راقعاو عروب قاموسنده هم З В О И Р А. О ده درج ایتلگانلر.
(٢) Ленъ Кагенъ ص ٧١ـــ٧٢. هم دوری جلد ٢، ص ٥١٥
(٣) جنگزنگ «یاساق»ی حقنده Извѣст.я Арх общ при Им Каз Ун نك ١٩٠٤ نچی یللی XX نچی جلدنده. Я I Бурляндъ نك Степное Законодательство съ древнихъ временъ دیگان مقاله‌سی (ص ٤٩ـــ٥٨، جز ٤ـــ٥ ده) هم З В О И Р А О نك ١٩٠٧ نچی یللی ١٧ نچی جلدنده‌گی Яса Чингисъ Хана и уложен е монгольс‑ой династ и Юань чао — …нь-Чисанъ دیگان اثر، ص ١٨٠ـــ١٦٣.

هر کمدن آرتق اوزی بوی صوندی وشوندان بر فارشده فرغه چقماسقه طرشدی.

چنگزنك بالالری وقتنده مـاغول مملکتی: چـگزنك تختی ایلك کچوك اوغلی (اونجگین) اوگدای‌گه قالدی. یه‌لوتاشیلك بالالرندن برسی جـگزنك وزیری ایدی، قورلتایده سوری بیك مقبول ایدی. اول بروقت قورلتایده «مملکت آت اوستنده تأسیس ایتدی، لـکن آت اوستنده اداره ایتلمه‌س» دیگان ایدی (۱). اوگدای باشیه اوشو حال کیلدی، اول قدر زور مسئولیتلی اشنی-آتاسیلك اورنن-آلورغه باطرلق ایتمی ایدی. اول قدر زور مملکتنی اداره ایتوبی قیونسدی. چـگزنك اوججی اوغلی تولی ایله برگه‌لشوب اداره ایته‌رگه بولدیلر. قطای، یا طوغریدن طوغری قارا قورمدن، یا که تولی وآنلك بالالری طرفدن اداره ایتولدی

باتوخان قپچاقده تمام نقلاب‌اوطورب مدنیت ایله کورشورگه کرشدی. اوزبیك توب یورتنی ایدل بویده‌غی سرای ایله قافقازنك شمالده‌غی قوبان آراسده کوچوب‌یوری، گاه وقت بلغارغه بارو بده ترکلك ایتـه ایدی. قریم آشا اول ۋیزانتیا ایمپیراطورلغندن هر تورلی زیبتلر، قافقاز آشا عرب مملکتندن، بغدادن هر تورلی نادر برسه‌لر، قولی آستنده‌غی بلغارلردن هر تورلی صنائع نفیسه قبول ایته ایدی(۲). قپچاقلر، بلغارلر، باشقردلر، قرغزلر، قسلر، روسلرنی بیك یاخشی اداره ایته ایدی.

---

(۱) لئون قاهون

چغتای خان، ایران، تورکستان خراسان، طرفلرینی اداره ایته. اوزی «آلمالق»ده طورا ایدی. چغتای فوق‌العاده قاتی، تق کشی ایدی. آنك وزیرلری مسلمان ایدی. بالالاری تمام مسلمان تربیه‌سی آلالر ومسلمان مملکتی تشکیل ایته‌رگه حاضرله‌لر، اول تورکستانده اوزاسیبه ملی ادبیاتنك ترقی اینویه یول آچا، چغتای‌ده بتوده قورلتای‌غه، قاراقوروم‌غه قاراب اش قیلالر ایدی.

اوگدای وقتده قطاینك شمالی ذاورتا یرلرنده کوب یرلر آلدی، غرب طرفده قافقازنك فارس وتفلیس تیره‌لرنده هم جنوبی تورکستانده کوب عسکر فتوحات ایله شغلله‌نه‌لر ایدی. بروقت اوگدای قاآنغه، دین اسلامنك، مسلمانلرنك دشمانی اولغان بر کشی، مین توشمده آتاك چنگزی کوردم، اول سبكا مملکتده‌گی تون مسلمانلرنی اوتروب بتورورگه بیوردی دیدی. اوگدای بیك اوزاق اویلاب طورمادی. «سین ماغولچه بله‌سکمی؟» دیدی. تگی کشی یوق دیب جواب بیردی. اوگدای «اوتورکر بوکشینی! یالغان سویلی. چنگز ماغول تلدن باشقه تل بلمس ایدی» دیدی(۱).

اوگدای تختدن، اوز اوزن بلوب تولسه کیرمك، باش تارتقان ایدی. مملکت اداره‌سی ایله شغلله‌نگان کبی هواسیه بیرلگان ایدی. بیرنکچلرنك تأثیری آستنده وفات ایتدی (۱۲٤۱).

اورنیه اوغلی کیوك قالدی. اول رسما قاآن اولغانچی رسمی قاآنلق آناسی اسمده طوردی. مملکتنی فعلا یه‌لو تاشیبك بالالاریدن

---

(۱) شجرهٔ تورك ص ۸۰

یەلوـ چوتسای (۱) اداره ایتدی. کیوك مملکت ادارەسندە بایتاق خدمت کورسەتدی.

کیوکدن صوڭ، تورك - ماغول قاآنلغی تختی اوگدای بالالریدن، توی بالالری قولیە کوچدی. تولی نڭ اوغلی مەنگو قاآن بولدی. مەنگو ماغول حکمدارلرینڭ اڭ زورلریدندر. موڭ اینیسی هلاگو ایرانده باش تارتقانلرغه قارشی ایران وعراق طرفلریە عسکر کیتوردی. بغدادی هلاك ایتدی، مملکتنی غرب طرفدە بحر سفید ساحلیە قدر صوزدی. مەنگونڭ ایکینچی بر عسکری چونیدە تبتنی آلدی، هند دە قطایدە زور فتوحات یاصادی. آنڭ قاآنلغی وقتندە قاراقورمغه یاوروپادن کوب سیاحلر کیلگانلر. آرالریدن روبرو کویس هم مارکوپولو دیگانلری اوزلرینڭ سیاحتنامەلریدە قاراقورم شهری حقدە اوشبو سوزلرنی یازالر:

« قاراقورمنڭ سارایی اسمدەگی اورامدە سارتلار بار، آندە کوب سوداگرلر طورا. ایکینچی بر اورامدە، خطای تاتارلری طورالر. آلارنڭ همەسی دە هر وصنعت اهللری. غوصەدار ستویی سیکو یتارنڭ کاسەلاریەسی آیرم بیوك دائره تشکیل ایتە. قاراقورمدە اون ایکی تورلی دین اهللری وبیك کوب مجوسلر ترکلك ایتدلر. مسلمانلرنڭ ایکی مسجدلری بار، دین اسلام حکمی اجرا ایتولە. شهرنڭ چیتندە بر کلیسە (چیرکاو) بار. شهر بیوك قویما ایلە احاطە اولنغان، دورت قاپقاسی بار ».

---

(۱) یەلو چوتسای بیك عالم وزرك ایدی. اول ماغوللرنڭ آثار عتیقەسیە عائد بر کتاب یازغان ایدی. عموما یەلو تاتی قاملەسەندن کوب عالم واشلکلی کشیلر حقدلر. همەسیدە اتالرنڭ سیاستیە وارث بولغان چیگرەدن آیرلمادیلر.

مەنگونڭ تورلی ملت، تورلی دین خلقلرینه بر تورلی ایته
بلگان حرمتنه خرستیان راهبلری عجبلەنگانلر . مەنگو مسلمان،
خرستیان، بوددائیلرنڭ عبادتخانەلرنده عائلەسی برله حاضر بولا،
هم تورلی کشیلرگه مملکتنده، سرایده بولغان کشیلر. بر الله‌غه
عبادت خصوصنده، ایڭ یاخشی اینوب تابقان یوللرینڭ قایسی‌سی
ایله اوسون عبادت ایتسه‌لرده اختیارلیدرلر » دیب ایته ایدی.

قوبلای قاآن — . . مەنگودن صوڭ اورینه انیسی قوبلای
اوطوردی. مارقوپولو آنی تون دنیانڭ ایڭ یخشی، ایڭ عالی
ایمپراطوری دیب ماقتی. اول اوردینڭ پایتختنی قاراقورمدن
پیکینگه کوچردی (۱۲٦۷).

اول جنوبی قطای مملکتنی (سونغ) نی تمام فتح ایتدی. تون
قی، هند قطایی اوزینه قوشدی. هندنڭ هم عربستاننڭ جنوبلرنده‌گی
کچوك بر قطعه‌لردن باشقه جمیع آسیا، دونای یلغه‌لرندن باشلاب
شرقی یاوروپا تمام اوشبو بر قاآنغه تابع بر حکومت ایدی. مونڭ
حکومتی وقتنده غربده‌گی قپچاقلر. آلانلر. شرقده‌گی تونکنلرده
محاربه ایتدیلر. قطای مهندسلری دجله یلغه‌سی بوینده اجتهاد ایله
اشلیلر؛ پیکینده تاتوسراینده، ایران وعرب هیئت وریاضیات علماسی
قطایده‌غی ماندارینلر (۱) ایله فن مسئله‌لرده بحث ومناظره ایتوشه‌لر
ایدی.

بو اون اوچنچی عصردن ایلك بر برسینی تیك اسملرینی گنه
ایشتوب بلگان نهایتسز کوب خلقلر، ملتلرنڭ کشیلری بو وقتلرده

---

(۱) ماندران دیب قطایده معین علملرنی تعلیم غالی وفاضل بر
علما صنفینه ایتلگان.

-راوك اويده يازالر حساب ايتشه‌لر ايدی. قوبلايدن ايلگه‌ری
تيك سودا آرندنغه قطايغه كيلگان مسلمان مهاجرلری فوق العاده
كوبه‌يديلر. مسلمانلر، قوبلای‌ بانده بوغاری ملكيه مأمورلكلرنگه
توگل، بيك يوغاری عسكری مأموريتلری‌ده اشغال ايتديلر. قوبلای
صوكندن قطايغه بارغان عرب سياحی ابن بطوطه: «هربكيده مسلمانلر
شهرينك اوريه باشقه براورين شغلله‌يدرلر. مسجدلری بار،
مسلمانلر قطايده بيك اعتبارلی» دی

۱۲۹۱ نچی يلده اول مملكتن ۱۲ اولوشكه بولدی. اول دينی
اشلرده باری بر باباسی جنگر، آغاسی مه‌گوبو بولب توندی.
مسلمان، خرستيان، بودا علمالوبی‌چاقروب، دينی مناظره ايتكانلرن
قاراب طورور ايدی. «دنياده دورت زور پيغمبر بولدی: محمد،
عيسی، موسی وساقيامونی (۱) در بولارنك دورتسی‌ده بر درجه‌ده
تعظيم ايته‌من دی ايدی. قوبلای اوز بيك تورك - ماغو بلغيه بيك
تق اهميت بيردی. قطايده مملكت اشبی تمام توركچه اداره ايتدی.
بودا عالمی بافبالاما (Бакбалама) غه يا كادن، باشقه‌راق و مكمل
ايتوب ماغول الفباسی يازارغه قوشدی. بو الفباء «دورتكل الفباء»
ديب آتالا. (۲)

قوبلای ۳۱ يل حكومت ايتوب ۱۲۹۵ نچی يل وفات ايتدی.

---

(۱) ساقيامونی بودا دينك حقيقيدر

(۲) بو بارو حقده ا. ا. پازووسكوف اسله ژ و گريگوريف Памятники монгольскаго квадратнаго письма اسمی ايله ۱۸۷۰ نچی‌يلده ۹۰ صحيفه‌لك بر كتاب نشر ايتديلر.

بیوك ماغول مملكتینك بولنوی ـ چگزنك بو زور مملكتی اوزبك صاولغی، چگزدن صوك ۷۰ یللرغه یاقن صاقلادی. قوبلای خاندن صوك اول زور دورت بولمكه بولندی.

مملكتنك شول كوبكه طورووی، قوبلایدن اوزماوی طبعی ایدی. چمریدلرنك تورلی طرفده اولغانلری تورلی تربیه آستینه بیرلدیلر. چغتای بالالری اسلام دیننده ایدیلر. قپچاقده‌غیلر بلغار وخوارزم مدنیتینه بیرلدیلر، دین اسلامنی قبول ایتدیلر. قوبلای قطای بوغدیخانی بولغاچ قطای ـ بودا تعوذندن امین قالمادی. اوغلی آلجایتو تمام بوداالقفه بیرلدی. او گدایبك بالالریدن برسی مسلمان ایكنچیسی خرستیان طرفدن تربیه ایتوله‌ایدی. بو برسیبه بیك قارشی بولغان بو تربیه‌لر آرقاسنده، آلار اورلر بیك قرداشلك مناسبتلریبی اوردیلر. مه‌نگو نك اولوی ایله قوبلای نك قاآن بولوبه قدر اوتكان ۲ یل (Междуцарствіе) اچنده چگزنك ایرانداغی بالاسی هلاكو ایله قپچاقده‌غی بالاسی بورکه صوغشدیلر. بورکه (برکه) دین اسلامنی، اوزبك دیسده‌شلریبی حمایه ایتوب، هلاكو یاساقنی، چگزلقی یاقلاب صوغشدی.

زور زور مملكتلرنك اولوغ قاآنلری بولغان چگز بالالری، آلارنده چگز كبی بر حرمتلی، عالی قوت كورمه‌گاچ، اورلریبی تمام مختار كشی ایتوب صانی باشلاغانلر ایدی. كول نكبن هیكلده‌گی «كچوك قرداش آغاسینی طانومادی، اوغل آتانی بلمه‌دی» دیگان سوز تمام معناسی ایله بولارغه كیلدی (۱). آلار اور اشلریبی اوز

(۱) Образованіе имперіи ـك В. Бартольдъ Чингисъ Хана مقاله‌سی ص ۱۱۸ ــ ۱۱۹.

باشلرينه اداره ايته آلغـاج ايكچيلرگه محتـاج بولمبلر ايـدی.

قوبلايلك اولـگای صوگـده تورلی طرفده‌غی خانلر استقلالی صالقون قان ايله‌گه قبول ايتديلر. مستقل بولوب قالماغه آرتق شادلانغان كشی بولماغان كبی. مملكتنك بر بيچه‌گه بوسوی اوجون آرتق قايغرغان كشيلرده‌يوق ايدی. آلجايتوده بر ده‌طاوش طن چعارمادی. ماغولستان هم قطای قوبلايلك خلفلرينه، تورکستان جغتای بالالرينه، قيچاق جوچی بالالرينه. ايران قسما هندستان هلا كونك خلفلرينه قالدی. (١٢٩٥نچی م.)

ماغوللر تـأثيری ايله تورك تلی وادبياتی ـ ماغول حكومتی دنيانك تورلی طرفده‌غی تورکلری بر برسی ايله قاتشدردی. قطای سدی تيره‌سنده تركلك ايته طورغان ماغوللر، تاتاربر، مركيتلر ايدل بويينه كيلوب آنده‌غی خلقلر ايله قاتشديلر. آلتای‌نك شمالنده بورگان قرغزلر هندستـانغه، جنوبی ايرانغه كيلديلر. اوشبو سبدن تورلی تورك لهجه‌لری ناشبه روز اورگارش كيلگاندر. مملكتنك رسمی تلی بولغان اويغورچه‌ده هم آننك يارو وبده‌احتمالكه تأثيرسز قالماغاندر. بيچكده تورلی لهجه‌لر ماغوللر تحت تأثيرنده اورلوبلك ايسكی موقعلرن اوزگارتديلر.

تورك تلی علمی جهتنده روز اشلرگه اوجرادی. شرقده‌گی يابون ديكزندن عرده‌گی آتلانتيق ديكزينه قدر اولغان برده‌گی مدنی قوملرنك عرنونك، ايرانلرنك، قطايلرنك ـ دفترلرين بو عالی قوت، احتيارلرينه قويمبچه، اوزينه جلب ايتدی. عرب ايران بولغان تورك عالملرينگه توگل، صاف عرب وايران عالملرنده بو عادی

بولماغان قومك سوزلرينه ياتاق اجتهادلر صرف ايتارگه احتياج تابديلر. چىگرگه قدر اعتبارغه كرگان توركلك، عربلك تمام اورتاسنده‌غی توركىرلك آلدنده. تمام ايكنچی معنی ايله آڭلانا ايدی

مصرنك «غلامان اتراك» ديب آتالا طورغان تورك پادشاهلری شريفه، توركتلی حقنده «نادرالدهر عنی لغةملك المصر»، «تحفة الملك» «حلی الملك»... ديگان كبی اثرلر تأليف ايتوله ايدی. غلامان اتراكدن سيورغتمش تمام معناسی ايله ملی تورك ايدی. ٨ نچی عصر هجريده مصرده برمدرسه تأسيس ايتوب آنده تورك مدرسلر نصب ايتدی. ٧٥٨ ده وفات ايتكان امير كاتب الفارابی الاتقانی اسمنده‌گی عالم بيه، آندن صوڭغی محمود بن قطلوشاه السرايی بومدرسه‌گه تمام ملی مدرسلر اينلوب تعين ايتلگانلر ايدی (١)

اندلس قبالوگی. عرب، ابوحيان الاندلسی تورك تلی حقنده «الادراك لسان الاتراك» اسمنده‌گی زور اثريی (٢) هم موندن باشقه «زهر الملك فی نحو الترك»، «الافعال فی لسان الاتراك»، «الدرة المضيئة فی اللغة التركية» ديگان كبی اثرلريی باردی

ابن محمد الصالح اسمنده برعالم «الشذور الذهبية فی اللغة التركية» اسمده اثريی، محمد بن زكريا بن خواجه الصلغری

(١) بو ايكی ء عدن اولگسی توركستاندن بارغان تورك اكنچسی آلتون اوردا (سرايدن) ـ بزگن تورك ايدی بونوكعسی ٧٨٠ نچی هجريه‌ده وفات ايتدی.

(٢) ابوحيان ٧٤٥ هـ ده وفات ايتدی. «ادراك الاتراك» ديگان بری ١٨٩٣ ده استانبولده مصطفی بك طرفندن طبع اولنغان.

الترکی، «قواعد لسان الترك» ديگان كبى اثرلربى يازدى (۲) بو صوڭغيسى ۷۱٦ ﻫ ده وفات ايتدى. اول، تورك تليلك تيرەن عالمى بولغان، اوزى صلغر اسمده توركمان قبيلەسينه منسوب ايدى. موڭا ايله مذكور عرب توركولوغى ابوحيان اوصرداش بولغان هم كوپ استفاده ايتكان. زين‌الدين بن ابى بكر العينى اسمنده‌گى عالم (۷۹۳ ﻫ ده وفات) شعر ايله يه‌ر «الدرة فى اللغة التركية» اسمده اثر. مشهور ابن عربشاه (۸۵۵ ﻫ ده وفات) ترجمان المترجم بمنتهى الارب فى لغة الترك والعجم والعرب» ديگن كتابنى يازغان. بيك تيرەن تحقيقلر ايله بو وقتلرده يازلغان. اما مؤلفى معلوم بولماغان «ترجمان عربى وفارسى وتركى ومغولى» ديگان زور اثرده بوجمله دندر (۳). مونداى اثرلر هم مونداى اثرلرى يازوچى مؤلفلر اول وقتده بيك كوبه‌يگان.

چنگر بعض عالملرگه ماغول تاريخى وايسكى اثرلر حقنده كتاب يازارغه بيورغان ايدى (٤). بەلوچونساى ماغول آثار عتيقه‌سى حقنده بيك مهم اثر وجودگه كيتورگان ايدى.

جغتاى خان حكيم طبيعتلى وتمام معاشى ايبه ملى خان ايدى اول ميلتنڭ بەق اورتالغنده، تورك مدنيتينڭ مركزى بولغان اويغور

---

(۲) بوكمسه حقنده ۱۹۰۷ نچى يلنى ۱۱ نچى جلد I B O H. P Y O مجموعه‌سنده (ص ٤ — ۱۵۳ ده) هم ميبور اسكى‌نك «عرب فيلالوغ» ديگان اثرنده (ص ۱۰ هم ۱۱ ده) ذكر ايتلگان

(۳) بو كتاب مشهور عالملردن П. Мелюранскій طرفندن تورلى نسخه‌لرنه قاراب تكميل ايدوب، مفصل شرحى بيله ۱۹۰۰ نچى يلده پيتربورغده نشر ايلمشدر

(٤) براقهاوز قاموسنده يازدسغنك Монголы مقاله‌سنده

بریسك تمام اچمده یوردی. (بك سو یوب کوچوب یوری تورغان اوری (۱) اویعوریلك مرکزی بولغان بیش بالق، ایلی بتغه‌بیلك بویلری (۲) ایدی.) بوقانی قوللی خان اوزبسك تقلص یاساقی، چنگزلقی، تورکلك، ملیت هم تلی صاقلاوغه. آنی کوته‌ر رگه صرف ایتدی.

هم آنك شول قانبافی آرقاسنده تورك علماسی آراسده‌غی ایران محبتی اختیارسز چفا باشلادی. ملی‌تل اینه بار اتورغان عالملر شاعرلر کوبه‌یدی. اورتا آزباده چغتایدن بو کونگه قدر دوام ایتوب کیلگان تورك ادبیاتی، تلی. قانی قوللی چغتایلك همتیده قاراب، «چغتای ادبیاتی وتلی دیب آتالدی. چنگز بومنلك آتاسی بوسه، چغتای اول ملتنك ادبی تلینك آتاسی‌در(۳).

چغتایدن صوك. چغتای ادبیاتی اسمیده، کوب ملی شاعرلر ظهور ایتدی. ۱۵ هم ۱٦ نچی عصرلرغه تابا چغتای اسمده‌گی بو ادبیات عادتدن طش صورتده ترقی ایتدی. میرعلی شیر نوایی کبی تورك ادیبلری، تلریبلك، چنگزدن‌ایلگه‌رگی تورك شاعرلرینك معبودلری بولغان، فارسی تیبه قاراغانده، آرتق ایکانی اثبات

(۱) چمه‌ی خان خای کوبلری. کوچوب یوردی. عموما بو یکدره تمسر مدی بولسه‌لرده. شهرلرده قش کولمرده‌گه طور وعادت‌ایدی

(۲) Савельевъ ـك Екатеринославскій кладъ دیگان کتابده ص ۳٦

(۳) Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа, то его сынъ Джагатай былъ крестнымъ отцомъ особаго языка لئون قهون ص ٦٨ــ٦٩

ایتدیلر. آننك سرلرن كمالاتلرن كورسه‌توب كتابلر تألیف ایتدیلر.
بولارنك همه‌سیده چنگزنك، چغتاینك جلی ایدی.

ملاحظه: بیوك ماغول مملكتینك بو زور دورت قسملریندن هر برسی اوزلرینك آیروم حادثه‌لری ایله آیروم بر حللر تشكیل ایته‌لر ایدی بر موندن صونك اوزبكنك ایدل بویندەغی دشت قپچق (آلتون اوردا) مملكتندنكه بحث ایته‌رمز

دشت قپچاق یا كه آلتون اوردا مملكتی (۱)

جوجی ـ باتو ـ بركه ـ دشت قپچاق مغوللرینك دین اسلامه كرولری ـ هلاكو ایله مسلمانلر ـ قپچاقنك استقلالی ـ اوزبك خان ـ آننك بارلغی ـ ابن بطوطه ـ جانی بك ـ اختلال دوری ـ بردی بك ـ توقتامش خان ـ قپچاق تختی آلوی ـ تیمرلنك ایله واقعه‌لری ـ تیمرلنكنك ایدل بوین خراب ایتوی ـ توقتامشنك غربده وفات ایتوی ـ ایدگی میرزا ـ توقتامش خان بالالری ـ اولوغ محمد خان ـ سید احمد ـ دشت قپچاقنك انقراضی ـ سرایسنك صونگی كونلرنده هم صونكنده باتولر.

جوجی خان: جوجی چنگیزنك الوغ اوغلیدر. صوغشلر صوكنده آتاسی چنگز یانینه قایتوب قرداش روغاری ایله كورشكاچ آتاسی آنی اوزبك فتح ایتدكی قپچاق ایلینه بیه‌ردی جوجی اوزبك بر مقدار عسكری ایله اورال هم وولغه تیره‌لرنده كوچمه حالده ترككك ایتدی. جوجی‌نك مملكتی اوزینه نسبت ایله «جوجی ایلی» یا كه «جوجی الوسی» دیه آطالور ایدی. جوجی

---

۱) كتابمزنك بو اورندن باشلانغان اولوشی، خصوصی حاللرمز مساعده ایتمه‌گانگه كوره، وججی بل ارالقندن عینی اوزگارتمچه شول كوینچه باصارغه بیردك

کورکام خلقلی، صوك درجه‌ده تکلفسز پادشاه ایدی. آناسدن آلتی آی مقدم اوز الوسده وفات ایتدی (۱۲۲۷). یاشی ۳۰ ایله ٤٠ آراسده ایدی. شوبان، ایجن، برکجار، باتو، بورکه، توقاتیمر اسملرنده اوغللری قالدی. جوجیك وفاتنه چنگز غایت قایغوردی وجوجیك اوغللرینی چاقروب قارا قورمغه کیتوردی. جوجی‌نك اوغلی باتو یاشکه کچوگره‌ك اولسه‌ده، بهادرلق عقللیلق جهتندن قرداشلرینه اوستون ایدی. چنگز آنی خان ایتدی وآلتونلر ایله زینتله‌نگان قیمتلی برکیزاوی (تیرمه) بیردی. وبر قرداشی بیرب باتونی «جوجی ایلی» دشت قپچاق (۲) تختنه اوطورتدی.

باتوخان: باتو، خان اولغاچده اوز ایلینی کیکه‌یتو قایغوسینه کروب صوغش باراقارن قاری باشلامش ایدی. باباسی چنگز خانك وفات خبری کیلوب آنلردن طوقتاب قالدی.

---

(۲) دشت - فارسچه توزلق معناسنده. دشت قپچاق - قپچاق چوللری معناسنده. چنگز بو مملکتکه قطایده‌گی آستی عوزوون (آلتون اوردا) اسمینی بیردی. باشقه مملکتلر باتوغه بیرلگان آلتونلی تیرمه‌گه قاراب «آلتون اوردا» آتالدی. بو مملکت مغوللر طرفندن جوجی وقتنده «جوجی ایلی»، آندن صوك «باتو ایلی»، اوزبکدن صوك «اوزبك ایلی» دیب آتالدی. تورك - مغول عسکری احدنا ارالده‌کوب بولو، هم‌دهشتلی بر عسکری آتارغه «تاتار» دیگان اسم مواقفراق بولغانی اوچون عرب هم روس خلقلری چنگز قوماندانسنده‌گی تورك ومغوللری «تاتار» دیب آتادلر.

تاتار اسمی تورك تاریخنده‌ک ایسکی اسمدر. کول تکین حکوتانده تاتارلر ذکر ایتلگانلر. چنگزنك قطایده‌غی والی موخول اوزی جلایر تورکلرندن ایدی: اول اوزینی هر وقت تاتار دیب آتار ایدی. Труды Восточнаго Отд Имп Русс Археол общ ـنك ۱۸۵۷ نچی یللی ٤ نچی جلدنده واسلیفنك اثری ص ۲۲۰.

ایکی یل صوڭده (۱۲۲۹)، اوگدای خان‌نڭ قاآن‌لغی رسماً تصدیق‌ایتو ایچون جیولاچاق «قورلتای» غه حاضر اولمق ایچون، باتو اوز ینڭ قرداشلرن برگه آلوب قارا قورم‌غه سفر ایتدی. اوزی اورنیه اینسی توقاینیموری تعیین ایدوب قالدردی. قارا قورمده بتون خانلار جیولوب اوگدای نی رسما قاآن ایتدیلر حمله‌سی برگه ضیافتلر کورب اوبون کولکی‌لر ایتدکدن صوڭره حمله‌سی بردن قطای اچینه باروب قایتدیلر. بوندان صوڭ اوگدای قاآن باتونڭ ایده‌جك صوغشلرینه یاردم ایچون اوز ینڭ اوغلی کیوك‌خان، تولی اوغلی منگوخان، چغتای اوغلی بایدار خاننی قوماندا اسنده ۳۰ مڭ عسکر حاضرلاب همه‌سینه باتونی باش ایدوب قپچاق‌غه اوراتدی. بولار قپچاق‌غه کیلوب قونـاق اولدقلری صوڭ بلغار خانلغینه سفر ایتدیلر. بولده بعض بلغار کشیلری بولارنڭ کیلـگانن کورگاچده بلغارغه خبر ایتدیلر.

باتو شهرنی کوب تلفات کیتوروب آلدی. الهام‌خان باتونڭ قونی آلدنده باش ایه‌رگه مجبور اولدی، باتونڭ اطاعتینه کردی. بر مقدار حراج همده‌لارم وقتده عسکر و یره‌جك اولدی (۱۲۳٦ م ٦۳۵ ھ).

بوندان صوڭ باتو روس یرینه یورمك اولدی. بلغار جانبنده اوزی ایله برگه بولونی تکلیف ایتدی. اوشبو وقت روس مملکتی بر نیچه واق کنازلکلرگه بولنوب بتمش واوشبو واق کنازلر بر برسی ایله هر وقت صوغشوب طورا طورغانلر ایـــدی. باتو اوشو کنازلرگه، قان توکمیچه اطاعت ایتولرن صوراب، ایلچی کویدردی. بو اشکه واق کنازلردن آلوب ؤلادیمر شهرنده طزرا طورغان بیوك کناز گیورگی‌ده قارشو طوردی.

باتو ایلك اوّل رەزان كنازینه كیلدی. بیش كون قدر وقت صلح ایله بیرلولرن كوتوب طوردی، بولمادی. آخر باتو عسكری شهرنك قلعەسی اوستینه باصقچلر ایله مدبلرده شهرنك آستیی اوستنكه ایندردیلر. قول كوچلری ایله شهری آلدیلر. بعض كنازلر مكلەب عسكر جیوب قارشو طوروب ماتاشدیلر ایسەده تاتار آتلریلك آیاقلری آستنده طاپتالودن باشقه فائده چقمادی. بوندان موسقواغه كیلوب، كنازی ۋلادیمرنی اسیر آلوب ۋلادیمر شهرینه كیتدیلر. (۱۲۳۸سنه ۲ فیورال) تاتار عسكرلری ۋلادیمرغه یتدیلر. ۋلادیمر خلقلری تاتارلرنك یورش طوروشلرینك آرتق درجەده بیكل بولودان حیران قالدیلر. بیوك كناز گیورگی تاتارلرنك كیلوون ایشتكاچده قاچمش ایدی. باتو «بیوك كناز موندەمی؟» دیه صورادی. روسلار اوقلر ایله جواب ویردیلر. باتو صلح ایله بیرلولرن صورادی، ینه اوقلار ایله جواب ویردیلر. آخر ۶نچی كون (۸نچی فیورال) تاتار عسكری شهرنك هر جهتندەگی قاپقالورن واتدیلرده اوز قوللری ایله شهری آلدیلر.

بوندان صونك باتو، عسكرینك بر مقدارن كاستراما وغالیچه طرفلرینه یبەردی. اوزی راصتوف طرفلرینه كیتدی. فیورال اچنده اون آلتی قدر شهرلری آلدی. كناز گیورگی «سیت» یامەسی طرفلرنده طورور ایدی. كوب عسكر حاضرلەب تاتارلرغه قارشو چقدی، عسكری ایله برگه گیورگی اوزیده هلاك بولدی. باتو نووغورد طرفلرینه كیتدی. تۋیر، تورژیك، ۋولوك كبی بر نیچه شهرنی آلدقی صونك نووغوردقه اروب یتمیچه ایلەنوب قایتوب كیتدی. نووغورد روسلرینك ایلك بای شهری ایدی. آنك

سلامت قالووى روسلر اوچون زور بخت بولدى. قايتوب بارغان يولده كوزيلسكى شهربه طوغرى كيلدى اوشبو شهر اهلى قدر باتوغه قارشو طورغان روسلار اولمادى. باتو بو شهرنى حلقلرن هلاك ايتوب بتورد كدن صوڭغه آلا آلدى.

اوشبو وقت تمام ياز اۋلوب بوزلار تبشلور وقتلر يتمش ايدى . تاتارلردون بويبه قايتوب يتدبلر واوشبو اورنده استراحت ايچون قالدبلر. اسير ايدب آلمان روس روحانيلربى يبه‌ردبلر (۱۲٤۰) سنه‌سى، باتوخان جوبى روسياغه قصد ايتدى. منگو قاآننى عسكرى ايله كييف‌شهربه ياردى، وكييف كناربه اختيارى ايله برلون صوراب ايلچى يبه‌ردى. كييف كنازى ميخائيل ايلچيلرنى اوترتدى ومنگو عسكرى كلوب يتو ايله اوزى قورقوب شهردن قاچدى. بولڭاوربيه يبه دانيل كناز اولسه‌ده اولده قاچدى اوچچى اولارق ديمترى كناز اولدى. كييف حقى غايت مغرور ايدى، تاتارغه مغلوب اولولرن خاطرلربه اولسون كرنمزلر ايدى. باتو، ايلچيلربڭ اوترلون ايشندكى صوڭ بالذات اوزى عسكرى ايله سفر ايتدى .

منگو ايله باتو كييف يانده دنيبر يلغه‌سبى آشا چغوب كييف نڭ قلعه‌سى يانبه كيلمكده ايديلر؛ تاتارلربڭ قچقورولربدن، آتلربڭ كشه‌ولرندن، تويه‌لربڭ باقرووبدن، آربالربڭ شغرداوندن اولقدر قورقچلى طاوش حاصل بولديكه، كييف ده آدملر بر برسى ايله سويله‌شكانده سوزلرن‌ده كوچلك ايله ايشده‌لر ايدى. كييف اهلى يبه صلح چاره‌سن قاراماديلر. تاتارلر كييف نڭ تيمر قاپقاسن واتديلرده شهر اهلينه قلچلرى ايه حكم ايدرگه

باشلادیلر. بر کون اچده بتون کیف اورامлری اوله کسه‌لر ایله طولدی، آدم قانلری بلعه اولوب آقدی.

روسلار، قیمتلی نرسه‌لرن یانلربه آلوب، ایلك اؤل نصارا دین قبول ایتکان دیمیتری نك قبری ایله دیسانیوی دیگان چیرکاو کبی مقدس اورنلربه طولدیلر، استمداد ایته‌رلر ایدی. تاتارلر اوشبو چیرکاو ایله اوشو قبرنی بر ایله بر تیگز ایندیلر. کناز دیمیتری‌نی اسیر ایدب باتو یانیه کیتوردیلر باتو کنازنی عفو ایتدی.

کییف‌شهری، حلقبك کوپلگی، زیننلیلگی، بایلغی ایله شرقی یاؤروپاده برنچی شهر ایدی؛ تاتارلر قولنده توزان اولوب کوککه اوچدی، آدملری برایدلدی، قانلری بلعه اولوب آقدی. بیش عصرغه قدر اوشبو کییف شهری، اوزینك اوشو ایسکی رونقن قایتاروب آلا آلمادی.

بوندن صوك باتو، پولسکی قراللغی طرفیه بونه‌لدی یولده غالیتسکی، ؤلادیمر اسملرنده کنارلکلرنی آلدی. اوشونك ایله روسلارنك نووغورود دن باشقه حمله کنارلکلری تاتار تصرفیه کروب بتدی.

باتو شون پولسکی نی و بوندن صوك ویسکریا، بولغاریه وحروانیا (بوسنیا) ولایتلرن آلوب، گیرمانیا مملکتیه کردی اوشبو وقت شون آوروپانك قوطی اوچدی، حمله یاؤروپا اورلرینك وطنلرینی صاقلاودن امید اوزدیلر. غربی یاؤروپاده، آنگلیه بریه کسب که وارا طورغان بلقچیلری «تاتار کیله» دیه یوللربدن توقتاندیلر. اوشبو یرگه یتدگی صوك باتوغه اوگدای قاآن‌نك وفات خبری کیلدی، اوشبو سببدن باتو قایتوب کیتدی (۱). تاتارلرنك اوشبو حاللری

(۱) براقعاوز یفرون قاموسی جلد ۳۸ ص ۷۴۸

ياۋروپاغه معلوم دگل ايدى، آلارچه ايرگولر دءامى باتوغه غلبه ايتــــدى .

باتوخان ايدل (ۋولغه) بويبه قايتدقى صوڭ مملكت اشرن ترتيب وتطامغه قوپارعه، شهرلر سا ايدب عدالت ايله مملكتنى اداره ايدرگه كرشدى هم مملكتنى اداره‌گه اوڭاى اولسون ايچون اچترخان‌نڭ بوقارى باغنده آقتوبه ديگان اورينه «سراى» اسمى ايله شهر بنا ايدرگه باشلادى (۱۲٤۳) .

روس كنازلرى خانغه اطاعت عرض ايدب بيعت ايدرگه كيله باشلاديلر. ابڭ اوّل كناز ياروصلاۋ بيعت ايتدى .

باتو عسكرى، عموما توركلر ــ ماغوللر، سرابتلى آورودن، وبه هم چومادن بيك قورقالر، وبا وچوما كى آورولردن بيك فانى صورتده صاقلانالر ايدى. روس كنازلرى بيعت ايتءرگه كيلگانده كارانتين‌كوررگه، اوتدن، تونوبدن آشاچقارغه طوغرى كيله ايدى.

خانغه بيعت صوڭنده، كنازلرگه كنازلكلربنى الوع قاآندن تصديق ايتدرمك لازم ايدى . كناز يارصلاۋ اوزيىڭ اوغلى قسطانتين‌نى قارا قورمده قاآن حضورينه يبءردى، بوندان صوڭ جمله كنازلر بربر آرتلى كيلوب بيعت ايتديلر. باتو ياروصلاۋنى جمله كنازلرگه باش (ۋيليكى كناز) ايدب كييف شهرينه يبءردى. اوشو كونگه قدر بيوك كناز ۋلاديمير شهرنده اولور ايدى. اوشونڭ ايله باتونڭ مملكتى ايكى تورلى اداره قيلنا باشلادى. برسى: ادارهٔ مختاريه‌لى (آفتانومى) ولايتلر. بزم بابالرمز بلغارلر ايله روس، پولشه كنازلرى كى ايكنچيسى باتونڭ اوزي صيب ايتكان‌واليلر واسطه‌سى ايله اداره ايدلگان اصل مملكت‌در.

اوگدای قاآن‌نك وفاتی صوڭنده خاتونی، تورا گینا قاآنلق ایتدی، (١٢٤٦) سنه‌ده قورلتای جیولوب اوگدای‌نك اوغلی کیوك‌نی قاآن تعیین ایتوب بیوك جلوس طویی اولدی. اوشو طویده باتو، آیاغی آغرندقی سببدن، حاضر اولا آلمادی، اوزینك اینیسی بورکه ایله یاقیلرن هدیه‌لر ایبه بیه‌ردی، وبیوك کیار باروصلاوی هم بیه‌ردی. اوشبو طویده بیوك ماغول مملکتینك هر طرفدن حسابسز کوب تورةلر، خانلر، اسلام مملکتندن دخی بیك کوب عالملر حاضر اولدیلر (١) کیوك بر یلدن آرتق قاآنلق ایده آلمادی، وفات ایتدی. یرینه باتوغه قاآنلقنی تکلیف ایتدیلر، قبول ایتمه‌دی؛ بلکه تولی خان‌نك اوغلی منگونی موافق کوروب، اوشونی تعیین ایتکز دیدی. هم منگو قاآن تعیین ایدلدی (١٢٥١).

باتو، قرل‌غه‌مائل توسده، بیوك گه‌وده‌لی، کوله‌ربوزلی، غایت عقللی، سیاست اشلرنده ماهر، بیك جومارد پادشاه ایدی چنگزنك باشقه بالالری اصلا بونك فکرندن چقمازلر، بلکه بونی تعظیم ایدرلر ایدی. باتو حقیقی چنگز بالاسی ایدی: مخصوص بر دین ومذهب ایله تقید اینمه‌دی، بر الله‌غه عبادت ایدر وهر دین اهلینه بر درجه‌ده حرمت ایدر ایدی. دنیانك نادر پادشاهلرندن اولغان باتو (١٢٥٥) ده وفات ایتدی، یرینه اوغلی صرتق خان اولمش ایدی بر یلدن وفات ایتدی. صوڭره اینیسی اولاقچی خان اولدی ایسه‌ده توده تیزدن وفات ایتدی.

---

(١) اوشبو مجلسده، بغداده خلیفه طرفندن قاضی القضاة شیخ فخرالدین، شامدن ملك ناصرالاوی‌نك قرداشی، قونیا سلطانی طرفدن رکن‌الدین، ترکستاندن امیر مسعود لمواج کبی اسلامنك بیوك آدملری حاضر اولدیلر.

بركه خان ــ اولاقچى اوربه باتونك اينى، جوجيك اوغلى بوركا خان اولدى (۱۲۵۵). ومنگو قاآن‌غه کوب هديه‌لر جيبه‌ردى بوركا باتو وقتنده چاقدوق دين مبين اسلامى قبول ايتمش ايدى: تحتكه اوطورديغى صوك خانوبى چچك، قرداشى توقايتيمر وباشقه اولوغلارى ايله بركه اسلامى قبول ايتدكن رسما اعلان ايتدى. واسطى‌ده بوركه‌دن ...كه أيله‌ندردى. اسلام خليفه‌سى مستعصم بالله‌غه بيعت بيروب وخطلر بازيشوب طوردى

بركه، خان اولماردن ايلــگه‌رى تولى خانيك هلاكو اسمده اوغلى مه‌نگو قاآن‌نك أمرى ايله ايران جهتلرينى ضبط ايتوب اسماعيليه اسمده‌گى آيرم بر اسلام دولتنى توردى (۱۲۵۳) ونصير الدين طوسى اسمنده بيوك بر اسلام عالمى اوربه وزير وكيكه‌شچى ايتدى. اوشبو بيوك عالم معتزله وشيعه‌مذهبينه منسوب ايدى. هلاكو، ممنكتينى دخى كيكه‌بتورگه تلەب، آذربيجان طرفلرندن قسطنطينيه طرفلرينه يورورگه نيت ايتدى. اوشبو بيوك عالم، شول كون اسلام خليفه‌سينك پايتختنى وحسابسز علم يورترى وعلماينك اوياسى اولغان بغداد شهرينى ايك ايلك آلماق لازمدر ديه كيكه‌ش ويردى. (بغداد ايلك چنگز وقتنده سلامت قالمش ايدى). هلاكو بونى هم معقول كوردى وبغدادقه ياروب محاصره‌له‌ندى. اوشبو خبرنى بركه ايشتدكى ايله، هلاكونى آغاسى باتو طرفندن منع ايتدردى.

بو اش بركه اجتهادى ايله‌گه اولدى. يوقسه بغدادنى آلماقدان دگل، بتون دنيانك آستون اوستكه ايله‌ندروونده «ياساق» نى منع ايتدكى يوق ايدى.

باتو اولگاچده قومسز هلاکو، نصیر الدین‌نك تله‌دکیچه ومستعصم خلیفه‌نك خاص وزیری ابن علقمی‌نك دعوتی بوینچه بغدادقه کلدی وابن علقمی‌نك دسیسه‌سی ایله (۱)، اولاد وعیالی ایله خلیفه‌نی، واچده بر میلیون قدر جان اولغان بغداداهالیسی قتل عام ایدب دنیاده امثالی کورلمه‌گان ظلم وتعدیلری اجرا ایتدی. واوشبونك ایله مسلمانلرنی یه‌دن کوب عصرلر ترلمزلك ایدب هلاك ایتدی، نه قدر بیوك مدرسه‌لر کتبخانه‌لر وار ایسه جمله‌سی بر ایله برابر ایتدی (۱۲۵۸ م، ۶۵۶ ه).

بغداددن صوڭ هلاکو مصر اوستنه یوردی. برکه اوشبونی کوروب بلوب طورور ایسدی نه ایدرگه شاشدی آبدرادی. اوشبو وقت منگو قاآن کوب عسکر ایله قطای اچنده‌کی فتنه‌نی باصمق ایچون کیتوب وارور ایدی، وفات ایتدی. منگو اور بابسه ایتمش ایدب بیوك أبیسی قابلای خانی آلوب، اور اور ده قارا قورمده کچوك أبیسی آرتق بوکا خانی اوطورتوب کیتمش

(۱) ابن علقمی شیعی المذهب ایدی حتی‌که بر وقت بغداد مسلمانلرینك اوزلکسرینی شیعی برعلرینی نطع ایتمک ایچون بعض سبعلرینی اوزیوب محله‌لرن عسکر طرفندن طالاتمش ایدی. ابن علقمی اوشبونك ایصه‌سی آلمق قایغوسنده ایدی. هلاکونی دعوت ایتدی. هلاکو کیلوب بغدادی محاصره ایتدکی وقت ابن علقمی خلیفه‌نه «هلاکو سزنی همیشه خلافتکرده قالدیرا ودعاکزغه ویریک قزینی ویره‌ویسزنی خاطر ایچون اهانت دولت الله شهر خارجنه طوغه دعوت ایتدی» دیه خبر ویردی. خلیفه جمله اعیان الله شهر خارجنه چیقدی. وشو اورده هلاکو طرفندن هپ اولتیریلدی. صوکره سون بغدادخلقی قتل اولندی. هلاکو قوللی بر قوغش بوراگی مسلمانه ایسه مسلمانلر بوی اوزلرینك مذهب قوتیسلرینده استعمال ایتدیلر

ایدی. بولده منگو اورنبه، اُلوغ اولدقی ایچون، قبلای‌نی قاآن ایتدیلر. فرصت کوره‌تورکه طورغان برکه ایچون بونده بیك اوکّای بر اش کیلوب چقدی. اول قارا قورمده‌غی آرتق بوکاغه: «سین قاآن‌لقنی اور قولکّدان بیه‌رمه. مین سبکّا باردم ایچون قیدو ایله عسکر بیه‌ردم» دیه خبر کوندردی. آرتق بوکا اوزن قاآن اعلان ایتدی. بونی ایشتکاچده قابلای عسکری ایله اُیله‌توب قایتدی و آرتق بوکا اننه صوغشورغه کرشدی. بو خبر هلاکوگه یتشوب اول غایت اوکّابسزلاندی: مصر حدودنده‌گی عسکریه اور ربیه کتبوغا اسمنده برنسی باش ایتدیده اوزی مقری اولغان مراغه شهریه قایتدی. هلاکو کیتکاچده، مصر سلطانی سیف الدین قطز قوتلی عسکر ایله چقوب هلاکوئك اون منك عسکرینی آخرینه قدر بتروب هلاك ایتدی (١٢٦٠).

بولار همه‌سی برکه‌نك توزوگان بلالری ایدی (١). اشلر کامل اول نته‌گانچه کیلوب چقدی. اگر برکه اولماسه ایدی مصرده نیوبه‌ی هلاکو قولنده کولگه ایله‌یه‌جك ایدی.

هلاکو اوشبو قدر اوکّابسزلقلر سبتدن نته‌گیجه ممکنلر فتح ایده آلمادی، بلکه ایرانده مراغه‌نی پایتخت ایتوب تارلق یرلرن اداره ایتوب طورا باشلادی (٢).

---

(١) مراد افندی تاریخی ص ٤٠٤ ـ ٤٣٠ جلد ١.

(٢) نصیرالدین طوسی نیڭ هلاکو نیڭ ... آرتق نفوذی بار ایدی بغداده علوم ... هلاك ایتدیردی ... علوم ... ایتدیردی علوم ... رئیسی اوچون کیتبی وقفلر وحربه‌لر تخصیص ایتدیردی، ومراغه‌ده سول وقته قدر مثلی اولماغان بر رصد خانه ... ٤٠٠٠٠٠ ـ دورت یوز منکدن آرتق جلد نفیس کتابلر جمع ایدیب مکمل بر کتبخانه تأسیس ایتدیردی ارباب علم وهنری هر طرفدن جلب ایتوب کیدلرینه مخصصات تعیین ایتدیرب بیوك بر آقادمیا تشکیل ایتدیردی (قاموس الاعلام)

هلاکو بوقدر زور فلاکتلرنك جمله‌سینك سببی برکه ایدکن یك یخشی بله ایدی. برکه ایله هلاکو آراسده الکده‌نوك بولا کیلگان دشمانلق بو کره‌یه قوزغالدی. آخر هلاکو برکه ایله صوغشو فکریه توشدی. برکه، هلاکونی اسلام پادشاهلرن بیگریدن سرودن صوب آلوب‌قلو ایله‌گنه قاعتنه‌یمیچه. هلاکودن دخی اوز قولی ایله انتقام آلو قایغوسده ایدی. بو حالده هلاکونك صوغش تله‌وی اوری برکه‌نك مقصودی ایدی

یاساق بویچه غنیمتلر جگر بالالاری آراسده بولنو لازم ایدی. برکه ایلچی یبه‌روب هلاکودن آلغان غنیمتلردن اوزینك ولوشینی صورادی، هلاکو برکه‌نك ایلچیلرینی اوتردی. هم‌اوشبو سبدن بیك تیز صوغش باشلاندی. برکه خان طرفندن نوغای اسمده، هلاکو طرفندن نوبان اسمده باشلقلر نصرفنده ایکی عسکر قفقازیه‌ده شیرزان طرفلرنده بولقوب صوغشدیلر؛ اول مرتبه‌ده نوغای غالب اولسه‌ده، صوکغیسنده نوبان غالب اولدی (۱۲٦۱).

صوکره ۳نچی صوغشده دخی هلاکو غلبه ایتوب برکه ایلیمه چقدی. قپچاق حلقلری چاطرلریه عسکرن بیه‌روب هر نورلی قیاحتلکلر ایتدورگه کرشکان ایدی. آنکلاماسدن کوب عسکر ایله برکه کیلوب چقدی هم‌هلاکونك عسکرن تونله‌ی جاوزدردی. بو صوغش «تیمرقپو صوغشی» دیه آطالادر. بونك صوکنده هلاکو یه دشت قپچاقغه بارو قایغوسیه کرسه‌ده، هیچ اش باشقارا آلمادی. آخر فانی قایغولر اچنده وفات ایتدی (۱۲٦٦).

بریه اوغلی آبقا، خان اولدی. بودخی برکه اوستیه عسکر

حیوب واروب صوغشدی، لکن مغلوب اولماقدن باشقه نتیجه کورمه‌دی.
آرتق بوکا ایله قبلانك صوغشوی ایکی یلغه قدر صوزلدی. آخر قبلا، قاآن اولدی وکوب عسکر ایله بهچین اچینه سفر ایتدی وپیکین شهرینی قارافورم شهری اورینه پایتخت ایتدی.

برکه خان اسلام قبول ایتوی ایله تون تاتارلر دین اسلامی بر یولی قبول ایتدیلر. وتون احلاحلری ایله دین اسلامغه یاپشدیلر. مسلمان اولماغان حلقلر بواشکه آبدراب قالدیلر. برکه اوزینی دین اسلامنك، قرآننك حامیسی دیب اعلان ایتدی. برکه مملکتنده دین اسلامغه قارشو تل قوزغاتمق امکانسز اولوب قالدی برکه دین اسلامی اوگرتمك هم قپچاق مملکتینه علوم نشر ایتمك ایچون اسلام مملکتنیك هر طرفدن علمالر کتوردی. مدرسه ومسجدلر بنا ایتوب وقفلر تخصیص ایتدی. اوشبو سببدن اسلام علماسی برکه گه ناصرالدین الله، ابو المعالی دیب لقبلر قویدیلر. اسلام علماسی زورلریدن نجم الدین الزاهدی برکه گه نسبت ایله «ناصریه» اسمنده کتاب یازوب برکه گه هدیه ایتدی (٦٥٨ ه).

برکه خان اینه مصر پادشاهی ملك ظاهر بیبرس، خطلر یازشالر، بولکلر ایله ایلچیلر یبه‌رشه‌لر ایدی. سرای شهری باتو خان وقتنده بنا ایدلوب بتمه‌گان ایدی، آنی برکه تمام ایتدی

برکه خان (١٢٦٦م،٦٦٥ه) وفات ایتدی. اوربث اورینه قالورغه بر بالاسیده اولمادقدن باتو خاننك طغان اسمده اوغلینك بالاسی مه‌نگو تیمر، خان نصب ایتلدی.

منگو تیمر خان — منگو تیمر ایلا مصرینك تورك پادشاهلری آراسنده همیشه ایلچیلر یوروب طوردی. ١٢٧٦نجی یلده اوچنچی مرتبه

نون دشت قبچاق مملکتی خلقینك خان حسابی آلدی. منگو، ۱۲۸۰ نچی یل طاماغینه چقغان برشش سببیدن وفات ایتدی. اورینه تدان منگو اسمنده انیسی خان بولدی.

تدان منگو خان. — تدان منگو خان بولغانده مصر پادشاهی منصور قلاوونغه اوزبینك خانلغن اعلان ایتوب مکتوب یبه‌ردی (۱). شول ماغول مملکتینك بیوك قاآنی قبلا قاآن اوشبو سنه‌لرده جنوبی چین وهند چینی طرفلرینه یوروب کوب یرلر فتح ایتدی. بیوك تورك مملکتی، مالاقا بوغازندن آوروپا اچلرینه وآق دینگز ساحلنده اولغان آناطولی‌غه قدر کینگه‌یتدی؛ جنوبی هندستان وعربستاندن باشقه جمله آسیا، ثلث غربیسیندن آوروپا قطعه‌لری، مغول مملکتی (ماغولسکی ایمپیریه) اسمنده، بر قاآنغه تابع زور تورك مملکتی اولدیده قالدی. تدان منگوخان آخر عمرنده خانلقی طاشلاب انیسی تلابغاغه طابشردی واوزی عبادتکه کرشدی (۱۲۸۷).

تلابغاخان. — تلابغا، خانلق منصبینه کیلگاچ، وینگریا طرفینه کوب عسکر ایله سفر ایتدی. برکه وقتندغی مشهور بهادر نوغای میرزا برگه ایدی. وینگریاده اشلرن تمام ایتدکلری صونگنده قایتورغه چقدیلر. قش کوبی اولوب کوبلر غایت بوران ایدی؛ قارا دینگزدن خزر دینگزینه قدر بولغان اوروس دون صحراسنده

---

(۱) مکتوب مملکتك رسمی تلی بولغان اویغور تلنده، اویغور یزووی ایله یازلمش ایدی. مکتوبی قبچاق علماسندن نورالدین آتا، مجدالدین آتا اسمنده عالملر آلوب باردیلر

تلانغا بتون عسكرى ايله يولدن آداشدى، يورى يورى تارلق آزفلرى بتوب حسابسز عسكرى هلاك اولدى. بوغاى ميرزا تلابغادن كوب وقت ايلك اوز ايليه (۱) قايتوب يتكان ايدى. تلانغا خانوى ايله بيك صولك وقتده قايتوب يتدى. اول بو قدر زور قضاغه سبب بولووى ايله بوغاى ميرزاغه تهمت ايتوب آنى اونترگه قصد ايتدى. بوغاى ميرزا چنگز مالالرى آراسنده بيك اعتبارلى وبيك اوستا حيله كار كشى ايدى. بوغاى، تلانغانك قصدينى ايشتوى ايله تلابغاى حيله ايله بر اولاق اوريغه چاقروب كيتوردى. بوصوغه عسكر قوبغان ايدى. تلانغا ايله منگو تيمرنك ۵ اوغلى كيلگن ايدى. حمله سينى اوترندى ومنگو تيمرنك ٦ نچى اوغلى طقطايى سرايده خان ايتدى، ودولت اشلرينى ترتيب گه قويوب توتون اشى طقطايغه طابشردى (۱۲۹۰).

طقطاى خان — طقطاى، خان اولوب اوچ يل اوتكاچ بيوك قا آن قبلا خان وفات ايتدى. قبلانك اوريته آلجايتو قا آن اولدى. قبلانك وفاتى ايله بيوك تورك مملكتى، چنگز مالالرى آراسنده مستقل خانلقلرغه بولندى. وبو وقت طقطاى هم تمام مستقل خان اولوب قالدى (۱۲۹۳).

طقطاى بو جهتدن مستقل اونسه ده، ايكنچى بر جهتدن تمام محكوم قالغان ايدى. بوغاى ميرزا، طقطاينى اوزى خان ايتدكدن، طقطاينى هر وقت اوزى تله گان برسه گه بوروب بورته، خان اوستينه

---

(۱) بوسو بوغاى ميرزا وعموما سرقدن كيلمش تاتار (ماغول) بر كوچمه معيشى همان طاشلاماديلر وهمده بر كدكى قول شهرلر بوغاى ميرزا قريم طرفلرنده دون صحرالرنده بر كنك ايدر ايدى

حکم مطلق اولاده طورا ایدی. اوزینه قارشو اولغان ۲۳ قدر سرای بویوکلرن طقطایغه قوشوب اوترندی. بارا طورا نوغاینك بالالری ینه آتالری کبی قیلانا باشلادیلر. بولارنك استبدادی کون کون آرتدیده طوردی. حتی اوزاربلك کبی ایجون طقطاینك اوگی آناسی اولغان جیجك خانونی‌ده اوترندیلر. بو خاتون خالص قاآن نسلندن اولدقدن سرایده آرتق زور نفوذ ایه‌سی ایدی. بیتراسمده زور امیری‌ده اوترندیلر. تحمل درجه‌سدن اوزوب کیتدی. آخر طقطای ایله نوغای و بالالری آراسده صوغش باشلاندی. اولگی صوغشده، نوغای طقطایغه غالب ایلدی (۱۲۹۷).

طقطای بهادر و غیرتلی خان ایدی. ایکی یل صوکنده نوغای طرفینه یوردی. کوکالك دیگان اورنده ایکی عسکر برگه بولقشدیلر. قوتلی صوغشده نوغای مغلوب اولوب عسکری بتوبله‌ی تاراالوب بتدی. نوغای یالغزی آطی اوستنده قالدی. نوغای بو وقت غایت قارتایغان، قاشلری کوزلرن قابلاغان ایدی. نوغایغه بر روس یاروب اوتررگه تله‌دی. نوغای: مینی طقطای یانینه آلوب بار، مینی اوترمه، دیدی. روس اوتروب باشبی خان یانینه آلوب باردی. روس خاندن رحمت آلمق تله‌گان ایدی، خان آچولاندی: بزنك عصیان اینکان بیوکمزنی اوتردك دیدیده روسنك اوزینی اوترندی (۱۲۹۹).

اوشبو نوغاینك بالالری «نوغای» اسمی ایله سرای نصرفنده، آیرم بر حالده، قریمدن طرفده‌یاشاب کلدیلر. اصل مملکت باشلقلرینك خصملری بولغان بو فامیلیه‌نك اوز باشینه قالووی مملکتنك کیله‌جگی ایجون اوکایلی توگل ایدی. طقطای ۲۳ یل حکومت ایتوب (۱۳۱۲) وفات ایتدی.

اۈزبك خان. طقطای اوریسه منکو تیمرنڭ طغرلجا اسمده اوغلینك، محمد اوزبك اسمده اوغلی خان ایتلدی (۱۳۱۲م،۷۱۲ھ). مصر پادشاهی ملك ناصر محمدکه اوزبك یاقن قرداشلردن بریتك قزن بیروب قوداالاشدی، بیك مهابت صورتده طوبلاری بولوب اوتدی، بونڭ زمانده‌ده هلاکو بالالری ایله صوغشلر دوام ایتدی، لکن هر ایکی طرفده هیچ نتیجه کورنمه‌دی.

اوزبك خان اولغان وقتلرده‌تؤیر کنازی میخائل ایله موسکوا کنازی گیورگی آراسده کوبدن بیرلی نعص براعلر دوام اینه‌ایدی. کنار میخائل تؤیرده، رسمی صورتده توگل، روسلارنڭ اختیاری ایله گمه کنار اولوب طورا ایدی. اوزبك خان اولغاچده، میخائل اوزبك‌گه بیعت ویرمك اوچون سرایغه کلدی. خان یانده سرای‌ده ایکی یل قدر طوردی. اوزبك خان بونڭ کنازلگینی تصدیق ایدب او کاز بیردی، و بر مقدار عسکر ایله میخائلنی تؤیرگه‌یبه‌ردی (۱۳۱۵). مونڭ صوڭنده میخائلنڭ خصمی کنار گیورگی، خان یانیه کیلوب اوچ یل قدر طوردی. اوزبی خان حضورنده‌بخشی. میخائلنی عیبلی کورستمك اوچون ایتمه‌گان چاره‌لرنی، خان تیره‌ یاغنده‌غی امیر وتوره‌لرگه بیرمه‌گان هدیه‌لرنی قالدرمادی. آخر میخائلنی کنازلکدن عزل ایتدرب، اوزی ویلیکی کنازلك او کارن آلدی. خان اوزینڭ حدمتنده اولغان جاریه‌لردن آغافیا اسمده برسن گیورگی‌گه بیردی. قاوعادی اسمده برامیر قول آستنده بر مقدار عسکر هم مذکوره جاریه ایله گیورگینی ولادیمیرگه یبه‌ردی.

میخائل بو خبرنی ایشتکاچده عسکر ایله گیورگی‌گه قارشی

چقدى. قاوغاديغه صوغش ايتوب گيورگينى خانونى ايله اسير آلدى. قاوغاديغه كوب هديه‌لر بيرب صيلاب، عسكرى ايله سرايغه اوزاندى، اوربى خان حضوريده عيبسز كورسه‌توون اوتندى. شول وقت گيورگيلك خاتونى آغافباوفات ايندى. بوبى گيورگى، اوزبك خانغه ميخائل آغولاب اوترردى ديب شكايت ايتدى. خان بولارنك هر ايكيسنده حكم اوچون سراى‌غه چاقردى. هر ايكيسى كيلديلر. حكم كونده هر برى اوزلرن عيبسز كورسه‌تو اوچون آرتق درجه جنهاد ايتديلر. آخر خان‌نك عسكريه قارشو صوغش ايتووى وآنلك بيرگان خاربه‌سى آغولاب اولترووى كبى عيبلر اوچون ميخائل اولترلدى. وگيورگى دخى ايلك گى منصبه قايتارلدى (۱۳۱۸).

بو اشلرنك صوڭنده ميخائل‌نك ديميترى اسمده اوغلى سرايغه باروب خانك كوڭلى يومشانرلق سوزلر سويله‌دى وآتيسينك خانغه اخلاصى كامل ايدكن اثبات ايته‌رگه طرشدى. خان آنى تۆيرگه كناز ايتدى. ميخائل بالالرى ايله گيورگى آراسنده دشمانلق غايت قاتى ايدى. گيورگى بلغاربولى ايله سرايغه كيلدى. بونى ايشتوب ديميترى يسه قرداشلرى ايله سرايغه باردى. خان حضوريه هر ايكيسى كرديلر. ديميترى آچو ايله خان سرايده گيورگيى قلنج ايله چانديده اوتردى. ديميترى يسه قصاص ايچون اوترلوب ديميترى‌نك اينسى آليكساندر تۆيرگه كناز ايتلدى (۱۳۲۵).

سراى حكومتى روس ولايتلريه باصقاق اسمى ايله بعض اميرلر قويا ايدى. كوب وقت اوشبو باصقاقلر روس روحانيلريه قارشو حرمت ايتميلر، كيسه‌لر حراجدن معاف بولا توروبده

خراج آلالر ايدى. ... اصقاقلرنڭ اوشبو اشلرن روسلرنڭ
ميتروپوليتلرى اوزبك خانغه عرض ايتدى. اوزبك خان اوشبو
سببدن ميتروپوليت قوليغه يارلق يازوب بيردى. اوشبو
مضموننده:

«بيوك وبلند اولغان الله تعالىنڭ مرحمتى، اراده وقوتلى امرى
من اوزبك اورسنڭ تصرفمده اولغان حمله بيوك هم اورته
هم كچوك كنازلرگه، حمله وزيرلر، اميرلر ودفترچى وباصقاق
ويازوچى وايلچيلرگه وهر بر حكمم يورگان طرفلرنڭ خلقلريه
فرمان ايدەمن: نصارى وغيرلرنڭ حمله روحانيلرى: پوپلرى،
راهبلرى، كيسەلر وعبادت اورنلرى واوشبو كيسەدە عبادت
اورنلريه تخصيص ايدلگان ملكلر، وفقرا حملەسى خراجدن
وبيرى اشلرنڭ حملەسدن معافدر. بولارغه هيچ برەو قول
تيگروچك اولماسون! چونكه بولار الله ايچون حاضرلەنگانلر. بولار
بزگه وبزنڭ عائلەمزگه دعاقيلسونلر. اگر برەو بولارغه تعرض
ايتوب بولاردن بر برسه آلاچق بولسه آندن اوچ مثلى تولەتلور.
اگر برەو بولارنى اذا ايدەچك اولسه، اللهنڭ قهرى آنگا بولسون!!
يازلدى قويان يلده، كوز فصلدن برنچى آينڭ دورتنچى كونده».

۱۳۲۷ سنه اوزبك خان بعض اشلرنى اصلاح ايچون
يقينلرندن چال خان (شفقال) اسمده برسن بر آز عسكر ايله
توير گه يبەردى. توير كنازى آلكساندر وايدا اشلرى روسلرغه
اوشبو اشى، «تاتارلر بزنى اسلام دينيه كوچلەرگه، اگر
كلماسالر توتون روسلرنى قول ايتوب آلورغه كيلەلر» ديه
كورسەتديلر. اوشبو سببدن اوشبو عسكرگه قارشو زور فتنه

قویدی. طاوشسرغه کوبگه کـاز آلیکساندر شفقالنی عسکری ایله اوریلك سرایبه کرندی. آلیکساندرنك قوماندانی بویبجه حلق تویی ایله سرایبی احاطه قیلوب آلدیرده عسکرگه هجوم ایدرگه کرشدیلر: آرغه عسکر بر آز اوترشودن صوڭ یه بالضروره سرای اچیبه کردیلر. اوشبو وقت آلیکساندر اوریك سرایبه اوطا صالدی، عسکرلرنك برسی قالمی یاندیلر. تؤیر حلقی شهرده اولغان حمله مسلمان سودا گرلربی اوتروب توردیلر.

موڭ ایچون اوزنك غـایت یاموسلاندی، یون روس کنازلربنك قوطلری اوجدی. چونکه اورنك' بونڭ ایله تون روس کنازلربی عیبلی دیب اویلاغان ایدی. تفتیش صوڭده فقط تؤیر حلقیلکغـه عیبلی ابـدکـی بلـدی. موسـکوا کـازی ایوان کالیتانی سرایغه چـاقردی وایلـلی مـڭ عسـکر بیـرب تؤیرده‌گی اشقیـاغه ادب بیرورگه بیـردی. سوزدال کناری آلیکساندرغه عسکری ایله ایوان یـانده حـاضر اولورغـه بیوردی. بولاریك کیلون ایشتو ایله تؤیر کنازی، حاینجی آلیکساندر پسکوفغه قاچوب کیندی. ایوان کـالیتا تؤیر. کاشین، تورژیك قلالرنده طاش اوستده طاش قالدرمی هـلاك ایتـدی. حلقلرنڭ اورمانلرغه‌قاچقایلریغه قوطلدی. اوزبك‌ایوان کالیتاغه‌مکافات‌ایدب ویلیکی کنازلك اوکاربی بیروب موسکواغه بیه‌ردی. موسکوا اوشبو وقتده قدر کچکنه شهر ایدی، زورایا باشلادی.

ایوان، عقللی حیله کار کمسه ایدی. بر یاقدان خان حضوریده تکانجی اطاعت کورسه‌ته، ایکنچی یاقدان تون روسلرنی بر نقطه‌غه جیو ایچون ممکن قدر اجتهـادن صرف ایته ایدی

بو عقللى ايۋان روسلرغه استقلال اورلغى چەچدى. (۱۳٤۰) سنه ايۋان وفات ايتوب، بريه‌اوغلى سيمون بيوك كناز ايتوب تصديق ايتلدى. اوزبك خان (۱۳٤۱) نچى يل وفات ايتدى.

اوزبك خان. باتودن صوڭ سراى خانلرينڭ، ايڭ اشلكلى. عادل، باشقه مملكتلرده ايڭ نفوذلى. علم وعلماغه ايڭ يقين پادشاهيدر. اوزبك، عدالتى ايله دشت قپچاقده اسلامڭ وعلومڭ تاراالوويه مملكتنڭ طنچلق وراحتلگيبه كوب خدمت ايتدى.

اوزبك وقتنده سراى وباشقه شهرلرده اولغان ترتيب ونظامغه مدنى مملكت سياحلرى حيران اولديلر. بو وقت دشت قپچاقڭ سراى، ماجار. سوداق، قريم، كفه، اوزاق وخوارزم كبى شهرلرى دنيانڭ ايڭ معمور شهرلريدن صانالا ايدى.

سراى شهرى اوزبك وقتنده كامل زورايوب، كامل انتظام آلوب، توزولوب يتدى اورامرى كيڭ وتور، يورطلرى بربرسينه توتاش اولوب، آرالرنده اصلاً بوشلگان وبوزولغانلرى اولماس ايدى. شهر خلقى تاتار، چركس، روس، قپچاق روم جنسلرندن عبارت اولوب هر برطائفه اوزينه آيرم محله‌ده طورالر ايدى. بازارلرى بيك اشلكلى وزور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندن مسلمان سوداگرلرى كوب بولا: بو سوداگرلردخى سرايده آيرم بر محله اولوب اوطرالر ايدى. بولارنڭ محله‌لرى مال ايله طولو اولدقندن ماللرينى صاقلاو ايچون محله‌لرى قلعه‌لر ايله احاطه ايدلگان ايدى خان سرايلرى اوزينه آيرم سور ايله اورانلوب آلتان وبيوك اورنبه آلتوندان آى (هلال) صورتى قويلغان ايدى (۱) خان سراييى «آلتون طاش» ديه آطيلر ايدى.

---

(۱) علامت اسلامى آى استعمال ايتمك عربلردن، اسلامدن قدمش برمشروع اش اولماى. توركلردن قالمش برعادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی وحنفی مذهبلرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهبلرنده فقیه وعالملر کوب بولا ایدی. مسلمانلرنڭ اون اوچ بیوك جمعه مسجدلری، بوندن کوب اولوشنر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوزبك خان علما وعلماغه آرتق درجه محبت واحترام ایته ایدی.

اوزبك، سرای‌نڭ بیوك علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی‌نی هر جمعه کون کیلوب زیارت ایته. شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آیاق اوزره طوروب اورن قلان کورسه‌تمی، بلکه بیوك پادشاه اوزبك اوزی شیخ نعمان‌نڭ آلدینه کیلوب ترلدیه هم تواضعلك ایله گنه سویله‌شه ایدی. حالبوکه شیخ نعمان اوزی فقیر وغریبلرگه آرتق درجه‌ده حرمت وقدر ایته ایدی.

اسلامنڭ جغرافیا علماسینڭ زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوزبك خان حضورینه کیلدی وجدن طش قدر حرمت کوردی، خان وخاتونلرندن کوب هدیه‌لر آلدی

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینك اڭ زورلرندن ۲۳ یاشنده (۱۳۲۵) سیاحتکه باشلاب، آفریقانك شمالی وبوتون عربستان شام وسوریه‌نی، جزیرة العرب وایرانی سیاحت ایدکدن صوڭره، اوشبو دشت قبچاق مملکتینه کیلدی وآنده اوزبك حضورنده قدر حرمت کوردکدن ودشت قبچاقنك شهرلرین (بو جمله‌دن بویوك بلغار شهرینی) کوردکدن صوڭ، اوزبك خاننڭ خاتونی وروم ایمپراطورینڭ قزی بولغان بیلون خاتون ایله اوزینڭ اتاسی روم ایمپراطوری حضورینه (استانبولغه) باروب، آندن سرایغه کیلوب باشلدی وبوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار ... اوتوب هندستانغه کیلدی وآنده‌گی دهلی حکومتی ... حکمداری طرفندن چین‌گه ... —

ابن بطوطه اینوویچه : دشت قپچاق خلقنده اوغرلاو اولماس؛ بو سببدن بولارنڭ ماللری صاقچیسز طورور . اوغرلاب توتولسه مالی خواجه‌سینه قایتارو هم یابیه اوزینڭ مالندن توقز مثلی قوشوب اون ایدوب بیرو لازم‌در. اگر کوچی یتمه‌سه، بالالری آلنا؛ بالالری هم اولماسه اوترله ایدی. کیلگان کینکالرنڭ همه‌سی بولارنڭ قونالری‌در. هند ایله مکّه‌ب مال قووب تجارت ایته‌لر. اون مکّلر ایله آیاقلی ماللرغه مالك اولغان آدملر بولار آراسنده کوب بولا. خاتونلرن غایت حرمتلی‌درلر، پرده‌سز گیره‌لر . (۱)

اوزبك حضورنده مسلمان عرب عالملری حرمت کورگان کبی، باوُروپالكّ حرستیان عالملربده زور حرمتلر کوردیلر (۲).

— طنجه‌ده طوغوب ۲۲ یاشنده حجه کیدوب، شوندن صوڭ جهان گزمکه چیقوب ۲۴ یل سیاحت ایله (۱۳۴۹) اوزینڭ وطنی اولغان طنجه‌غه قایتدی واول قدر بیوك سیاحتدن صوڭ اسلام پادشاهینڭ بعض طرفلرینی گیزوب، اوڭچی سیاحت اولمق اوزره صحرای کبیر وسودانه وطوه‌ره داخل اولوب آفریقانڭ وسطی وسوداننی اچی سیر ایتدی. اوشبو اوزون سیاحتده آلغان معلوماتنی جلدلر طوتوب یازغان ایدی (۱۳۷۷) فسده وفات ایتدی.

ابن بطوطه‌نڭ وفاتی صوڭنده مغرب علماسندن محمد جزری کلی وشو اوزون سیاحتنامه‌نی «تحفة النظار» اسمی ایله اختصار ایتب یازمشدر. اولگی اوزون اصل نسخه‌سی ضایع اولمش واوشبو «تحفة النظار» آوروپا لسانلرینڭ کوبسنه ترجمه اولنمش واوزی آوروپا ومصرده بیرکاچ طبع اولنمشدر. اوشبو مختصرده تاتار حقنده آز معلومات اولماسه‌ده سرای واوزبك خان وآلانلرنڭ معیشتلری، مذهبلری حقنده آز و مهم ترسه‌لر یازلمشدر.

۱) تحفة النظار ۲۰٤ صحیفه‌دن ۲۳۳ که قدر.

۲) П С Савельевъ نڭ Екатеринославскій кладъ دیگان کتابدن ص ۲۱۳. Т В О И Р А О نڭ ۱۸۵۷ نچی یل چیققان ۳ نچی جلدینڭ ایکنچی کیسه‌گنده

مشهور مارکوپوله، یارم کوچمه یارم مدنی بولغان اوزبکنك ملکتنده گی با یاقعه، آنك عضمت، مهابتیه، و عجائب نرنیکه تعجب ایته.

اوزبکنك نی بك، حانی بك. حضرتك اسملرنده اوغللری قالدی. ولی عهد نی بك اوزبکنك وفاتی وقتده آق اوردا ده ابدی، اورنیه حانی بك حان اولا طوردی. نی بك گوزل یگت ایدی، فقط خان سرایی اچده نی بك اورنیه جانی بكنك خان اولووی مطلوب اولمادقدن، نی بك سرایعه قایتوب یتار یتمه سدن یوق ایدلدی وجانی بك، خان اولوب قالدی.

جانی بك خان. ـ جانی بك تختكه اوتورغانده هر طرفده غی امیرلر، خانلر بیعت ایتونه کلدیلر. بو جمله دن روسلارنك بیوك کنازی سیمون ایله میتروپولیتلری خان حضوریه اورلرینك صداقتلرن بیلگرتورگه کیلدیلر.

جانی بك کوب کنازلرنی آلماشدروب، نورلی کنازلکلار آراسنده دوام ایتکان نزاعلرنی اوردی.

عراق عجم طرفلرنده حکومت ایتمه کده اولان هلاکو بالالاری، اوزی صوکنده دین اسلامنی قبول ایدب مملکتلری تمام بر اسلام مملکتی حالنه دونگان ایدی. ١٣١٣ نچی سنه سی هلاکو تختنه اوزبك بالالارندن ابو سعیدخان اوطوردی. تدبیرلی حکمدار توگل ایدی، اوزینك ایکی اوغلینی وامیرلرینی وبعض علمالری اوترتدی. ٢٣ یل قدر حانلق ایتدگی صوك وفات ایتدی (١٣٣٦). بر یره ولی عهد ایتوب برسنده تعیین ایتمه گان ایدی. وفاتی صوکنداوق مملکتی اوز نسلندن اولغان امیر وشاهزاده لری آراسنه بولنوب متفرق اولدی، بغداد طرفلرن حسن بن آقبوغا اسمنده وزیری آلغان،

آذربيجان وتبريز طرفلری، اشرف بن تیمر تاش اسمنده بره‌وننك قولنده قالغان ایدی.

اشرف بن تیمر تاش غایت ظالم وتدبیرسز بر کمسه‌ایدی. مملکت‌اداره‌سینه کرشو اینه مملکت خلقلرینه حدسز وحسابسز ظلم ایته باشلادی. تیوشسز اورنده شهرلرنی جیمرور، آدملرنی جبر اورنده اونرنه، علمالرنی جور ایته ایدی. اهالی بر-بر طاشلاب کوچه‌رکه، عمالر تورلی طرفلرغه‌قاچارغه باشلادیلر.

اوشبو ملك اشرفنك قاضیسی محیی‌الدین بردعی اسمنده عالم، اشرف باسدن قاچوب سرای‌غه کلدی، مسجداچنده خلقلارغه وعظ سویله‌ب، ملك اشرفنك ظلم‌اثرلی اینوب‌تعریف‌ایتدی. حاضرون یغلاشدیلر.جانی‌بك‌اوشبو مجلسده‌حاضر ایدی،بردعی‌جانی‌بك که‌قاراب: «اگر اوشبو پادشاه، قولنده‌شول قدر اقتدارو قوتی اولاطوروب الله‌نك قللرن اوشبو اشرفنك ظلمندن قوتقارماسه، قیامت کوننده جمله‌مظلوملرینك قولی آننك‌اینه کنده اولوره» دیدی. سلطان جانی‌بك بوندان متأثر اولوب بوز مكدن آرتق عسکر جیدی. هلاکو مملکتن ملك‌اشرف وباشقه متغلبلر قولدن قوتقارمق اوچون، یعنی ماغوللق، نسل، ملیت، دین قایغولری اینه ملك اشرف اوستینه سفر ایتدی (١) اشرف بوننك کیلوون ایشتکاچ دورت یوز قدر توه یوگی قیمتلی آلتون وجوهرلرینی اورجان شهرینه اوراتدی. اوزی عسکری ایله جانی‌بكنی استقبال ایتدی. عسکری، جانی‌بك عسکریدن مسحوراینوب، آطرینك‌جوگانلری حوکه‌دن، ایه‌رلری

---

(١) محیی‌الدین‌نك وعظی‌جانی‌بك‌اوچون بر بهانه‌ایدی. آیتیرورکه هلاکو برنسه سوق ایکان برسه. ماغوللق، چیگرلق ایدی

آغاچدن ایمش دیب کولوب سوبلیلر ایدی؛ قاتی جیل، داول اوکایدان حانیبك عسکری کیلوب چقدی. ئلبگی عسکرلر بر اش باشقارا آلمی منهزم اولدیلر.

اورحان علماسدن برسی اشرفی حانبك گه طونوب بیردی، حی بلك آی ببك قاتی شلنه ایتدی. علمالر «اوتری قالدرو اصلا یارامامس» اول ترك قالسه حلق آنك بلاسدن امین اولمس دیدیلر.

حانی بلك هم، اشرفی اوترندی. حلقلر باشبی تبریزگه کتروب مراغان اسمده مسجد آلدینه آصدیلر؛ شول تبریز حلقی حانی بك حانعه رحمتر اوقوب اشرف‌که لعنتلر ایتدیلر، تون تبریز قبرلرینه صدقه‌لر طاراندیلر. مویدان صوك حانی بلك هم تبریزگه کیلوب سلطان سرایده بر کیچه اونکاردی وایرته‌سی کون ایرته نمازینی عالیشاه مسجدنده اوقودی هم بلك اشرفنك حیمان حریمه سینی اوزبیك عسکرینه طاراتوب بیردی (باشقه شهرلرده گیسن، حلقلر اوزلری بولشوب آلدیلر.) هم اوغلی بیردی بلك‌نی عسکری ایله تبریزده قالدروب، اوزی سرایغه قایتوب کیتدی. یولده بیك قاتی صورتده آوری باشلادی واوشبو آورودان سرایغه قایتوب بتكاچ اوزاق طورمی وفات ایتدی (۱۳۵۷ م، ۷۵۸ ه).

حانی بك، علمادن برسی (۱) طرفندن تربیه ایتلدکدن، عقل ودرایتی کامل اولوب علم واهل علمگه آرتق درجه‌ده حرمت ومحبت ایته‌ر ایدی. حان اوغلی‌نی اوشبو علمانی قوچاغینه آلدی حانی بك حان اولغاچ. علما سرایده اوزبك وقتدن آرتق

(۱) اوشو عالم شریف بن عبد الحمید اسمنده ایدی.

جیولدی(۱). سرای‌نك بابلق وعظمتی یه‌دن آرتدی. تفتزانی، رازی کبی عالملر، جانی بکنك حضوریده اولدیلر وآنك اسمیه کتابلر تألیف ایتدیلر (۲).

جانی‌بك اوزبك عدالتی، مملکت اداره‌سنده بك‌اوستا تدبیری علم وعلمای حمایه ایتوده کورسه‌تکان هنری ایله آتاسی اوزبك اوریننی طوندی (۳). جانی‌بك‌نی اسلام مؤرخلری بگه توگل، هر بر واقعه‌لرده تاتارلر (ماغوللر)غه هرتورلی قباحتلر اسناد ایتوب بازا تورغان روس راهبلری (Лѣтописцы) ده، «جانی‌بك بك یخشی خان ایدی، خرستیانلرغه کوب یاخشیلقلر ایتدی، روس یرینه کوب الگوتلر بیردی» دیلر (٤).

---

(۱) چونکه اوزبک خانی‌نک فرزندی ده علماغه حسن نظر آلتیده باوردی ایدی.

(۲) مدرسه‌لرده درس اوقولا طورغان «المختصر» شرحی اولغان «مختصر المعانی» کتابی تفتازانی اوشبو خانی‌بک اسمیه یازدی. دیباچه‌سنده خانی‌بک‌نک عظمت وسلطنتی ذکر ایدوب آنکا مدحیه ایدکنی سویله‌دی. خانی‌بک حقنده اوشبو بیوک عالم:

کهف الاسلام ملاذ الحق فیصله   ظل الاله جلال الحق والدین

دیه شهادت ویره‌در.

یعنی: اسلاملر همه‌سی وخلق فقط خانی‌بک‌گه صغنورلر اول اللهنک یرده‌گی کولاگه‌سیدر خلق ودنیانک عظمت وشانیدر

(۳) П. С. Савельевъ «بکاسر سلاف حرساسی» ص ۲۱۹

(٤) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ зѣло къ христіянству, многу льготу сотвори землѣ русской» نیکون لیتاپیسی ۲ نچی جزء ص ۲۰۹.

بيردى‌بك خان. اختلال. تورلى خانلر.- بيردى‌بك خان آتاسينك بيك فاتى آورغان ايشنوب (١) تبريزدن سرايغه قايتورغه چقـدى. اول قايتوب يتكانچى جانى‌بك‌نى دفن ايتكانلر ايدى. سراى حكومتى خلقى، آنى آتاسى اورنينه خـان ايتدى. بيردى‌بك تختكه خبرسز آياق ايله باصدى؛ غايت فاسق، تدبيرسز، قرا وفاتى كوكللى كشى ايدى. خان اولغاچد، حمله قرداشلرن بافلرن اوترتوب بتردى. آدملر كونه‌ره آلماسلق آغر حراجلار تعيين ايتدى؛ بونك كبى سبيلردن سرايده هـم بتون مملكتده بيوك فتنه قوبدى واوشبو اختلال وقتده، بيردى‌بك خان، فولپا اسمده‌ر ميرزا طرفدن اوترلدى (١٣٦٠).

بيردى‌بك‌نك اوز اورنينه فالورلق كشى‌سى فالمادى. فولپا ميرزا حالبق مصيبه مدى. فولپا كبى جوحى نسلدن اولوب بيردى‌بك اورنينـه حانلقه بر درجه‌ده مستحق اولغان شاه زاده، امير زاده (ميرزا)لر بيك كوب ايدى؛ همه‌سى قولپا اورنبى دعوا ايتديلر. فولپا تختدن توشدى. فولپا كبى نيچه شاه‌زاده‌لر بر بر آرتلى تختكه منوب، ايكيچيلربك عسكرلر ايله كيلوى سىدن توشوب طورديلر. اوشبو وقت قارا دينكزنك غرب طرفنده اولغان ۋيسگرىيا ايله خزر دينكزينك ايكى طرفى اولغان قافقاز وحوارزم بريبك بتون شمال طرفلردن عبارت اولغان بيوك دشت قبچاق مملكتينك هر طرفنده‌گى اميرلر، واليلر اوز باشلارينه مستقل حان اولونى دعوا ايتديلر. كوبسينك مقصودى بتون دشت قپچاقغه بيوك

(١) История Монголовъ ص ١٠١

خان اولمق اولدقدن اورلكس صورنده صوغشديلرده طوردیلر اوشو آبابجلی حال ۱۵ ــ ۲۰ سنه‌لر قدر دوام ایتدی. تون سرای حكومتی تبعه‌لری اوزلرینك خانلری كم ایدكن تعییندن عاجز قالدیلر.

دشت قپچاق قوتینك ایدل بویندن صردریا بوینه كوچووی ــ. ایدل بوینده باشسزلقك دوام ایتووی، قوتنك ایدل بویندن كیتوویه سبب بولدی.

جوجیك اوغلی ایجن، چنگز طرفدن دشت قپچاقنك شرق طرفینه، صردریا بویلرینه، باتو قولی آستنده خان ایدوب تعیین ایتكان ایدی. بو مملكت «آق اوردا» اسمی ایله (۱) ایجن‌نك بالالری قولنده دوام ایتوب كیلدی. بولارنك قوت، شوكتلرینه اختلال كیلمه‌دی. سرایده شرعی خانلر حكم ایتمه‌گاچ ایدل بویلری، روسیا، بلغار یرلری ونتون دشت قپچاق بو آق اوردا خانلری قولنده قالدی. مملكتلرنك مشروع حاكملری آلار بولدیلر (۲). سرای تبره‌سنده ایدل، اورال بویلرنده كوچوب یوری طورغان تاتارلر، قسماً قپچاقلر تولیلی اداره، قوت آستینه كروركه، صردریا، ارغز، صاوق طرفلرینه اغشدیلر. بیردی بكدن ۱۵ ــ ۲۰ یللر صوك صردریا طرفلری، حاضرگی قرغز صحراسی، ایدل بویی تاتارلری قپچاقلر ایله طوب طولو بولغان ایدی. اول وقت آزیانك ایك قوتلی پادشاهی (سمرقند خانی) تیمرلنكنك عسكرن آق اوردا خانی. اُرس، نتیجه

(۱) آق اوردانی روس وایران مؤرخلری كوك اوردا دیب یورتهلر صاویلیف ص ۳۵٤.

(۲) صاویلیف ص ۳۵٤ ــ ۳۵۵.

مرتبه‌لر واندی. عین شول وقتده ایدل بوینده، سرایی اداره ایتوچی مامای توره، سرایده‌غی اختلالدن فائده‌لوب باش کوته‌رگان روس کنازلگینه قارشو عسکر جبارغه تله‌سه‌ده ایدل بوینده، سرای تیره‌سنده تاتارلرنی بیك آز تاندی. بلکه چیرکس، یقوری کبی حلقلردن یاللاب عسکر جبارغه مجبور اولدی.

آق اوردا حکومتی توتون قپچاقنی اوراق اداره اینه آلمادی هم اوزبیك اداره‌سی وقتده‌ده مملکتنك غرب قسمینه، ایدل هم دنیپر بویلرینه اولقدر اهمیت بیره آلمادی. بلکه کوبره‌ك وقتن اوزبیك شرقی کورشیلری اینه کوره‌شوب اوتکاردی.

مامای میرزا. — ایدل بوینده‌غی اوشبو فتنه‌زمانینك تمام اچنده اولوب اوّلدن باشلاب اینك کوب اشله‌گان کمسه‌لرنك برسی مامای اسمنده میرزادر. مامای، قریم ولایتینك والیسی ایدی. اوزبك خان نسلندن عبدالله اسمنده بر شاه زاده‌ی خان اعلان ایتوب، توتون مملکت اداره‌سینی قولینه آلور ایچون بیچه یللر اجتهاد ایتدی، آخر سرایی قولینه آلدی، عبدالله خان اسمدن مملکت اداره‌سینه کرشدی. مامای، مملکتنك تمام مرکزینی قولینه آلسه‌ده، استقلال دعواسنده اولغان خانلرغه قارشی فائده‌سز صوغشلردن باشقه بر اش اشلی آلمادی. مامای میرزا اوری یارلیغ بیروب روسلرغه برسینی کناز تعیین ایتدیکی حالده (مثلاً ملعارده‌غی مرید خان کبی)، استقلال دعواسنده‌گی خانلر ایکنچیلرینی تعیین ایته‌رلر ایدی. اوشبو سببدن سرایك روسلر آراسنده‌ده نفوذی بتکان اوستینه بتدی، روسلر سرایك حالندن فائده‌لوب بیزغاروت طرفنده اولغان موردوالرنی

کوبدن بیرلی جقالاب کیله‌لر، موردوالر سرایغه همیشه بوندن شکایت ایدوب طورالر ایدی. روسلر (١٣٧٦نچی یللر ایسدی) بولارغه ایتکان جفالرن جیکدن اوزدردیلر. مامای، توکتامیش خانه‌برورگه‌تله‌ب عرب‌شاه اسمده بر قوماندان نصرفنده عسکر بیه‌ردی، پیژغارود طرفنده‌غی روس عسکربنی قوردی. لکن عرب‌شاه قایتوب کیتکاچنده روسلر ینه کیلوب طلمه‌رن آرتدراغه‌بردیلر؛ روسلر، موردوالرنڭ خاتون قزلرن اسیر ایدوب آلالر، اوزلرن اوتوره‌لر، اورام بویچه آیاقلریدن اوستره‌ب یوره‌لر، آخر اوتقه یاغالر یاکه اتلرگه بیره‌لر ایدی (١). بونی ایشتدیکی صوڭنده مامای غایت آچولاندی، یه‌دن عسکر بیه‌ردی، عسکری آزلغی سببدن ؤورا صوونی بوینده روسلرغه مغلوب اولدی، کوبسی‌ده ؤوزا صوونده غرق اولدی (١٣٧٨)؛

کولیکوا محاربه‌سی: مامای میرزا، اوشبولڭ اوچیی روسلردن آلورغه تله‌سه‌ده، مملکتده فتنه‌چیلرگه مقابله ایته‌رلك عسکر طاماآسادقی سببدن ایکی یلمه قدر کیچکدی. آخر چرکس، لان، آرمن، یهودیلردن، آقچه‌ایله یاللاب، عسکر جیدی هم الوغ روس کنازینه «روسیه‌گه یاتو وقتنده‌غی حالی کیتره‌چکمن» دیه خبر کوندردی. هم‌اوزی ایله برگه صوغشده بولماق ایچون لیتوا کنازی یاغایلا ایله اتفاق ایتدی (١٣٨٠).

موسقوا کنازی دیمیتری بو جبری ایشتکاچ غایت قورقدی وبتون روس کنازلرن دین اسمنه اتفاقغه دعوت ایتدی. پوپلر وباشقه روحانیلر هریرده حلقنی دین‌اسمنه صوغشقه دعوت ایتدیلر،

(١) کارامزین.

حتى اوزلرى عسكر اولوب يازلالر ايدى. اوشبو قدر همتلر آرقاسنده بر برسينه دشمان اولغان كنازلردن موسقواغه شول قدر كوب عسكر جيولوب كيلديكه ديمترى ونوڭ موسقوا خلقى بونى كورولرى ايله شادلقلردن يغلاشديلر روسلر حمله‌سى بردن: «قانمزنى بيررمز، ديمرى، وطنمزنى بيرمه‌مز! يوز ايللى يلاق تاتار قوللغندن چقار وقت يتدى ايندى» ديب قچقرالر ايدى.

آوغست باشلارنده ديمترى، يوز ايللى مڭ قدر عسكر ايله موسقوادن چقدى. سينتابر باشلارنده دون يلغه‌سينڭ بويلارينه كيلوب يتديلر. بو وقت ماماى‌ده، دون يلغه‌سى بويينده ياغايلانڭ عسكرى ايله كيلوون كوتوب ياتا ايدى. ياغايلا بر بچى سينتابرده كيلوب يتەرگه وعده ايتمش ايدى. ٦ نچى سينتابر اولدى، عصبيلر ايله همان كيلوب يتمه‌دى. ماماى اوريلڭ حيينتق عسكرينه اشانوب يتمه‌دكيدن تمام ياغايلاغه طايانوب چقغان ايدى. آخر ديمترىگه صلح عرض ايتدى. ديمترى بر راهبنڭ نصيحتى ايله صلحى قبول ايتمه‌دى آخر ٩ نچى سينتابرده «كوليكوا» ديگان اورنده صوغش باشلاندى. هر ايكى عسكر بر برسى ايله تمام آرالاشوب اون ايكى چاقرم قدر اورنى قاپلاب آلوب صوغش ايتەرگه كرشديلر. صوغشنڭ ايڭ قوتلى وقتنده روسلار تنوبله‌ى منهزم اولوب قاچديلر. ديمترى بر نقدر عسكرينى بو صوغه قويغان ايدى، اشنڭ تمام رونى كيتدگى صوڭ، بر چاره اولماسى، ديب ديمترى اوشبو عسكرينى چقاردى. ماماىنڭ يالغان اولاراق «تاتار» اسمى آلغان حيينتق عسكرى. روسلارغه ياكادن ياردم عسكر كيلگان ايكان ديدبلرده قاچديلر. ماماى بعض تاتار اميرلرى

ایله گه یالغز صوغش میداننده قالدی (١). روسلار تمام حالسزلهنگانلر ایدی، قاچقان عسکر آرتندن بر آدومده آتلی آلمادیلر.

اوشبو اورنده روسلار یکدی. دیگان اسم ایله صوغش تمام اولدی. اوشو صوغشده هر ایکی طرفدن ایکی یوز ملک قدر جان تلف اولدی، روسلارنگ زورلری هلاك اولوب بتدی.

روسلار اوشبو صوغش ایله اصلا سرای تصرفدن چقمادیلر، آلار هم چقدق دیه اویلامیلر، واوزلاربی تاتارنگ خراجلیسی؛ تاتارنگ تصرفنده دیه بلهلر ایدی.

مامای، صوغش یردن سرایغه قایتدی. فقط مامای ایله تخت آراسیبه توقتامش اسمده جان برلشمش ایدی

توقتامش خان-. آق اوردا (هم آلتون اوردا) حاکمی ارس خان ایله قرداشی تولی خواجه آراسنده اختلاف ونزاع چقدی. وبو نزاع سببدن تولی خوجه ارس طرفدن اوترلدی تولی خوجهنگ توقتامش اسمده اوغلی بیه اوترلودن قورقوب قاچوب کیتدی. وشول وقتنگ جگری بولورغه طرشا تورغان تیمرلنك (آقصاق تیمر) حضوریبه، سمرقندگه قاچدی. تیمرلنكنگ اول وقت اینگ قوتلی دشمانی، آق اورداخانی ارس ایدی. تیمر ارس ایله صوغشورغه بر بهانه تابا آلیغه طورا ایدی. توقتامشنگ کیلوی آنگا بیك زور بهانه اولدی: اول، حقلی تولی ـ توقتامش طرفده کورسهتوب، حقلق طرفیه یاردم ایتمکچی بولدی.

١) الـه یالغز بر مامای، فهای اور ...ارلری اولسه!

قلمت لی بهمقوما اذا رکبوا ... الاغاره فرسانا ورکبانا.

دیه قالماقدان باشقه بر اش‌اشلی آلمادی.

اول، توقتامشنڭ كيلوى شرفينه، زور طوى ياصادى. هم آقا دنياده بيك آر كشيلرگه نصيب بولا تورغان حرمتلرى ايتدى وأرس قولدن تختنى تارتوب آلوب ويره‌چكينه وعده ايتدى (١).

ضيافت كونلرن اوتكه‌رگاچ تيمر توقتامشنى، اوزبك كوب عسكرى ايله، آق اورداغه ارس‌نڭ پايتختى (٢) اوترار صغناقغه يبه‌ردى. تيمرلكنڭ عسكرى – توقتامش قوماندا سنده – قوتلى ارس خان ايله اوچ مرتبه صوغشدى: اوچيسنده‌ده مغلوب اولدى.

توقتامش اولنگى ايكى صوغشدن صوڭ تيمر حضورينه قايتدى. اوچنجى صوغشده تيمرينه زورراق قوت ايله يبه‌ردى؛ تيمر عسكرى اوترار شهرى تيره‌سنده (٣)، تلكگى‌لرده يامان صورتده يكلدى.

---

(١) تيمورلنك توركلر آراسنده بيك مشهور. بو دنياده بيك مشهور كيشيلرى ايله تورغان زور جهانگيرلوردندر. اول آناسى جهتدن تيموچينگه نسبت ايدى. ١٣٣٦ نچى يل ماوراءالنهرده كش شهرى يرنده بر قريه‌ده طوغدى. كچوك بر اميرنڭ بالاسى ايدى. يكت وقتنده آتاسى وفات ايتوب آرتق اوزينه امير اولدى صوڭندن، اوزينك جسدن طيش كوچليلكى، عقلى، ايدارى بهادرلغى آرقاسنده، بتون ماوراءالنهر خانلقى جميع مالارى قولدن اوز دولتنه كچردى. سمرقند شهرينى پايتخت ايتوب علمالرنى اوز يانينه جيدى.

مملكتلر فتح ايتمك قاعوسنده اولغان بو پادشاه توقتامش كيلگان وقتنده سيره باقده‌گى خانلقلرى بوروب توب جيمق ايله مشغول ايدى (١٣٧٦).

(٢) آق اوردا خانلرنده، سارى و سراى خانلرى كبى، شهرلرده طورورلر، لكن ايلك كوب وقتلرى كوچمه حالده اوتكه‌رورلر ايدى.

(٣) صغناق، اوترار، ابرار اسمنده‌گى شهرلر سيردريا بوينده، وحاضرگى تاشكند ايله قسحد آراسنده‌گى شهرلر ايدى. بو كون خرابه حاللرنده‌درلر.

توقتامش بهادر، غیرتلی یگت ایدی. صوغش صوڭندن تیمرنڭ عسکری. تیمرنڭ قوشوب یبه‌رگان قوماندانلری همه‌سی قاچوب بندکلری حالـده، اول بر اوزی یالغز صوغش صفنده قالدی. لکن کیك وقارانی اورمانلر آراسیبه یاپا یالغز قاچوب کیته‌رگه مجبور اولدی. أرس‌نڭ قارانچی اسمده بر بهادری توقتامش‌نی قووب کیتدی، توقتامش‌صبردریاباقاسیبه‌یتکاندن صوڭ آطی‌اوستندن توشوب کیوملرن صالوب طاشلادیده صبردریانی یوزوب آشا جغارغه کرشدی؛ اوشو وقت قارانچی کیلوب یتوب توقتامش‌نی أوق ایله آتوب آیاغیبه تیگردی. توقتامش شر یالانغاچ ومجروح اولدقی‌حالده یبه اورمانلرده قالدی. آخر تیمرلك یانیبه قایتدی.

أرس وفات ایتکاندن صوڭ اوغلی تیمر ملك خان بولدی. بو خان (احتمالکه) آتاسینڭ اقتداریبه وارث بولا آلماغان ایدی. تیمر — توقتامش اسمیبه — اوزبك بك کوب عسکریبه ایڭ مهم عسکر باشلقلرن قوشوب دورتنجی صوغشقه یبه‌ردی. تیمر ملك مغلوب اولدی. تیمرده توقتامشده مقصودلریبه یتدیلر. توقتامش تیمر یاردمی ایله قپچاق‌خانی بولوب صغناقده تختکه اوطوردی (۱۳۷٦م،۷۷۸ﻫ).

توقتامش، حالمقینڭ برنچی بللرن تاتارلر، قپچاقلر، قزاقلر اوستنده قوتن آرتدرمق ایله شغللانوب اوتکه‌ردی. آق اورداده‌غی حاللردن فائده‌لانوب سرایده ماماي تمام اوزی تله گانچه اشلی ایدی. تختنی ساتو، اوزبکلرنڭ سرایبه کوچرو اوچون ماماي ایله صوغشورغه کیرەك بولدقدن، توقتامش بر آز صبر ایتدی. ماماینڭ موسقوا کنازی ایله ثمره‌سز صوغشینڭ آخریبه، توقتامش سرایغه کیلوب خان بولوب اوطوردی (۱۳۸۰ م).

ماماى «كوليكوا» صوغشدن قايتدقى صوڭ ، توقتامش مامايدن بيعت صورادى ، ماماى رضا اولمادى . بوندن اولغان عسكرى ايله ، حاضرگى ماريوپول شهرى يانندە قالينسكى بلغەسى بويندە توقتامشقە قارشو صوغشدى ، فقط يڭلدى . خاتونلرى ، خزينەسى ايلە ، قريمدە كفە شهرينە كيتوب طورديلر وشول يردەگى جنويز خلقلرى طرفندن اوترلديلر . توقتامش خانڭ بوڭا آچوى كلوب جنويز خلقندن مامايڭ قانينى آلدى .

توقتامش خانڭ موسقواغە هجومى . — اولوغ فتنه وقتدە خان آتمش كنازلر ، اميرلر ماماى نڭ اوشبو انكسارندن صوڭ تونەى سراينى طانوى باشلادقلرندە شبهەيوق ايدى . توقتامش خانغە دشت قپچاق مملكتينە دخى ماماى قندەغى شوكتنى قايتارمق اوچون اوشبو اوقايسر حاللرنڭ اوكن آلمق لازم ايدى . اول جملە اميرلر وكنازلرگە ، اوزينڭ خان اولوب اوطوردقن اعلام ايدب ، جملەسينڭ اوز آلدينە كيلوب بيعت ايتولرن بيوروب ، مأمورلر يبەردى . بونى ايشتكاچدە بتون روس كنازلرينڭ قوطلرى اوچدى . بودن صوغش ايتمك بيك خوفلى ايدى . روس عسكرى «كوليكوادە» هلاك اولوب بتكان ايدى . بيوك كناز ديمترى اولقدر آبدرامادى : توقتامشڭ خبرن كيترگان آقخواجە اسمدەگى مأمورينە «شهر حقى طرفندن سزگە برەر نرسە ايرشسە مين عيبلى اولمامن . امين وقتدە چغوب كيتكز ، جاهل خلقلر ئلله نى اشلەرلر » ديدى آقخواجە چغوب كيتدى . ديمترى غايت شادلاندى وتورلى طرفدن عسكر حاضرلەرگە قوشدى .

توقتامش خان بونى ايشتكاچ يڭە عسكر حاضرلەب بلغار يولندن موسقواغە سفر ايتدى . اوشبو خبرنى ايشتكاچ موسقواليلرنڭ حاللرى

بوغازلرينه كيلدی. كناز ديميتری هم‌موسقوا ميترو پوليتی موسقوادن قاچديلر. بتون خلق بغلاشورغه كرشديلر. سيرپوحف كنازلری توقتامش‌نی استقبال ايدب آلديلر. سيرپوخف‌دن كيتوب توقتامش موسقواغه بارب يتدی و «كناز ديمتری موده‌می؟» ديه موسقوا خلقدن صورادی. موسقواليلرنك طاشترلون، صلح تلاب چغولرن كوتوب اوچ كون قدر محاصره ايتدی. آخر دورتنچی كون شهرگه هجوم ايدب كرديلر وموسقوواده سلامت جان قالدرمی اوتروب شهرنی بتونله‌ی هلاك ايتوب برايله ر تيگر ايتديلر. غنيمتلر آلوب توقتامش خان اوقا بلغه‌سی طرفدن سرايمه قايتدی.

بوندن صونك ديمتری موسكواغه قايتدی شهرنی هم‌نوزه‌تدررگه كرشدی اوشبو وقت خان طرفدن ديمتری‌نك گناهلری عفو ايتلوب كارلگنده، همان قالدغنی اعلام ايچون برمأمور كيلدی وبوندن صونك ديمتری بك شادلاندی واوغلنی هديه‌لر ايله سرايغه يبه‌ردی (۱۳۸۲).

تيمرلنك ايله توقتامش خان آراسی بوزلو. تيمرلنك توقتامشقه قپچاقنی اور عسكريك كوچی ايله آلوب وبردگی اوچون، توقتامش آلنك آلدنده منتدار ايدی. اول اوزبی توقتامشنك هم قپچاقنك حوجه‌سی ديب بله، توقتامش آلای توگل، بلكه اول اوزينی ايكنچی بر تيمرلنك اينوب طای ايدی.

تيمر (۱۳۹۲ م) ايران، عراق، آذربيجان طرفلرنده فتوحات ايله شغلله‌نوب يورگان وقتده قافقازده، توقتامش يری. قپچاقنك اوز ملكی ايديكنی كورسه‌تور اوچون؛ عسكرينی توقتامش بريبه قويا ايدی. توقتامشنك بو اشكه آچوی كيله ايدی. توقتامشنك

آذربيجانده «كر» يلغەسى بويىده حدود صاقلى تورغان عسكرى (بلكه توقتامشنك دوبورغى ايله) تيمرلنكنك عسكربه هجوم ايتدى. تيمرلنك عسكرى دو صاقچيلرنى هلاك ايتدى. توقتامش موى ايشتوب بك اوكايسزلاندى.

اوشبو وقتلر تيمرلنك مملكتينك شرق طرفندەغى كاشغر، توقاق، أسسى كول طرفلرنده، قمر الدين حان اسمندەرسى پادشاهلق ايته ايدى. بوننك ايله تيمرلنك آراسنده كوب صوغشلر اولدى. قمر الدين، تيمرلنككه مقاومتدن عاجز قالدى. تيمرلنك اصفهان طرفلرنده فتوحات ايله مشغول ايدى، اوشبو فرصتده قمر الدين حان توقتامش حانغه ايلچى يبەروب، تيمرلنكنك جمله باجارلقريدن شكايت ايتدى. «اوزى پادشاهلقغه نه شرعاً نه قانوناً مستحق اولمادقى حالده، چنگرحان بالالريدن حانلقى آلدى وخالص اوز ملككز اولغان آق اوردا ايله حوارزمنى غصب ايتدى آز وقتلر قالدى، كه تيمرلنك اوشبو كوللر اچنده تختدن توشمەسه، سيلك اوزجانككه قطعاً هجوم ايتەجك. تيمرلنك حاضر اصفهانده مشغول. سيده كامل اقتدار قوت بار، تركستانغه عسكر يبەروب تيز وقت اچنده چنگر بالالريننك تختينى قايتاروب آل. مينده موندن، قولده اولغان عسكرلرمنى جبوب، ياردمكه بارامن» ديب خبر ايتــدى. تيمر نعودنده طورودن اوكايسزلاوا هم اوريده تيمر كسى بولونى تى تورغان (۱) توقتامش بوى احلاص ايله قبول ايدب اتفاق ايتدى و عسكر حاضرلەدى.

---

(۱) Савельевъ ،ك Екатеринославскiй кладъ ،۱۸۸ ص ۲۶۳.

عسکربنی ایکی گه بولوب، برسن ترکستانغه، برسن خوارزم آشا بخاراغه یبه‌ردی.

تیمرلنکنك شهرلربی اوشبو وقت امیرلر اداره ایته‌لر ایدی. قمرالدین ایله توقتامش کیلدکی ایشتکاچ جمله‌سی اتفاق ایدب قارشی صوغشدیلر ایسه‌ده، مغلوب اولدیلر. توقتامش ایله قمرالدین بخارا ایله سمرقندنی تمام استیلا ایتمه‌سه‌لرده سمرقندده تیمرلنکنك زنجیر سرای اسمده بیوك سرایبی باندروب کوب غنیمتلر آلوب قایتوب کیتدیلر. توقتامش خان خوارزم شهربه ایلتمش اسمده برونی امیر ایدب یبه‌ردی.

تیمرلنك اصفهاندن قایتدی وخوارزمغه باروب توقتامشنك امیری اولغان ایلتمش خاننی قووب چغاردی. اوشو امیر توقتامش حضوربه باروب واقعه‌نی سویله‌دی. توقتامشده عسکری ایله تیمرلنك طرفیه سفر ایتدی. «صاری قامش» دیگان اورنده توقتامش ایله تیمرلنك قوتلی صورتده صوغشدیلر. لکن هیچ بری مغلوب اولمادی

توقتامش، ایدگو، تیمرقتلق. تیمرلنک -. توقتامش خان اولماسدن ایلگه‌ری تیمر ملك بن ارس خاننی سغناق صوغشلرنده اوترگان ایدی. اوشو تیمر ملکنك خاتونی «آق مغت» قبیله‌سدن اولوب، اوشبو خاتوندن تیمرقتلق اسمده بر اوغلی قالدی. اوشبو خاتوننك بر توغمه قرداشی ایدگو میرزا، توقتامش خان، خان اولغاندن صوك آنك یاقلرندن وایك یقین کیکاشچیلرندن اولدی. کیه‌وبی اوتردکی سببندن ایدگو میرزا توقتامشقه قارشو اچده بر نرسه صاقلاب، کیبه ایدوب یورور ایدی تیمر قتلق یکت بولوب یتسه، آنی خان اعلان ایدب بر فتنه قوبارمق نیتن صاقلی

ایدی، تیمر قتلق اوسوب یتکاچده ایدکو توقتامش نی طاشلاب تیمر قتلق غه برلدی، تیمر قتلق ایله بر فتنه قوبارمق بیلری بار ایدی. توقتامش بیجك اولسه‌ده بونی سیزدی. تیمر قتلق، تیمرلنك حضوربه قاچوب کیتدی. صوم اوتکان صوغشده تیمرلنك ایله برگه ولوب آنکا کوب باردم ایتدی. ایدگو میرزا هم اوزبیك حمله طرفدارلرینی قوتورتوب بترگاچ تیمرلنك حضوربه قاچدی.

تیمرلنك نیجك اولسه‌ده توقتامشدن انتقام آلو فکرنده ولوب یوملك کیره‌ك یاراغی قاراماقده ایدی. ایدگو باروب آنکا هر تورلی باردملرینی وتوقتامش‌نی مغلوب ایتمر ایچون توزوگان پلانلرینی سویله‌دی. تیمرلنك حسابسز عسکر ایله؛ اوشبو میرزا وشاه زاده‌لر برگه اولدقی حالده، دشت قپچاقغه سفر ایتدی. تیمرلنك اشدن توقتامشنك اصلا خبری یوق ایدی. صلح ومسالمه صورات کوب هدیه‌لر ایله ایلچی یبه‌ردی. ایلچیلر تیمرلنك گه‌بولده‌اوچرادیلر تیمرلنك صلح قبول ایتمه‌دی آنك مقصودی توقتامشغه آکسردن هجوم ایتو اولدقدن، ایلچیلرنی قایتارمادی، اصلا خبر قلان ایتمه‌دی. توقتامش خان تیمرلنك کیلوب یته‌ر آلدندنغه ایشتوب عسکرنی حضرله‌ب آنکا قارشو باروب طوردی. هر ایکی عسکر سعار برنده «قوندزچه» دیگان اورنده یولقشدیلر. صوغش باشلاندی، تمام قزوب یتدی. توقتامش عسکرینك باشلقلری ایدگو طرفداری اولوب، ایدگو بولارغه لازم تعلیماتنی بیرگان ایدی (۱) توبك اوستینه تیمرلنك بولارنی هرتورلی وعده‌لر ایله تمام قناعتلندروب قویغان ایدی. وقتی کیلوب یتدی، عسکر باشلقلری اورنسر اورنده آرتقه چیکدیلر (۲). توقتامش

(۱) ، (۲) عجائب المقدور فی وقائع تیمور ص ۵۸

يالغز قالدی. بی قدر صوغشسەدە اش چقمایاچغی معلوم ایدی، صوغش اوریدن قاچدی. بارلق عسکری ایلە ایدل یلەسینی آشاچقدی. تیمرلنك قپچاقنك شهر وآوللرینی طالاب، حسابسز مالللر آلدی: آدملرینی اوتردی، امیرلر آراسیدن بیش مڭ قدر قر واوغلان صایلاب آلدی. یکرمی آلتی کون توناش عمارتلر واتمق، قیرمق ایلە شغللەندی.

تیمرلنك قایتورغە نیت ایتکاندن صوڭ ایدگو میرزا ایلە تیمر قتلق اوز قبیلەلرینی تیمرلنك یانینە آلوب کیتمك ایچون اوز ایللرینە قایتورغە صورادیلر. تیمر رخصت ایتدی. اول تیمرنی آلداب اوطدی، ایدیە قایتقاندن صوڭ تیمر قتلقنی خان اعلان ایدوب بعض قبیلەلرنی ادارە ایدرگە کرشدی. حیلەکار ایدگوڭ مقصودی تیمرلنككە خدمت ایتو اولمایچە توقتامشنی توردرو ایچون تیمرلنكنی خدمت ایتدرو ایدی. اول حاصل اولدی (٩١ ـ ١٣٩٠).

توقتامش خان تیمرلنك قایتوب کیتکاندن صوڭ بارلق عسکری ایلە سرایغە کیلوب ینە خانلق ایتە باشلادی. شهرلرنی توزەتدرب مملکت اشلرینی طامغە قویدی. واوریتڭ قول آستندە اولغان کنازلرگە، اوشبو فضالر صوکدە ینە خانلق ایتە باشلادقنی اعلام ایدوب، یرلیغلر بیەردی، یە تیوشلی خراجلرنی تولەرگە بیوردی، مصر پادشاهلری ایلە ینە ایلچیلر یورتوشە باشلادی.

تیمرلنكنڭ توقتامش خانی ییکوب بتون دشت قپچاقنی هلاك ایدوی ـ بیش یللر مقدارندە تیمرلنك اسلامڭ باشقە یرلردە حسابسز کوب شهرلر، مملکتلر فتح ایتدی. ایران وعراقلر جملەسی تیمرلنك قولینە کروب بتدی. اول همان فتوحات ایلە مشغول، اما توقتامش خان همان قوت آلا ایدی. بو ـ تیمرلنك ایچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنك ایران طرفلرنده ایدی. یدی یور ملك قدر مکمل قوراللی عسکری ایله دشت قیچاقغه قافقار طاغلری آشاسمدن یونەلدی. تیمرلنك آکسزدن کیلوب تاصارغەتلەدی ایسەدە، توقتامش خان یەسبردی. یقین آراده عسکر حاضرلەب قارشوسیه چروب کونوب طوردی. ایکی عسکر شمالی قافقاریەده «تیریك» بلغەسی بویلرنده یولقشدیلر. اوشو اوریدەغی قاطی صوغشده آدم قالمری یغەلر اولوب آقدی. صوغش اوشو حالده اوچ کون اوچ تون توتاش دوام ایتدی. بلکەدنیاموندی صوغشلك مثلی کورەگان ایدی. آخر توقتامش خان جایبی سلامت قالدرو ایچون قالغان عسکری ایله (مغلوب اولمادقی حالده) صوغش اوریدن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنك دشت قیچاق مملکتینی خراب ایتەرگه وآدملرنی اوترتورگه کرشدی. برسه اچده دشت قیچاقنك آق اوردا، کوك اوردا، بلغار، شرقی روس، قریم، چرکس کبی یرلرندەگی جمله شهرلرینی یر ایله بر تیگز ایدوب واتوب کوسن یاندروب؛ آدملرن تماما اوتروب، بتون دشت قیچاق مملکتنی کل هم اوله کسه حالینه ایلەندردی. سرای واسترخان کبی شهرلرنك اوریلری غه قالدی وحسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونەلدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توقتامش: تیمرلنك قایتوب کیتکاچده، توقتامش خان ینه سرایغه قایتوب، یورت یر تورروب، تیره یاقغه طارالوب

---

(۱) توقتامش خاننك دشمانلری ینه (وحملەدن کارامزین) «توقتامش خان اوشو اوریند آرغه صر ایدەچك اولسه ایدی. غلبه اولاچاق ایدی» دیه سویلەدیلر.

بكان خلقلرنى جيوب اداره ايته باشلادى. بر ملا كيتو ايله مخسز توقتامش ينه ايكنچى اوچنچى بلادن حلاص اولمادى: ايدكو ميرزا عسكرى ايله كيلوب توقتامش خانغه اوزلكسز صورتده هجوم ايده طورا ايدى.

بوندن سون سراى وآلتون اوردا حلقبنك طاقتى قورودى، بعض قبيله‌لر بوندن بيزار اولوب ايكنچى اورنلرغه كوچه‌رگه باشلادبلر. ايدگوميرزا اون بيشنچى مرتبه صوغشده توقتامشقه تمام مغلوب اولوب قاچدى. آلتى آى قدر وقت سراى تيره‌سنده ايدگو حقنده برحبر ايشتلمه‌س اولدى. سراى خلقى وتوقتامش ايدگوينك بتكانلگينه تمام اشانديلر (١). اوشو وقت هر طرفده‌غى كمازلر وبى‌لرننك هر برى تمام اطاعتده ايديلر. سراى تمام امين حالده قالغان ايدى. بر كون ايدگو ميرزا تمام قوراللى كوب عسكرى ايله آكسدن سراى‌غه هجوم ايتدى. توقتامش خان آز بر مقدار عسكرى ايله بالا چاغالرى وحريه‌سنى آلديده سرايدن چقوب كيتدى. ايدگو ميرزا هم تيمر قتلق‌نى خان ايتدى (١٣٩٩).

توقتامشنك صوك كونلرى - . توقتامش سرايدن چقوب، بارلق عسكرى ايله كييف شهرنده اوربك تصرفنده اولغن ليتوا كنازى ويطوفتغه باردى وتيمر قتلق‌غه قارشو ياردم صورادى. ويطوفت غايت حوش قبول ايتدى. اوزينه، بتون دنيانى اوركوتكن تاتاربنك قوتلى حكمداربنك ياردم صوراب كيلوينه غايت عجبله‌ندى وغروزلانوب اوشبو خان ايله تيمرلنكنى اوز قوليه آلاچاغينه قدر

(١) عجائب المقدور ص ٦٢

فكرلری ياروب بندی. توقتامش خانك عسكریبی حاضرگی ۋبلنا غوبرناسنده آوللرغه اوطورتدی (۱).

ویطوفت تیمر قتـلق ایله صوغشو ایچون سرای طرفیـه کیتدی. تیمر قتلق طرفندن صلح عرض ایدلسه‌ده، غرورله‌نوب صحی قبول ایتمه‌دی. صوغش برنده مغلوب اولدی وعسکریـنك ثلثایی تمام یوغالنوب قاچدی. تیمر قتلق عسکری ویطوفتی کیف که قدر قودی، ویطوفت تیمرقتلقغه کوب آقچه وبروب، همان سرای حکومتیه خراج وبروب اطاعت ایدوب طوروورغه رضا اولوب. کییفی ایکنچی مرتبه هلاکتدن قوتقاروب قالدی (۱۴۰۰).

شوندن صوڭ توقتامش‌خان یاسده قالغان عسکری ایله «غریب پادشاه» اولوب صحرا وبایالرده یوردیده قلدی. اوزبیك خانلغینی قایتاروب آلورغه بی قدر همت‌ایتسه‌ده اصلا فائده اولمادی. نهایت سرای خانی شادی‌بك خان‌نڭ عسکری ایله اینکان صوغشده وفات ایتدی (۱۴۰۵).

توقتامش خان دنیانڭ ایڭ بهادر، عقلی‌وعالی‌همتلی پادشاهلرندن ایدی. دنیانڭ آچی هم توچیسنی طانودی. اوشو جهتدن کامل تجربه‌لی پادشاه‌اولغان ایدی. دنیا آنکا ایرك بیرمه‌دی. توقز قدر بالالاری قالوب جلال‌الدین، کریم بیردی روسلر آراسینه، باشقه قرداشلری سغناق طرفلرینه کیتدیلر.

(۱) حاضرگی ویلنا غوبرناسنده‌گی بوتسه مسلمانلری اوشو توقتامش خان عسکرندر. بونلر حاضر اون مڭ مقدارنده اولوب حتون آلو ونفقه المك یعنی معامله‌لری روسلر ایلا کر ایله اولوی سبدن اورلرنك تل عرف وعادتلرن اونتدیلر. بك دیلرینی گنه اوشو تش یور تل اچنده صاقلاب کلدیلر.

ايدگو ميرزا تصرفنده خانلر: تيمر قتلق خان ويطوفت ايله صوغشدن صوڭوق وفات ايتوب ايدگو ميرزا آلك اورينه أنيسى شادى بك نى، آلك صوڭده تيمرقتلق‌نڭ فولاد تيمر اسمده اوغل خان نصب ايتدى. لكن بولاريڭ خانلقلرى، اسملرى آقچه‌لرده يازلوب، خطبه‌لرده ذكر ايتلوب، يارليقلرغه امضا ايتودن گنه عبارت ايدى. بتون اداره ايدگو قولنده ايدى. اوشبو وقتلر فتنه وفساد اصلاً طوقتالمادى؛ تورلى طرفده خانلق دعوا ايتوچيلر اولوب طوردقدن، كم خان كم سلطان ايدكن تعيين ايتمك آغر ايدى. اوشبودن فائده‌لوب، روس كنازلرى اوز ارالرنده اولغان نزاعلرى سراى خانينه مراجعت ايدوب حل ايتدرسه‌لرده، سرايغه اول قدر اعتبار ايتمه‌زلر ايدى.

ايدگو ميرزانڭ روسياغه هجومى: روسيانڭ بيوك كنازى ۋاسيلى اورداغه اصلاً التفات ايتمه‌دى. شول وقت اوردا خانيڭ دشمانلرى اولغان توقتامش بالالارن اوزنده صاقلى، تيوشى خراجنى كوندن‌اوك ايدى بيرى. سفيرلر قالانلرگه اصلاً التفات ايتمى ايدى. ايدگو. موسقواغه توغرى كوب عسكر ايله سفر ايتدى. ايدگوڭ كيلون ايشتو ايله كناز ۋاسيلى. اهل وعيالى ايله كاستراماغه قاچدى. ايدگو يولده آول وشهرلرگه كوب زيانلر كيتوروب موسقواغه باروب يتدى، روسلارنڭ كوڭللرنده توقتامش حالى‌لك يه‌دن قايندقده شبهه قالمادى.

ايدگو بتون عسكرى ايله موسقوانى ۲۱ كون محاصره‌ايتدى، آخر. سرايده اشلر باجارلانغانن ايشتوب(۱)، موسقواحلقينه‌اوشبو

(۱) جونكه ايدگو وقتده الملكگى سراى محافظلرى (باتيرلر) ايدى اوروبا آرباده، قراى‌صحرالرنده‌ايدلر ويلى اقدارغه مالك‌بولماغان بدگولگه آلار التفات ايتميلر ايدى.

روشده‌سوزیبی عرض ایتدی «مین‌موندە سزنی هلاك ایتمك اوچون توگل، بلکه خراج بیرمه‌وی اوچون کناز واسیلی‌گه أدب بیرمك اوچون کیلدم؛ اگر تیوشلی خراجلرنی تماملاب توله‌سه‌گز، مین کیری قایتوب کیته‌چکمن». روسلر حددن طش شادلاندیلر، کوب هدیه‌لر ایله چقوب لازم اولغان خراجنی تمام توله‌دیلر، کیله‌چکده هم توله‌رگه عهد ایتدیلر، ایدگو بتون عسکرینی آلوب قایتوب کیتدی (۱٤۰۸).

ایدگوٴنك موسقوادن قایتوبه، نورالدین اسمده اوغلی تیمر قتلق‌نك تیمرخان اسمده اوغلی خان اعلان ایتدی. بو سببدن ایدگو وولاد تیمر ایله قارا دیگر، قریمطرفینه قاچوب کیتدی. اوشبو وقتلر تمام احتلال وقتلری ایدی؛ تیمرخان بر حالتده آزغنه طورا آلدی، آلك اوستینه توقتامش خاننك جلال‌الدین اسمده‌اوغلی هجوم ایدب سرایغه‌خان اولدی، تیمرخان ایله نورالدین قاچدیلر (۱۴۱۱).

آلتون اوردا تختنده توقتامش خان بالالری:

جلال‌الدین وقتنده بیه اصلا احتلال باصلمادی، همان خانلق نزاعلری دوام ایتوب طوردی. سرایده قوت حاصل ایتمك ممکن توگل ایدی. ممکنلك طیغلی، ایدگومیرزانی‌اونزمی طوروب حاصل اولماباچغینی سب. جلال‌الدین آنی اونوتورگه تیه‌دی، لکن موفق اولمادی. جلال‌الدین‌گه روس‌ولیتوا کنازلرینك هرسی اطاعت ایدب آنکا دوستلق کورسه‌توب یافیلق کسب ایده‌رگه طرشوب طورالرایدی. موسقوا کنازی واسیلی اوریك بایارلری، کنازلری ایله اورداغه (سرایغه) کیلدی خان‌نك مجلس دوستلغن جلب ایتو اوچون

کوب قیمتلی هدیه‌لر کتورگان ایدی. فقط اوشبو وقت جلال‌الدین خان، انیسی کریم‌بیردی طرفندن اوترلوب، برینه شول کریم بیردی اوتورغان‌ایدی؛ واسیلی آ کابعث‌ایدب‌حمله هدیه‌لربی طابشروب، کوب التفات واحسانلر کوروب، هر وقت تیوشلی حزینه‌نی توله‌وده کیمچیلك ایتمیه‌جگیه وعده ایدب قایتدی (۱۴۱۲).

کریم بیردی صوکڭده توقتامش خانڭ جبار بیردی. کباك، قادر بیردی اسمده اوغللری بربر آرتلی خان اولدیلر. قادر بیردی ایدل بوینده ایدگو میرزا ایله صوغشدی. صوغش صفده قارت ایدگو میرزا ایله مبارزه ایتدی. ایدگونی جراحتلی آلسه‌ده، اوزی ایدگو طرفندن اوترلدی. قادر بیردی اولگاچده، عسکر باشلقلری تیمر قتاقڭ اوغلی تیمرخانڭ کچك محمد اسمده اوغلی خان ایتدیلر؛ دخی صوغشورغه کرشدیلر. ایدگو عسکری منهزم اولوب قاچقدی. قارت ایدگو صوغش حقده بر یالغزی قالدی، سرای عسکری طرفندن طوتلوب اوترلدی (۱۴۵۶).

ایدگو میرزا بومارت، کوندزلرن روزه طوتوب کیچه‌لربی عبادت ایله اوتکاره طورغان تقوی کمسه ایدی (۱) ایسه‌ده، دین اسلام وقرآن حکملرن طوتمادی. توتن عمرینی خیانت وآلداو ایله اوتکاردی بهادر وغیرتلی کمسه ایدی، فقط بارلق غیرتن وطن ومملکتڭ فسادینه صرف ایتدی.

الوغ محمدخان. کچوك محمدخان، تیمرخانڭ بیوك اوغلی وکچوك محمدڭ آغاسی اولغان الوغ محمدخان صوغش برنده اولماغاندنغه خان ایدلگان ایدی. صوڭدن الوغ محمدخانڭقی

(۱) ابن عربشاه‌دن ص ۶۳

اورقولينه آلدى، كچوك محمدخان قاچوب كيتدى. الوغ محمدخان عقللى بر پادشاه ايدى. اول خان اولغان وقتلرده فتنه و فساد همان قوتلى حالده دوام ايته ايدى. آق اوردا طرفنده حكومت ايتمكده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخان‌نى عاجز ايتدى. هر وقت كيلوب، فتنه قوباريده طوردى. اوشو سببدن الوغ محمد خان مملكتنى بيقدر ترتيب ونظامغه قويارغه تله‌سه‌ده موفق اولا آلمى ايدى. ايك آخر مرتبه صوغشلرده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ايتوب آنى اوتردى (۱۴۲۸).

اوشو كوندن اعتبار ايله دشت قپچاق مملكتنى عادتا ترتيب ونظام آلا باشلادى. الوغ محمدخان اوزبيك عدالتى ايله بتون دشت قپچاق خلقنيك محبتن جلب ايتدى. آلتون اوردا توره‌لردن آيدار اسمده‌گيسى، عسكر ايله روسيه‌نيك ليتوا طرفلرده صوغشوب، مينسينسكى شهرينى ضبط ايتدى، حاكمى اولغان گريگورى پروتاسيف‌نى اسير ايدب سراى‌غه آلوب قايتدى. آيدارنيك اوشبو اشينه الوغ محمدخان غايت آچولاندى، گريگورينى قدر حرمت ايدب اوزبيك شهرينه اوراندى (۱۴۳۰).

موسقواده ويليكى كناز واسيلى ديميتريويچ اولگاننيك صوڭنده، آننيك بيوك اوغلى واسيلى ايله، قرداشلريدن يورى آراسنده ويليكى كنازلرلك نزاعى چقدى. الوغ محمد خاندن ايلگارى روسلرنيك ويليكى كنازلرى وفات ايتديسه، شول كنازنيك نسلندن باشقه الوغراغى تعيين ايتلوب برلبع بيوله ايدى. كناز واسيلى‌نيك اورسه الوغ قرداشى يورى كناز اولورغه تيشلى ايدى؛ آكنا واسيلى‌نيك الوغ اوغلى واسيلى آرقلى توشدى. يورى؛ واسيلى‌نى حكم ايچون خان

حضوربه باروروغه کوچله‌سه‌ده، و اسیلی، خان‌نك اوزبالك حلافیه حکم ایته‌چگن اویلاب، بارمی طورا ایدی. آخر هر ایکیسی رضا اولشوب خان حضوربه سرایغه باردیلر. هر ایکی طرفدن حسابسز بایارلر، کنازلر باروب، اوزلری تله‌گانی بولدرو ایچون طرشدیلر. آلتون اوردا بیوکلریدن، موسقوا باصقاقی، بولاد میررزا واسیلی‌نی، تیکین میرزا یوری‌نی حمایه ایته‌لر ایدی. آخر الـوع محمدخان، واسیلی دعواسبی معقول کوروب آنی وبیکی کناز ایندی ویرلیغ بیرب، اوغلان اسمده بر بیوك میرزا ایله موسقواغه اوزاندی. اوغلان موسقواغه باروب بتکاچ موسقوانـك ایلك زور جبرکاویه روسلاریك زور مامور وروحانیلرن جیوب خـاسنـ یرلیغ اوقودی، و اسیلی‌نی «بیوك موسقوا کنازی» دیب اعلام ایتدی.

اوشبو وقت روس خلقی هم کنازلری خانغه تمـام اطاعت ایدب آگا حرمت ایته‌لر، لازم‌اولغان خراج نی تمام اینوب وقتده بیرب طورالر ایدی. کناز واسیلی اُلوغ محمد خـانغه هر وقت دوستلق عرض ایدب طورا ایدی. الـوغ محمد خـانده بونك قارشوسیه روسلردن کوب تکلیفلرنی توشوردی. ایدی قپچاق تمام طنچ وباحتی حالـگه قایتدی. نیك اورلکسز فتنه‌لر سببدن قوت بیك آزایغان ایـدی. سرایك مختسرلگیه قارشی اوشبو طنچ وراحت ترکلك بیه اوزاقغه صورلمادی: بیه کوك یمرلـگان کبی فتنه‌لر قوبدی. الوغ محمددن ایلگاری حانلق مصیبیه موب نوشکان کچك محمد حان، بعض فتنه‌چیلریك یاردمی ایله آکسردن سرایغه هجوم ایتدی. بعض حادثه‌لر سببدن اُلوغ محمدگه اچدن دشمانلق صاقلاب کیله تورغان تیکین میرزا، اوشو کچوك محمد

طرفيه‌مبل ايتوب سرايك كچوك محمد طرفدن آلوبيه اوكايلى يوللر حاضرله‌گان ايدى. بو سببدن الوغ محمدخان اوزبيك بارلق خزينه ودولتن، بالا چاغالرن، اوچ مك قدر طرفدارلرن آلوب سرايدن چغوب روسيا طرفيه كيتدى. شولاى ايتوب سراى اوزبيك عادل وعقللى خاندن محروم قالدى (۱٤۳۷).

كچى محمدخان سكز يللر خانلق ايتوب، (۱٤٤۵) سنه‌سى بريه اوغلى سيد احمدخان خان اولدى.

سيد احمد خان: الوغ محمد كيتوب، سرايده قوت بتكاچ، سرايك اعتبارى يه كيمودى. روس كنازلرى تيوشلى خراجلرنى بيرمى، تورلى فتنه وفسادلردن استفاده ايتوب سراى‌غه اصلا التفات ايتمى باشلاغانلر ايدى. سيد احمدخان، اوزبيك ماروفشاه اسمده اوغلينه كوب عسكر ويروب موسكواغه يباردى. بولارغه روس عسكرى قارشو چقدى، لكن يكلدى. مازوفشاه موسكوا شهرينى محاصره ايتكان ايدى؛ معلوم اولماغان سببلر ايله موسكواغه هيچ زيان ضرر كيتورمى قايتوب كيتدى. بو اش سرايك سياستى اوچون بك ضررلى بر اش بولدى. روسلر يه ايلكگى حالده قالديلر.

۱٤٦۵ نچى يل سيد احمدخان اوزى كوب عسكر ايله موسكواغه يونه‌لدى. بو وقت موسكوا كنازى واسيلى وفات ايتوب اوغلى اوچنچى ايوان ويليكى كناز اولغان ايدى. سرايدن تمام آيراوب قريمده آيرم حالده خانلق ايتمكده اولغان حاجى گراى خان كناز ايوان ايله دوست ايدى: ايوانك اوتنوى بويىچه سيد احمدخان‌غه قارشو چقدى. ايكى مسلمان، ايكى تاتار عسكرى

دون بويده بولغشوب، كاز ايڤان كوزى آلدنده، ايڤان ايچون صوغشديلر، هر ايكى طرفدن حسابسز قان توگلوب كوب ضررلر اولدى. اوشو سىدن سيداحمدخان بو بولى به موسكواغه بارا آلمادى. روس كارلرى شادلانشوب قالديلر.

موسكوا كنازى ايڤان عقللى كمسه ايدى؛ سيد احمدخانغه اچ باغدن بتكاچى دشمان اولدقى حالده، سيد احمد خان آلدنده تمام مطيع كورنه ايدى. خانك فرمانلرى ايله برر مأمور كيلگان وقتده ايڤان روسلرنك حمله زورلرن آلوب قارشو چغا، مأمورنك آياقلرى آستينه قيمتلى پالاسلر جه‌يوبكه يورنه، خان فرمانينه پانالرى كبى، باشن آچوب تزلرينه چوگوب طكلى ايدى. خانغه تيوشلى تالوكلرن تمام توله‌ب طوردى. ايڤان بو اشلرنك جمله‌سينى، خاصر كامل ضعيفله‌نوب، اتفاقسزلانوب بتكان وبر برسى ايله هر وقت صوغشوب قرلشوب تورا تورغان تاتار خانلريك هجوملريدن أمين اولوب، اوزينه‌قوت جيو، هم آقرنلاب بولاردن قوطلوب مستقل قالو پالينكه‌سى ايچونگه اشلى ايدى. طشدن باتترادقى حالده اچدن حمله تيوشلى تدبيرلرن يورته، خانلر شاهزاده‌لر آراسده باتمقده اولغان دشمانلق اوطى اوستينه كيروسين سيبوبكه طورا ايدى.

قريم خانى حاجى گرى خان وفات ايتدى، اورنينه اوغلى مينگلى گرى خان اولدى. كناز ايڤان ايله، آتاسى كبى، چن چىدن دوستلق عرض ايدشديلر؛ آرالرنده ياشرن سرلرى قالمادى. سيد احمدخان عسكر ايله ينه موسقواغه يوردى؛ كناز ايڤان ۱۸۰ مك قدر عسكر ايله قارشو چقدى، خان عسكرى يوبك دورندن برى

قدرده يوق ايدى. بونك اوستينه ايوان دخى بر بيچه تاتار بيوكلربنى صاقچيسز قالغان سرايغه يبەردى: اوشو سببدن خان حضرتلرى بو بوروشده يه قاچى قيدن آلا آلمى قايتوب كيتدى (۱٤۷۲).

سيد احمدخان مينكلى گراى‌نك دشمانلغدن عاجز قالوب، قريم اوستينه باردى، مينكلى گراى‌نك جمله اشى بوزدى، آنك اورينه حاى‌نك اسمده برەونى امير ايتوب قويدى (۱٤۷٦).

جانبك غايت حوبسز كشى ايدى، ايوان‌غه: «اگرمينكا اوكابسز حانلر كيله باشلاسه سبن اور يانكا آلورسكمى؟» ديه خبر ايتدى. بوندى حبين، جوبسز كشى سببدن اشلك بوورولاچاغى بيلگولى ايدى: مينكلى گراى ينه طوروب حان اولدى، جانبك نى قووب يبەردى هم دوستى ايوان ايله ينه سراى حلاقيه اتفاق ايتدى.

بو وقت آلتون اوردا حكومتى تمام ضعيفله‌نوب بتكان ونورلى حانلقلرغه بولنوب كچرەيوب قالغان ايدى. شمال باق بلغار قسمى، قزان خانلغى اسمى ايله، كوبده‌نوك سرايدان آيرلدى. قريم طرفلرى قارا ديكز بويلرى قريم خانلغى اسمى ايله، توغاى بالالارى ينه ايدل بويلرده اوز باشلاريه نوغاى خانلغى اسمى ايله، استرحان ينه اوز باشينه اداره ايتەلر ايدى. شرق طرفلرنده قزاق صحرالرينده ينه اوز باشلريه حكم سوره طورغان خانلقلر حكم ايتەلر ايدى. بونك اوستينه دخى تاتار بيوكلرى روس خدمتينه كروب، بار همتربنى اوز حكومتلريتك، سرايتك خلافينه صرف ايتەلر ايدى. واسيلى وقتنده‌اوق، تاتارلرغه قالغان اولمق اوزره، روسيه‌نك اورتالغنده «قاسم خانلغى» اسمده بر خانلق تأسيس ايدلدى. اوشبو خانلق هر بر جهتدن روس تصرفنده اولوب. روسلار طرفدن

تاسیس ایدلدکدن کیرەك قزان، کیرەك آلتون اوردا خانلقلری خلافیە هر تورلی فداکارلقی قیلور ایدی. بو حالدە کناز ایڤانك اصلا قورقار اورنیدە قالمادی. ایدی بریبچە یللار بولا، اول، خانغە یوشلی یالوکی‌دە بیرگانی یوق، خان ایلچیلریە اینە تورغان التفاتلر بیدە اینکانی یوق، بلکە سید احمدگە قارشو حقارتلر اینکانی ایشتلدی. سید احمدخان بارلق عسکرینی حاضرلەب ولینوا کنازی کازیمیر ایلە اتفاق اینوب، روسیاغە یوردی. روسلرنك وایڤانك بوبی ایشتو ایلە قوطاری اوچدی. اوزلرینك سید احمدخانغە مقابلە اینە آلمایاجاقلرینی ملاحظە ایدوب، ایڤان، سید احمدنك حاطرینەدە کرمەگان تدبیرلرنی یورتە باشلادی: مینکلی گرای خانغە خبر ایدوب کازیمیری شغللندرونی اوتندی، هم بو ردولت اسمدە میرزانی عسکر ایلە، هیچ صاقچیسز قالغان سرایغە یبەردی. ایڤان اوری‌صوغشدن قورقسادە، بوبلروباشقە روحانیلرنك کوچلەوی ایلە کوب عسکر حاضرلەب سید احمد خانغە قارشو چقدی. کریمیست شهری یاندە ایکی عسکر یولقدی. روسلر تاتارلرنی کورو ایلە قاچدیلر: تاتارلر (۱) بە روسلر حیلە وآلداو ایچوںگە آرتقە جیککانلردر دیە آرتقە چیکدیلر. روسلر دخی تاتارلرنك آرتقە چیگوندە شوندی حیلە ومکر اولووینی اویلاب آشغا آشغا قاچدیلر. بونك اوستیە دخی سرایك اشی دولت گرای عسکری طرفدن قورقنچ حالگە کیلوی حقدە سید احمد خانغە خبر ایرشدی. اوشو سیدن هیچ اش باشقارا آلمی قایتوب کیتدی (۱٤۸۰).

(۱) بو عسکر بە تتارلر توگل، بلکە مامای عسکری کبی، تالانوب نیتوب توزولگان بر جیینتق ایدی.

قايتوشلى روس ولبنوا شهرلرينى طالاب كوبماللر آلوب قايتدى. سراينك طنچلغن ايشندكى صوڭ قش اوتكارو ايچون دون يلعه‌سى بويده قالدى وعسكريبى اطرافقه تارانوب، اوزياننده بك آزيبى آلوب قالدى. سيداحمدخان اوشبو حالده آ كسز باتقان وقتده شبهان اميرلريدن ايواق اسمده برسى ايله نوغاى اميرلرى هم منكلى گراى اتفاق ايدب، آ كسزدن اون آلتى ملك قدر آطلى عسكر ايله سيداحمدخان‌اوستنه باروب‌سيداحمدخان‌نى اولترديلر، ايوانغه: «دشمانكنى اولتردك» ديب‌خربيه‌رديلر. احمدخان‌نك نارلق ماللرن اوزلرى آراسده بولشوب آلديلر (۱۴۸۱).

دشت قپچاق مملكتينك انقراضى: سيد احمدخان‌نك وفاتى صوڭنده آلك مرتضى وشيخ احمداسمده اوغللرى سرايده خانلق ايدب ماناشسه‌لرده، بولر بوق حكمده فوتسز ايديلر، نك سرايبى انوب نورنوب اداره اينوب توروديلر. لكن همانده دشت قپچاق حكومتينك طامرى بنكاى بوق‌ايدى. بو، ايوان‌ايله‌منكلى گرى ايچون مطلوب توگل ايدى.

منكلى گرى خان، بعض سببلر ايله، لبنوا كيازيه هجوم‌ايتكان ايدى؛ شيخ‌احمدخان لبنوابى هلاكت‌دن آلوب قالدى. بونى صلتاو اينوب منكلى گرى خان سراى شهربى خراب ايتو، سراى حكومتن طامريدن فورنو ايچون كوب عسكر ايله سفر ايتدى. يولده طانقان بر مسلمان قرداشن اوتره باردى؛ آخر سرايغه باروب بتوب همه يورتلرنى، خان‌سرايلرن واندردى، طاش اوستنده‌طاش قالدرمادى، خانلرنك قبرلربى هم حتى قبر طاشلربى واندروب تردى، دوستى ايوانغه «طامرن قورتدم» ديب خبر ايدب رحمت

آلدی ۲٦۷ یل بویی گورایتوب طورغان سرای شهری اورنده، آستلری اوستنکه ایله‌نگان، قب قزل قاتغه بوبالغان طاشلر ایله آدم اوله‌کسه‌لریگه قالدی (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).

سراینڭ صوڭغی کونلرنده هم صوڭغنده تاتارلر- قپچاقلر.

سرای- قپچاق حکومتینڭ مانور وطولی کونلری بیردی‌بك‌گه چاقلی اوزلغان وقتدر. اول وقتلر ایدل بویینڭ ایڭ بختلی وقتلری ایدی. عین شول بیردی بکدن صوڭغی کونلر هم ساعتلری ایڭ منحوس، بختسز وقتلریدر. اول وقت توتون ایدل بویی بر صوغش میدانی بولوب قالغان ایدی. اوشبو سببدن ایدل بوییندن کوچ قوت کیتدی. توروبغی خزرلر، قانقلی، قال آچلر (روسلرچه ایتکانده تاتارلر (۲)). بك اورتا آزیاگه تاتا کوچولری آرس خانلر وقتنده باشلانغان ایدی؛ سید احمد خانلر وقتنده ایدل بوینده هیچ رەتلی عسکر قالمادی. سرای‌بوش بناءلردن عبارت ایدی. سید احمد

---

(۱) بو «آلتون اوردا حکومتی» باشندغی حاللرنڭ واقعه‌لری کارامزین ایله مراد افندی اثرلریدن ترجمه ایتلدی. بعض خصوصلرده‌ده براقهاوز قاموسی، بیریزین، صاویلیوف، کومانوف کبی عالملرنڭ اثرلری هم تحفة النظار، عجائب المقدور، منتخب الاخبار وغیر اثرلردن فائده‌لندق. موندن صوڭ بیان اوله‌چق ترجمه حاللری حقده، قاضی رضاء الدین حضرتنڭ اوریننگ شورا مجله‌سنده. شولوق کارامزین ایله بلغوده قاراب ایرغان مقاله‌لرینه قاراب ترجمه‌لرمزده‌گی عبارەلرمزنی توزه‌تدك.

(۲) چونکه قپچاق مملکتنده مملکت خلقی شول توروبغی، قانقلی، قال آچ، قپچاق، خزرلردن عبارت ایدی. تاتار دیب یوروتیلگان موغوللر موندا حاکملرگه ایدی. تاتار اوروغلر وقتنده بك کوب بولماغان؛ تاتارلرنڭ سرایسك آتدق کونلرینه قدر ایدل بوینده بولغان بولوب قالدقلری معلوم توگل.

خانلرنك عسكرلرى باشلرينه بابسه‌لر آياقلرينه، آياقلرينه يابسه‌لر باشلرينه يتمى ايدى. سراينك آخر كونلرينه تابا قونتك ايدل بويندن كوچوبنه يبه ايكنچى سببلر طوا ايدى:

جوجى خاننك بالالريدن شوبان هم آلتك جلفلرى سراى تصرفنده خانلر بولوب آق اوردا ايله آلتون اوردا آراسنده‌غى طوبل، أرنبش، ايله جايق آرالونده‌غى قزاقلرنى توركلرنى اداره ايتوب كلديلر. توقتامش واقعه‌لرندن صوڭ ايجن نسلى تربله آلمادى. دشت قپچاقده بتون قوت اوشبو شوبان بالالرى قولنده قالدى. اون بيشنچى عصرنك اورتاسنده شوبانك (اون ايكنچى بووينده) بالاسى ابو الخير بتون قپچاق قونبى اوزينه جيغان ايدى. اول اقتدارلى قاآن ايدى. خوارزم طرفلرينه يوروب آق تيمر بالالرى قولندن آلدى. سمرقندگه يوروب خانى عبدالله بن ابراهيم بن شاه رخ بن تيمورلنكنى قتل ايتدى سمرقندنى اوزبك تصرفنده بر ولايت ايتدى.

تيمرلنك توركلرنك زور قاغانلريندندر، لكن جنگز كبى بيك سويوكلى قاغانلرى توگل. اول اوزبك فتوحاتلرينه، جنگز كبك، سببلر كيلوب جغوون كونوب طورمدى طوغريدن طوغرى هجوم ايتدى. اول جنگزلر كبك آچق هم ياقتى يوز ايله تاتلى تل ايله توگل بلكه بيك مهربانسز، قانسز صورت ايله، آچولى ايمه‌بح يوز ايله معامله ايتدى. دون ـ ايدل ـ اورال ـ آرال توركلرى، قپچاقلر تيمرلنكنك اور باشارينه كيتورگان بالالرينه صالقون قان ايله‌گه قاراب اوتوب قالدرماغانلر ايدى. آلار تيمرلنكنك بالالرينى نسلدن نسلگه سويلاب كيله‌لر ايدى. تيمرلنكنك دولتينى

بتوروب آنڭ بالالريبى اولتورگان ابو الخيرڭ بو اشلريى بوقبچاقلر (تاتارلر) تمام معناسى ايله تقدير ايتديلر.

ابو الخيرڭ حيدر، شاه بك هم محمود اسمنده حلفلرى وقتنده (۱۵۰۳ نچى ييلر) ابو الخيرنڭ اشله‌گان اشلرى يه نغندى حوحى بالالريڭ قوتى ما ورا النهرگه كوچدى. ايلك ايدل بويده تورغان اوزبكلر (يعنى قيچاقلر، تاتارلر) بو قوميت حسابلرى شوبان بالالرى حضوريه ماورا النهر آمودريا طرفلريه كلديلر. شولاى ايتوب آوار، قيچاق، توركلرى اوزلريڭ ايلكگى وطنلريه، باتوڭ بيك كوب بولمغان عسكرى يه آلتاى طرفلرينه كيتديلر. ايدل بويده همان اينڭگى بلغارلر قسما قيچاقلر، قسما قازاقلر قالديلر. اما اصل تاتارلردن، بلغارلرده، قريم يارم آطه‌سنده، روسلر آراسنده حكومت مأموريتلرنده قالغانلرندن، يا كه بلغارلر آراسيه كروب تمام بلغارلاشقان، روسلر آراسده روسلاشقانلريدن باشقه ايدل بويندههيچ بر تاتار قالمدى، توركستانده‌غى تاتارلر، قيچاقلر اوزلريڭ قومى اسملريى بو كونگه قدر صاقلاب «اوزبك» آتالوب كيله‌لر. آلتون اوردا خانلغيه صالقون‌قان ايله كه‌قارى تورغان بر بلڭ بلغارلر آراسنده اوزبكلر توقتامشلر، ماماى، ايدگولر حقنده بو كونگه‌چاقلى بر نرسه‌ده صاقلانماغان؛ توركستانده اورتا آرياده‌غى حلقلر آراسنده حتى آلتاى توركلرنده تله‌وتلرده قاراقلر هم قازاق بولغان قيچاقلر آراسنده حسابسز كوب حكايه‌لر سويلنوب طورالر (۱).

(۱) ايدگو و توقتامش وقعه‌لريه عائد اناى بتاوب حرلرى و رادلوفنڭ Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ دگان اثرينه، بريچى جلدنده، مرادنى ، دگان ماب، بوجمنه قرنقلر اراسده‌عى حكايه حقنده ۳ نچى هم ۵ نچى جلدلارده‌گى سلر قارالسون ايدگى ماماى —

سرایننك صوك کونلرنده قبچاق مملکتی هم بتون سبیریا۔ باشده چنگزنك توزوگان دولتی اولوغ قسملرگه بولنگان سراینك صوك کونلرینه قادار (یعنی ۱۵ نچی عصرنك آخرلری ۱۶ نچی عصرنك باشلرنده) آنك کیسا کنری یعنه کوب قسملرگه بولندی. بر قبچاق مملکتندن، قریم، قزان، سبر، نوغای، استرخان، روسیه ماوراء النهر دیگان کبك قسملر حاصل بولغان ایدی. بر ایکاو سنی استثناء ایتکانده بولارنك همه سینده باشده چنگز ـ جوجی بالالری ایدی.

چنگز ـ قولابلرنك فتوحاتلری ایله تون آسیانك تورك خلقی قولینه کروی ـ تورکلك اصل وطنده (یعنی سبیریا هم تورکستانده) قوتن بومشاویه خلقك آز ایوب اقتدارنك توبه سبب بولدی تورك خلقی یمشی بولماغان توکیك سبیریا صحرالریدن چعار اوچون ی زمانلردن بیرلی کوروشوب کیله ایدی. آلار قطای، هندستان، هند وقطای ایران کبی تاتلی یمشلی حلی طرفلری فتح ایتکاچ قوم حاکم اولوب اول اوریلرغه اولتوردیلر، موبك اینه جنوب طرفلری تورکلر ایله طعزلانه، شمال طرفلری (اصل سیبریا) حنقدن بوشی ایدی. تورکلر حسویکه أغشو ایله جنوبده‌گی هند ایرانده، قطایده‌غی حنقلری تورك اینه آلمدیلر. تورك حلقی

ـ توقتامش حقنده توركچه‌ن خبرلری И Березинъ نك Турецкая хрестоматія دیگان اثرینك ۲ نچی جلدنده ۰ ۶۰ ـ ۷۶ ؛ توقتامش حکایه‌سی دیگان ۷۷ ـ ۸۷ بیتلرده اوراق الله ماماى دیگان حکایه‌لر بارالسون ایدگو حقنده Живая старина نك ۱۸۹۷ نچی یللغی VII نچی جلدنده Г Потанинъ نك Тюркск.я сказки о Идыге دیگان مقاله‌سی ص ۲۹٤ ـ ۳۵۰ قارالسون

ايكنچی بر قوملر آراسبه ناروب كرسه‌لر آلارغه تقليد ايته‌رگه، ملی عادت وآيبلربی اونودورغه باشليلر. جوب طرفلرنده اوطورغان تورکی قوملرگه بو حال تمام معناسی ايله طوغری كيلدی. قطايغه ياقين تورکلر قا آنلری ايله برگه قطای بولوب، ايرانده، تبتده‌گيلر ايرانلاشوب بتديلر. شولای ايتوب تورکلر بو حلقلرنك عددلربی چوغالتديلر. اما اوزلربنك عددلربی آز ايتديلر.

۱٦ نجی عصرنك باشلرنده سيبير ياده تورکلردن بك تق بوشاغان ايدی. اگر نهايه‌سز ايسکی زماندن بيرلی بك كوب بولوب كيلگان تورك حلقی عرب خليفه‌لری وقتلرنده، ماغول وقتلرنده وطنلربدن كيتمه‌سه‌لر ايدی، بو كونده سيبرـ دون طرفلرنده‌غی حاخوللرغه سيبير ياده كوچوب يارغه اورن بولماغان بولور ايدی.

قبچاق مملكتی قريمه، قزان، نوغای، استرحان، سيبر، ماوراءالنهر ديگان كبك بو كوب قسملری همه‌سی اورلربنك حنگر بالالری بولولری اونتقانلر ايدی؛ آرالرنده هيچ بر معنوی رابطه يوق ايدی هم آرالرنده بر برابطه حاجت بولوبن، اوزلری اوچون عموی رور بر قوتنك كيره‌كلگی سيزميلر ايدی. بولارننك اچنده ايك قوتليسی ماوراءالنهر خانلغی ايدی. بو خانلق عسكرينك، حقيلك، علمالرينك فوق العاده كوتكی ايله اورنك وقتلرنده‌غی آلتون اوردا حكمی تونا. لكن اول قرداشلربی بر حبكه ترورگه حاجتسی ايدی. قريم خانلغی استانبول سلطانی قوليه كره. استرحان، نوغای، قزان، سبر خانلقلری قل اوسنده طورغان كبك گنه طوررلر. هيچ بر اقتدارغه مالك توگللر هم اورلرينك اقتدارلربی يتورغه تله‌ميلرده.

اگر بو تيرده بر بر، ممكنلر آلورغه، بر كوتايتورگه حريص

اولغان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه، ضعیف، قزان، استرخان، نوغای، سبر خانلقلری‌بی‌اوز قولیغه آلسه، تون آزیانڭ تونگی پارطیسی، تون تورك مملکتی بك یکللك ایله آنڭ قولیغه کروب بته‌ر ایدی. بو اشده‌ روسیا حکومتینه‌ نصیب بولدی(۱).

ملاحظه سراینڭ بو بولی قسملری آره‌ موافقه‌لری ایله اولوسلر ینه آیروم بر بحثلر تشکیل ایته‌لر بو موندن صوڭ بو قسملرنڭ اچیدن وربوروك
بلغار ـ قزان خانلقلرینڭ تاریخی حاللرینه سویله‌رمز

---

(۱) بربو "دشت قبچاق" بابنڭ آخرینه Березинъ نڭ Очеркъ внутреннаго устройства улуса джучева دیگان (Т В О И Р А О نڭ ۱۸٦٤ نچی یلغی ۸ نچی جلدنده ص ۲۸۷ــ٤۹٤ درج ایتلگان) بوندن هم Саблоковъ نڭ Очеркъ внутреннаго устройства Кипчакскаго Царства دیگان (И· А· О и Э п К.И У نڭ ۱۸۹۷ نچی یلغی XIII نچی جلدنده ص ۸۹ــ۱٤٦ درج ایتلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب "سرای حکومتنڭ اداره‌سی ــ علم علماء حارث صنایع ــ" اسملری ایله بابلر یازغان ایدك. کتابنڭ اوروب بولوبه توزلی معلو بولدقی اوچون بو آی آیروم بر کتاب ایتوب "سرای حکومتینڭ داخلی تورولوشی" اسمی ایله بربرس ایله صبلوکف اثرلرنڭ تمم ترجمه‌لری ایله آیروم صوندق. نشر ایته‌رگه قالدردق

٧

تاتارلردن صوڭ بلغارلر ـ قزان خانلغی

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

تاتارلر قولنده و آندن صوڭ بلغارلر ـ بلغارلرنڭ سوڭغی ـ قزاننڭ تورلوی ـ اسكی و یاڭی قزان ـ الوغ محمد ـ محمود ـ ابراهیم خان ـ محمد امین و آنڭ روسیه ایله صوغشلری ـ شیخ علی ـ صاحب گرای ـ استانبولغه قاچوی ـ صفا گرای ـ قزانلر خانلرن قووب یبارولر ـ سیونبیکه گه اولنوی ـ ماموق ـ خانلر آلماشوب طورا ـ قزاننڭ قوتی کوندن کون کیمی ـ روسیه یه اورلکسز صوغشلر ـ صفا گرای نڭ وفاتی ـ سیونبیکه ـ محمد ـ سیونبیکه و ملی اوتامش گرای ایله اسیر اولا ـ یادگار ـ قزاننڭ آخر کونلری ـ قزان آلنغاندن صوڭره .

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوڭ. ـ (١)

تاتارلر سرای شهرینی سالا باشلاغاچ ، بلغار پایتختلك اورنینه بر ولایت شهری اولوب قالدی . بیوك و بای خانلك پایتختی اولغان اوشبو سرای شهرینك بلغاردن بر آز دیگرگه طابا توبه‌ن اولودان ڤولغا هم طارماقلری ایله مال کیتوره طورغان خلقلرغه ریایی یوق ایسه‌ده ، جنوب طرفدن کیله تورغان کاروانلر ، خصوصاً ایرلری کیبوب

---

(١) تاریخ محمد رحیمك بو سوزی بیك قاراڭغیدر . اول حقده اوزمزنك داستان سیل چگر خان و آقصاق تیمور . هم بولار هیچ بلغار یه دیگن کیك کتابلرمزدن هم بعض روس انلایشلرندهغی سوزلردن باشقه هیچ بر تاریخ یوقدر .

كيه تورغان عرب ايران خلقلرى ايچون، ياقين اولدقدن، فائدەسى كوب ايدى. اوشبو سببدن سراى. بلغارنك سودا وتجارتى اوزيه حلب اينوب بايغان اوستبه بابى توشه، بلغارنك مكت وقوتى ضائع اولوب شهرنى سوه بارا ايدى. سيگزنجى عصر ميلاديدن برلى اوزلكسر كيلوب طورا تورغان عربستان عالملريده سرايغه كيلوب خان حضورنده آيلاب بللاب قالسەلرده اورلريك ايسكى دوستلرى اولغن بلغارغه كيلسەلر ايكى اوچ كونگه قالالر، كتابلريه بارارغه كوب سوز طابا آلمى قايتوب كيتەلر ايدى: بو جهتدن سراى، (يعنى تاتارلرنك بلغار توبه‌ن باغده ايدل بويده پادشاهلق ايدولرى). بلغار ايچون بيك زور ضررلى ايدى.

بلغارلرنك شهرلرى سونو اوستبه يه ١٤-١٥ نچى عصرلرده قوتلريده تمام سوندى. آلارنك قوتلرينك سونوى داخلى هم خارجى سبيلردن كيلدى:

بلغار خلقى عموم مملكت ادارەسى قايعولرندن چقديلر. آلار روحاً بيك توشونكى ايديلر. كيف صفاغه بيرلگانلر ايدى (١).

خارجى سببلرنك اينك برنچيسى كورشيلرى اولغان روسلرنك هم روس اوشكوبيكلرينك اوزلكسر صورنده هجوم اينوب طورولرى ايدى (٢).

روسلر بلغارلرغه اوط ايله عسكر ايله، هميشه هجوم ايتديلرده طورديلر. روسلرده بلغارلرده تاتارلر نصرفنده ايديلر. لكن هر ايكسى اورباشلريه اداره ايتلگانى اوچون آلتون اوردا حكومتى

---

(١) (٢) М. Пинегинъ Казань въ ея прошломъ и настоящемъ ص ٩.

روسلرنی بلغارغه هجوم اینکانلری اوچون کوب وقت مسئول ایتی ایدی. آلتون اوردا تمام قوّتلی وقتده روسلرنك بلغارلرغه ایتکان هجوملرندن مثلا اوشو یللرده‌غیسی معلومدر: ۱۲۹٦، ۱۳۲۰، ۱۳۵۹.

ایکنچی وابك زور خارجی سبب، قپچاقده‌غی زور اختلال اولدی. اختلالغه قدر بلغار خانلری بلغار شهرنده اولتروب کلدی. اختلال‌باشلاغاچ بلغارلرنك ره‌نی کیتدی. خانلق دعوا ایتوچی ماغوللردن کوبسی خانلقلرینی بلغار شهرینه کیلوب اعلان ایتدیلر، ۱۳٦۱ نچی یلده بولاد تیمر اسمنده بری بلغاری عسکر ایله کیلوب بلغار خانندن صوغشوب آلدی وشهرگه بیك زور هلاکت کتوردی، بونك اوستنه یه شول‌یوق مرید وحسن دیگان کبی اسملرده خانلر کیلوب هر برنده صوغشلر ایله شهرنی آلوب خانلق ایتدیلر، هر برنده بلغارغه ربالر اولدی. بلغار شهرنده تاتار خانلری خانلق ایتکان وقتلر اچنده بلغار همان اوز خانلغن ضائع ایتمدی؛ بعض بلغار خانلری بلغارلرنك ابراهیم (براحیم) اسمنده‌گی شهرلرنده بلغارلرنی اداره ایتوب کیلدیلر. ایندی بلغار شهری بلغار خانلغینك پایتختی وقوّتلی تجارت وصنائعنك مرکزی اولوی اورنینه تاتار قبیله‌لرینك صوغش میدانی اولوب قالدی. اون ملك قدر یورت صاحبی اولغان بلغار شهری حقیقه بلغارده اقتصادی جهتدن فائده‌لر کیمه‌گاچ اصلا یه‌م قالمادی.

(۱۳۹۵) سنه‌سی دشت قپچاق، هم بلغار برابرینه قان طوفانلری قوبتاروب آقصاق تیمور کیلوب چقدی؛ بتون بلغار یرلرینی، بلغار،

ابراهیم شهرلرینی برابله بر نیگر ایتدی(۱) ابراهیم ده‌غی بلغار امیری عبدالله خان‌نی اسیر آلوب شهید ایتدی. بلغار امیری عبد الله نڭ آلتون همده آلیم (یا که علیم) اسمنده اوغلری هلاکتدن قوتلوب قالدیلر. آقصاق تیمور کیتکان صوڭنده بولار هم بوزولغان ابراهیم قالاسینی یوه‌نورگه حاجت طاپی بلغار شهرینڭ یوز آلتمش چاقرم قدر توننیاغنده، ایدل گه قویا طورغان قزان یلغه‌سی بوینده (قزان طاماغندن قرق بش چاقرم یوغاری) بلغارلرنڭ قزان اسمنده شهرلرینی پایتخت ایتوب اداره ایشلرینه کرشدیلر.

بلغارغه بو واقعه‌لردن صوڭ ینه روسلر هجوم ایتدیلر. بیچکده بلغار شهری بر بخنسر حالگه کیلدی. آنڭ خلقی عاقبت بلغارنی طاشلارغه مجبور اولدی. بعض برلری قزاق بولوب اورال جایق طرفینه کیتدیلر (۲)، کوبسی قزانغه کوچوب کیلدیلر یا که آوللرغه طاراوب اوطوردیلر. موندن صوڭ بلغار، بلغارلرنڭ بر طاشلانغان شهرلری اولدیغی قالدی.

قزان شهری.— قزان بلغار مملکتی‌نڭ ایڭ ایسکی شهرلرندندر. بلغارنڭ یوز آلتمش چاقرم قدر شمال طرفنده اولغان اوشبو شهرگه تاتارلر کیلمه‌سدن ایلگاری اوک روسلرنڭ قولی یتکان ایدی. تاتو

---

(۱) بو حقده С Шпилевскій نڭ Древн я города и другіе булгарско татарскіе памятники въ Казанской губерн.и دیگان کتابدن ص ۷۳—۸۷ هم ۲۵—۴۰ غه قدر ... [illegible]

(۲) И Θ Катановъ نڭ ۱۸۹۸ نچی یلده Дѣятель ... [illegible] حقنده یازغان مقاله‌سی.

خان‌نك اوغلی صرتق خان، آناسی ترك وقتده اوشبو قزان‌ده اوزبك عسکری ایله طوروب؛ شول تیره خلقلرندن ویرگو (نالوکلرن) جیه ایدی. اوشبو قزان اقصاق تیمور هلاکتلری صوکنده اوزی اداره مرکزی اولوی اوستینه طاشلانغان بلغار همده تمام ضعیفلانوب بتکان آلتون اوردانك پایتختی اولغان سرای‌ده بولا کیلگان زور سودا وتجارتنی اوزینه جلب ایتوب طوردقدن همیشه‌یوبه‌له زورایا باردی قزان اوزی ایدلگه یراق بولسه‌ده، سودا وتجارتینه ضرر کیلمی ایدی: بلغارلر قزان بلغه‌سی طاماغنده مال کوچرمك اوچون بر شهر (اسکله) بنا ایتکانلر ایدی. سودا اوچون اوڭایلی بولغان بو اورنغه کویدن کون ایسکی بزانك قوتی کوچه ایدی.

بلغارلر. کبره‌ك اراهیمده کبره‌ك قزانده اولسون. کورشیلری روسلرنك تالاسدن احیلا قوطلا آلمادیلر. سرای احتلالی وقتدن بیرلی بلغارلرغه روسلر اوشبو یللرده هجوم ایتدیلر: ۱۳٦۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷٤، ۱۳۷۵، ۱۳۷٦، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلر عادتا صوغش اشلریدن بیزگان تورکلر ایدی، تمام قبیلرکبی اوك اذا وجفالرنی تحمل ایته، هر وقت ایلگان باشی قلچ کیسمار دیب قالا طورغان بر خلق اولوب قالغانلر ایدی. اوزلرینه حاکم ایته طورغان خانلری‌یه‌شویدی اوق کشیلر بولا کیلدکدن، بلغارلر اوزلرینه هر وقت هجوم ایتوب طورا طورغان روسلرغه قارشی بر یولی قوماندا آلا بلمدیلر. حالبوکه تورك اولغان بلغارلر ایچون بر غیرتلی قوماندیر اولماده روسلرغه قارشی طورو‌ده بیك ممکن ایدی. بلغارلر مقابله‌لر ایتمی طورسولر: روس کنازی واسیلی دیمیتریبچ (۱۳۹۹) سنه‌سی قوتلی عسکر ایله بلغارلرغه کیلدی، قزان‌نك اوزینه هجوم ایتدی. تمام یاندردی. ژوقوتین. گیرمچوك

اسمده شهرلرنی هم قران كبی اول هلاك ايندی. غارت ونهبی اوچ آی قدر دوام ايتدی. ايدی بلغارلرنك ايرلولری بربه يندی؛ آلار ايدی اوزلوبك قزانلربی هم ضائع ايتديلر. تمام قوت ومكنتلری بوغالدی. خالری اولغان عليمخان بر يولی قوماندا بيرمكدن عاجز ايدی، بلغارلر قران يلغه‌سی طاماغنده اولغان اسكله‌لربه جيولشوب اوطراباشلاديلر. بلغارلرنك بايلقلری بتمه‌گان‌مدنده آلاربك روسلاردن قوطلمق احتمالی اصلا يوق ايدی. بر آزده حال آلا آلمديلر.

۱٤۳۱ سنه‌سی يبه روسی بر هجوم ايتديلر. بلغارلر قوتلی قوماندبرلرغه مطلقا محتاج قالديلر. تمام شول وقتده آلتون اوردا خانلرندن الوغ محمدخان حاكملك ايتو نيتی ايله بلغارغه كيلدی. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ايتديلر. الوغ محمد ده استعدادلی وحقيقتده بهادر اولغان بلغار توركلربه اقتصادی قوت يابيه سياسی قوت وبروب تمام ايكنجی بر دوركه كرندی.

الوغ محمد خان — سرای خانی الوغ محمد خان اوستيه كچوك محمد خان هجوم ايدوب سرايدن چغاروب يبه‌رگان ايدی (۱٤۳۷).

الوغ محمد سرايدن چققاچ خاتون، بالا چاغالری ايله مجموعی اوچ ملك قدر جان ايله، روسيه‌ده بيليف شهربه واردی (۱). موندە طوروب حال وباردم آلغاندن صوڭ سرايی يه قايتاروب آلو قايغوسنده ايدی.

موسقوا كنازی واسيلی‌دن باردم صورادی. سرايده وقت كناز واسيلی‌گه كنازلك يارليغی بيروی فقط بر احسان بورندن‌اولدغندن

(۱) تولسكی گوسرباده اوقا بويده.

الوغ محمد خان بو غلبه‌سى ايله غرورلانمدى، عسكرى آزلغى اوبلاب بيليف‌دن چقدى، قزان شهريبه باردى. روسلردن حق كورگان ياسغار، آر، چيرمش‌لر قوتلى خانى غايت شادلانوب اوزلريبه خان ايتديلر. قزان‌نك اميرى على خان، خان حضرتلريڭ خدمتينه كردى (۱٤۳۹).

الوغ محمد خان قزان شهريبى بويه‌توب اشلريبى يولغه صالدقى صوڭ شول يل‌اوق واسيلى‌دن انتقام آلمق ايچون موسقواغه سفر ايتدى. كناز واسيلى موسقوادن قاچوب كيتدى. روسلر، تاتارلر شهرمزيبى بەدن آلالر ايدى ديب قورقشديلر. الوغ محمد خان موسقوانى اون كون محاصره ايتدكى صوڭ موسقواغه كره آلمى تيره ياق شهرلردن كوب غنيمتلر آلوب قايتدى. واوشبو قوت ايله قزان شهريبى تعمير قيلوب عسكر اشلريبى ترتيب ايتدى (١٤٤٥). ينه موسقواغه سفر ايتكان ايدى. قش كوبى اولوب كونلر غايت صالقون اولوى سببندن مورم شهرندن كيرو ايله‌نوب قايتدى.

الوغ محمد خان‌نك واسيلى‌نى اسير آلووى —.

(١٤٤٥) سنه الوغ محمدخان موسكواغه اوچنچى مرتبه سفر ايتدى، اورى بيژنى شهرنده قالدى، محمود هم يعقوب اسمده ايكى اوغليبى سوردال طرفلريبه كوندردى. موسكوا كنازى واسيلى بولارغه كوب عسكر ايله قارشو چقدى. ايكى عسكر يوريف شهرى ياننده بولقديلر. صوغش اورننده قزانلىلر غالب كيلديلر، هم روس عسكريبى احاطه ايدب آلوب توبله‌ى هلاك ايتديلر. كناز واسيلبى بر مقدار عسكرى ايله اسير آلديلر. واسيلى‌نك مويننده‌غى آلتون كريستنى، بكلو و اسير توشويه علامت‌ايتوب، موسكواده‌غى آناسيبه يبه‌رديلر

اولوغ محمد خان واسيلى گه چندن اعتماد اينكان ايدى. فقط اشلر شونلەى باشقەچە چقدى.

واسيلى بونڭ احسانلرينى اونوتوب اونيچن ردايتدى وروس يرندن چقسون ديم برمزده طورماسون ديب ايلچى يبەردى. الوغ محمد خان همان طوروينده دوام ايتدى، ايلچيگه التفات ايتمەدى. آخر واسيلى الوغ محمد اوستينه شيماكو همديميترى اسمده ايكى كمسه قوماندانسنده قرق مڭ قدر عسكر يبەردى. خانڭ قوراللى عسكرى بارسى بر مڭ قدر ايدى؛ باشقەسينه ياطا يا كوسەكدن باشقه برسه يوق ايدى. روس عسكرى بيلبڧكه يتوب فرصت كونمى هجوم ايدرگه كرشدى. خانڭ كيەوينى شهيد ايتديلر. خان صلح صورادى، قبول ايتمەديلر. ايكنچى كره سرايغه قايتاچق ايسه واسيليدن خراج آلماياچاغينه وعده ايتدى، همان روسلر قبول ايتمەديلر، «بترمز تاتارنى» ديديلر.

اوچنچى مرتبه اوغللرن يبەروب محمود اسمده اوغلن رهن ايدوب بيروب طوراچاغن بلگرتدى، همان قولاقلرينه آلماديلر. آخر خان حضرتلرى هيچ بر عذر التماسلرن قبول ايتدرەآلمى، اللەدن باشقەدن اميدى كيسلگاچ، طهارتلەنوب بر آغاج توبنده ايكى ركعت نماز اوقوب دعا ايتدى وآطينه منەدى. بر مڭ قدر قوراللى عسكرى ايله آرسلان همتى قپلان غيرتى ايله الله اكبر!! ديه تكبير ايتوب دشمانغه باشن كبى هجوم ايتدى. قرق برمڭ روس عسكرى خان عسكرينه مقابله ايته آلمى قاچارغه مجبور اولدى. قرق بر مڭ عسكردن بيك آزيغه ايسەن قالغان ايدى (۱) (۱۴۳۸ م).

(۱) كەدرسه نكان بر بلر سى بهرار حيود باساركار (سعدى)

موسکوا خلقی بونی ایشتدکلری ایله بیك قورقدیلر. خلقنك کوبسی همده کنازلر، بیوك روحانیلر، تاتار بەدن هلاك ایتە دیب قاچارغە، بعضلری قاچقانلرینی اونرورگە کرشدیلر: موسکوا تیرەسندەگی آول خلقی موسکوادەغی کریملەگە صیبوب حان قوبلدر و چارەسیبە کردیلر. جملەسی یردن قرانیلرنك کیلون کونوب طورالر ایدی، تون اورتالغندە اوط چقدی هم تون شهرگە طاراللوب اوچ مکدن آرتق حان یاندی، مالحسابی اللەغە بلور. روسلرنك بختینە قارشی الوغ محمد حان اوغللری موسکواغە کیلمەدیلر. تیك اسیر کازنی نیژغوروددە آتالری یانیە آلوب کیتدیلر. (۲۵ آوغست) حان حسابسز کوبماللر، غنیمتلر و اسیرلرنی آلوب، اوزی قورمش شهربە کیتدی، بیکچ میرزا اسمندە برمیرزای، قزانغە خراج و یروب طوروب شرط ایتوب، کناز شیماکوبی کناز ایتە دیب موسکواغە یبەردی.

شیما کو، واسیلینك دشمانی ایدی. بو حبری ایشتکاچ غایت شادلاندی، شرطلرنی قبول ایتوب کناز تعیین ایتلدی هم فیودر اسمندە برەوبی بیکچ میرزاغە قوشوب قزانغە یبەردی. بیکچ میرزا سفرندە اوزاق یوردی، حاننك کونکان وقتدە قایتوب یتمەدی؛ اول آرادە خانغە بر طرفدن بیکچ میرزا اونرلگان ایمش، ایکنچی طرفدن بلغارنك ایلکگی حابی علی نك استقلال اعلان ایتکان وقرابی آلغان ایمش دیگان کبك یالغان خبرلر ایرشدی حان، ایکی قوتلی دشمان آراسندە قالوون اویلاب، کنازواسیلیبی کوب آقچە آلوب موسکواغەقایتاروب یبەرمك بولدی. هم واسیلی گە خان امریدن چقماو، آتا هر وقت بیلگولی خراج تولەب طوروب شرط ایتوب،

قاپتاراچاغن ایتدی. واسیلی شرطلرنی بیك شادلق ایله قبول ایتدی. الوغ محمد خان واسیلینی اوز طرفندن ایلچیلر واسیر ایتوب آلغان بایارلری وعسکری ایله موسکواغه بیه‌ردی. اوشبو کنازنی بیه‌رو مسئله‌سنده تاتار امیرلری هم خانك اوغللری هم خان آراسنده اختلاف اولدی. الوغ محمدنك یوسف، قاسم ویعقوب اسمده اوچ اوغلی بیه‌رگه، محمود اسمده اوغلی أصلا بیه‌رمه‌سکه ایدیلر. آخر بو اختلاف ونزاع سبدن الوغ محمد خان اوزی هم اوغلی یوسف اوترلدیلر، قاسم ویعقوب چیرکاس یرینه قاچوب کیتدیلر. الوغ محمد خاننك مجموع خانلغی ۲۸ یل اولوب، قزانده فقط اون یل خان اولدی.

محمود خان.- الوغ محمد خاندن صوك اوغلی محمود خان اولدی. قورمشدن قزانغه قایتدی.

قاچوب کیتکان قرداشلری قاسم ایله یعقوب، چیرکاس یرلرنده یوردکدن صوك اوزریك ایده‌شلری ایله موسکوا کنازی واسیلی حضورینه باردیلر (۱٤٤٦).

کناز واسیلی موسکواغه قایتقاچ کنار شیما کولر طرفندن کوب اوکایسزلقلر کوردی. قاسم ویعقوبلر اوشبو واسیلی خلافنه اولغان حرکتلرده واسیلی غه بیك حدی حدمتلر ایتدیلر. هم واسیلی نی اسارتدن قوتلدرغانلر ایدی. واسیلی اوشبو اشلرگه مکافات ایتوب قاسمغه ره‌زان غوبیرناسنده حلقی مشار وموقشیلردن عبارت اولان میشچر قالاسینی ویردی. هم مونده سرای طرفندن کیلگان تاتارلرنی اوطورتا ایدی (۱٤٥۲). اوشو وقتدن اعتبار اینه روسیا تصرفنده قاسم اسمده فقط اسمدنگنه عبارت اولان بر تاتار خانلغی باشلانادر. مسکاو

حکومتی‌نك روسیااورتالغده مسلمان کازلکگی فوروندان مقصودی مکافات‌توگل، بلکه بولارنی تاتارلرغه (سرای قریم‌وقازانعه) قورال ایتوب طوتو ایدی «آنقه مسه آناسیی‌تاوی» طورغان تورکلر (تاتارلر). اوزلربه دشمان بولغان سرای هم قزان حکومتلرینك ضرربه توزغبرتلربی صرف ایتوب خدمت ایته‌لر ایدی روس کازلرینك‌خدمتیه، شرقده قطابغه بالـلانا طورغان تورکلردنده احلاصلیراق، طریشالر ایدی هم طرشاجقلرینه قرار بیرگانلر ایدی.

محمودخان مسکاونك فانی دشمانی ایدی؛ لکن روسیاغه‌قارشو بر ایکی مرتبه چیرمشلر ایله اتفاق ایدب،روسیانك اوستوك ومورم کبی شهرلربی طالاب قایتودن باشقه هیچ بر اش باشقارمادی؛بلکه بلغارلر آراسده تمام بلغارلاشقان ایدی، تاتو اولوب روسلر ایله تجارت ایدشوب طوردی. محمودخان وقتده قازانك‌تجارتی کوب ترقی ایتدی. محمودخان اون بدی یل خانلق ایتوب وفات ایتدی (١٤٦٤). یربه‌اوغلی خلیل‌خان‌اولسه‌ده، ابراهیم اسمده گیسی اوزی خان‌اولمق صددنده‌ایدی. آخرخلیل خان یا وفات ایتدی، یا انیسی ابراهیم طرفندن مغلوب اولدی (١٤٦٧).

ابراهیم— خان خلیل خانك اورنینه ابراهیم، خان بولدی. قزان بیوکلرندن عبدالمؤمن وباشقه‌قزان‌معتبرلری ابراهیم‌خانی یاراتمیلر ایدی. ابراهیم خانك آناسی ایله بر توغمه قرداشی همده اوگی آناسی (١) وروسیانك‌صادق خادمی اولغان‌قاسم‌خان‌غه: بز

---

(١) ابراهیم‌خانك اناسی ومحمود خان‌نك خاتونی اولغان بوز سلطان بکه‌محموددن صوك قاسم‌خانغه خاتون‌لقغه اردی. بوسوحهتدن‌قاسم‌ابراهیمنك اوگی آتاسیدر.

ابراهيم خان‌نى توشوره‌مز، خان‌اولمق اوچون حاضرله‌نوب كيل»
ديب خبر كوندرديلر. قاسم اوشونى واسيلى‌دن صوتك كناز اولغان
٣نچى ايوانغه سويله‌دى. قزان‌نى هيچ صوغش‌سز آلاچاغى ايله
سويبج‌بيردى. ايوان‌بعض كنازلر قوماندا‌سنده قاسمغه عسكر بيردى؛
قاسم بولار ايله هم‌اوز يانده‌غى، روسلرنك‌صادق خدمتچيسى اولغان،
تاتار عسكرى‌ايله قزانغه كيتدى. قاسم‌خان‌قزانغه آ كسزدنعه هجوم
ايته‌رگه‌بارا ايدى، ابراهيم تلله‌فايدان ايشتوب بولارغه‌قارشو چغوب
طوردى، ملتق واوقلرى‌ايله قاسم‌نى ايدل آشا چغارمادى. چيرمشلرده
روسلرغه (قاسمغه) قارشو طوردبلر. آخر قاسم اوشو خيرسز
سفريدن قايتوب كيتدى. كور كوى‌اولوب، كوبلر غايت صالقون
ويغمورلى ايدى روسلرنك آرفلرى‌بتدى؛ روسلرنك ايت آشامى
تورغان پرهيز كونلرى اولسه‌ده، تمام عاجزلكلرندن اولگان آط
ايتلرى آشاديلر،قورال‌وصوغش‌اسبابلرن طاشلاب كيتديلر (١٤٦٧).

روسلر ١٤٦٧ـ٦٨نچى‌يللرده قزانغه‌تكرار هجوم‌ايتديلر؛ هر برنده
مغلوب‌اولديلر. اوربلك‌تكرار تكرار مغلوب‌اولوبه‌قاراسى(١) كناز
ايوان (١٤٦٩) سنه‌سنده بيژنى‌نوغورودده روسيه‌نك‌هر طرفدن‌عسكر
جيوب،قزانغه‌صوغشقه‌بارغه‌حاضرله‌ندى.اوشو وقت‌قاسم‌خان‌خاتونى
نار سلطان بيكه. قاسم‌خانك وفات‌اولووى خبرنى كيتردى هم
اوغلى ابراهيم ايله صوغشمى طورون اوتندى. اشنى فقط صلح ايله
بتره‌چگنى اوزينك اوستنه آلدى. ايوان اوزى موسقواده قالسه‌ده،
كوستانتين، بيرزوننسف اسمده‌گى كنازلر قوماندا‌سنده حاضرله‌گان
عسكرنى قزانغه يبه‌ردى. روسلارنك بر مقدار عسكرى ٢٤نچى ماى
تون ايله آ كسزدن، قزان قلعه‌سينك طشنده اولغان بستـه خلقينه

(١) كارل فوكس‌دن.

هجوم ایتدیلر. مسلمانلر راحتله توب بوقلاب یاتالر ایدی. روسلر بولارنی سونگیلریلک اوجلریله آلورغه کرشدیلر مسلمانلر قورقوب مسجدلرگه، اویلرگه طولدیلر. روسلرده اویلر اچمده مسلمانلری یاندردیلر. قلعه اچمده گی حلق سیزتوب چقفانچی، اوزلری کیمه‌لر به‌اوطوروب بوغاری سوب کیتدیلر. روسلر، قوماندیرلری اولعان ایؤان‌رونابی، شهرگه هجوم ایتمه‌دك! دیب شلته‌اینه‌ایدیلر. ابراهیم خاننك، اورعسکری‌یابیه باشقردلردن‌یه عسکر قوشوب، روسلر آرتندن قوارغه چقفانلق خبری کیلدی. هم حقیقتده‌اوك ابراهیم قووب چقفان ایدی. قرادن بوغاری‌ؤ ولعه‌ویده کناز بارصلاوسکی قوماندا‌سداغی روس عسکری ابله صوغشدی. چیکدن‌طش قرغان روسلر، اوزلریلك قرایبلر طرفدن اوتراوب توب تارغانلرن سیزمیلر ایدی، ایلك آقتقی‌لری‌اولگانـگه جاقلی صوغشدیلر. روسلر اوشبو صوغشدن غایت کوب ضرر کوردیلر.

اوشبو یلنك کوزنده سیتاپر آیده کناز ایوان اوزیـلك انیسی کناز گیورگی‌ی رور عسکرابله یه قزانغه یه‌ردی. بولار کیلوب قزانی محاصره ایتدیلر. شهر اچمدن چقعان بر مقدار قزان عسکری روسلرغه کارایته آلمادی. روسلر قزاننك صو یولنده کیسکانلر ایدی. ابراهیم‌خان، روسلرنك تلـه گانلرن بیرب، صلح ایتشورگه مجبور اولدی، روسلرنك حمله اسیرلری آزاد ایتلدی.

مودن صوك توقوز یلعه قدر قزانلر ایله روسلر گورل ترکلك ایتدیلر (١٤٧٨) روسلر، ابراهیم خاننك ویاتکه طرفینه هجوم ایدون صلتاو ایدب یه کوب عسکر ایله کیلوب نیزنی نوؤغورد ابله قزان آراسده اولعان حمله آوللر وشهرلری طالاب،

اوطقه‌یاندروب هلاك ایتدیلر. ابراهیم‌خان‌یه‌صلح‌ایتدی. ابراهیم‌خان ۱۲ سنه پادشاهلق ایدب وفات‌ایتدی. بر نیچه‌بالالری قالدی (۱۴۷۹م).

الهام خان ــ. ابراهیم‌خان وفات‌ایتدکی‌ایله بالالری آراسده خانلق‌ایچون نزاع چقدی. کوب کمسه‌لر ابراهیمك صوڭغیا اسمده الوع خاتونی‌نڭ اوغلی الهام‌نی تلیلر ایدی. بوطرفده نوغای خانلری ایدی (۱). ایکنجی بر فرقه آنڭ ایکنجی خاتونی، نار سلطان بیکه دن اولغان روز اوغلی محمد امین‌نی خان ایته‌رگه تلیلر ایدی. بو بابده قریم خانی مینگلی گرای و آنڭ دوستی اولو مساسبتی ایله کناز اوچنچی ایڤان‌ایدی.

آخر الهام خان، خان ایتلدی. محمد امین ایله آنڭ اینسی عبد اللطیف‌نی، اورلوبی باتلاغان موسکوا کنازی ایڤان اوزیبك حضوریه چاقروب آلدی. قائده‌لەنولری ایچون بعض شهرلر بیردی. محمدامین قران‌ده قتسه‌لر قوبارو، الهامدن حنقی‌صوبدرو حقده هر تورلی فدا کارلقی ایته ایدی. الهام اوریده یخشی‌طبیعتلی کشی توگل ایدی. اوشبو سببلردن الهام خان ایله حلق آراسی کامل‌بوزلوب بتدی. قزانلر ایڤانغه : «بوگه‌محمدامین‌نی‌خان‌ایدب یه‌ر»دیب‌خبر کوندردیلر. ایڤ انلڭده‌،محمدامین‌نڭ‌دەمقصودلری‌حاصل اولدی. ایڤان، بر بیچه کارلر، بو جمله‌دن حولمسکی تصرفنده قوتلی عسکر ایله محمد امین‌نی قرانغه یبه‌ردی. روس عسکری قرانغه یتوب محاصره ایتدی ۳ آطنه صوگنده قزان حنقی، الهام خان‌نی هم آناسن وایکی خاتونی ایله ایکی‌اینسن (برسی‌خدای بیردی اسمده) اسیر ایتوب روسلرغه یبرب یبه‌ردیلر (۱۴۸۷).

---

(۱) هوکس

الهـامنی موسکواغه آلوب قایتدیلر. تاتار خانیك روسلرغه أسیر توشوی عادتدن طش بر اش ایدی: نیجك اولسه‌ده الهام خان أسیر توشدی: بتون روسلر، بوگا بیرام ایتدیلر. کناز ایڤان الهام خان‌نی خاتونلری ایله والوغداغه، آناسینی بالالری ایله بلی‌اوزیرگه سورگونکه بیردی. الهام خـان طرفدارلرندن أسیر آلنغانی کمسه‌لرنك‌ده دیمدن چقارغه راضی اولماغانلری آصلدیلر. الهـام خان آناسی وبر خاتونی. برفرداشی حبس‌ده وفات ایتدیلر. خدای بیردی حبسدن چقارلوب، ایڤان‌نك أمری‌ایله چوقندرلدی وایڤان اوزینك یڤداکیه اسمده قزینی بیرب پیتر اسمده آطادی (۱).

محمد امین خان ـ محمد امین (لقبی ایجم خان) مستقل خان توگل، بلکه ایڤان تصرفده بر واسسال (۲) ایدی. کوب اشلرنده ایڤاندن رخصت آاو ولازم وقتده عسکر هم بیرب طورماق وخراج بیرمك لازم ایدی. اوشبو سببدن کناز ایڤان اوزینه «بلغار پادشاهی» دیگان تیتولی‌ده قوشدی. خان سرایده روسلرده کوب بولا ایدی. اوشبو سببلردن محمد امین خان خلق فائده‌سی، خلق تله‌گی اورنینه ایڤان فائده‌سینی ایڤان تله‌گینی رعایه ایته ایدی.

قزانلر محمد أمین‌نك اوشو أشدن روسلرنك‌ده خواجه‌لق ایدب کوکرمك کیرب بورولریدن، أصلاً رضا توگل ایدیلر وبونی

---

(۱) بو وقعه ۱۵۰٦ ده اولدی.

(۲) واسسال دیب معلوم بری بلغه طوروچی وسوسك ایچون بر خواجه‌سینه خراج بوله‌وچی ووقتی ایله صوغش خدمتلری اوچی کشیلرگه ایتوله‌در.

بعلنكه چغارر ايچون باشرن حالده سيبريه حانى ماموقنى (۱) اوزلريه‌خان ايدب چـاقرديلر. محمد أمين بونى ايشتوب ايوانغه خبر ايتدى ايوان هم عسكر يبه‌ردى ماموق قزانغه كيلمكده ايدى، قارشوسيه عسكر كيلگانون ايشتوب كيرى قـايتوب كيتدى. روس عسكريده مـاموق قايتقانون بلـگاچ صافلغه برسى قالمى قايتديلر. بو حربى آلغاچده ماموق يبه بيك تيز قزانغه بويه‌لدى، قزان خلقينك بارده ايله تختكه اوطوردى. محمد أمين‌نى قزاندن چغارديلر اول بالا چاغالرى ايله موسقواغه كيتدى (١٤٦٩). محمد أمين‌نك خالق مدنى نوقز يـل اولدى ايوان حضوريه بارغاچ ايوان آكا يبه كاشير سيرپوخف شهرلريني بيردى.

ماموق خان. - ماموق هر نى قدر چاقرلوب كيلمه‌ده بخشيلغى ياماناغى معلوم توگل ايدى. قزانغه خان اولغاچده سودا وتجارت اهلريني طالارغه، حلقى‌اذا وجفا ايته‌رگه كرشدى؛ قزان ايله‌گينه قناعت ايتمى قزان‌نك آرچا شهريني طالارغه كيتدى. بارلق خاتنى بر يل قدر اولور ياكه اولماس ايدى: قزانلر آنى آرچادن قايتقان وقتده قزان قابقه‌سدن كرتمديلر ماموقده بر اش ايته آلمى سيبيرياغه قايتوب كيتدى. قزانلر كاز ايوانغه برگه ماموقده محمد أمين‌ده كيره‌كمى، بزگه محمدامين‌اينسى عبداللطيفنى يبه‌ر ديب خبر يبه‌رديلر. ايوانده عفو اوتنوب خانغه رضا اولـونى وعده ايتديلر (١٤٩٧).

---

۱) جوجى خاننك شيبان اسمده اوغلننك بالالرى سيبر طرفينده‌گى كوچمه خلقلرغه دشت قيچاق بحرنده حاكم ايته‌لر ايدى ماموقده اوشبو شيبان (شبان) بالالرندندر.

عبد اللطيف خان.— كناز ايۋان عبداللطيف نى كناز حولوسكى قوماندانسده عسكر ايله قزانغه يبه‌ردى. حولوسكى . الماعنكه يبين ايندرب عبد اللطيفنى تختكه اوطرتدى. عبد اللطيف خان وقتنده ماموق خانلك ايسى آغالق ايكى مرتبه قزانغه هجوم ايتدى هم برسنده اوچ آطنه قدر محاصره ايتوبده طوردى (١٤٩٩ ١٥٠٠). بوبدى قنه‌چيلرگه قارشو كناز ايۋان طرفدن قزانغه بر روس مأمور قويلدى.

قزان حلقارى عبد اللطيفنك اوسندن ايۋانغه . هيچ طمدن باشقه بولى اداره ايتبى بلمى، آنك اورنبه محمد امين نى يبه‌ر، ديب شكايت ايتديلر . ايۋان عبد اللطيف نى عسكر يبه‌روب موسقوانغه آلدردى هم بلى اوربرماستيربه حبس ايتدردى (١٥٠٢).

ايكنچى مرتبه محمد امين.— محمد امين نى كناز ايوان ايكنچى مرتبه خان ايتوب قزانغه يبه‌ردى. قزان حلقلرى، روسيه‌غه تابع بولغانى اوچون محمد امين نى همان ياراتميلر ايدى. محمد امين آغاسى الهام خاندن طول قالغان جيگاسى نكاحـلغان ايدى. بو خانون غيرتلى حميتلى خانون اولوب روسلرغه، روسيه‌غه صوك درجه‌ده دشمان ايدى، محمد امين خان اوشبو خانوننك محبتى ايله مفتون ايدى، لكن خانون روسيه‌گه اطاعتى سببدن محمد امين‌دن هيچ راضى توكل ايدى. اول بونى هر وقت محمد امين‌گه سوبله‌ر ايدى. بركون محمد امين‌گه يندى «سين خان توگل بلكه روسيه‌نك مأمورى قى‌سلك. سينى كناز تلاگان وقتده تختدن توشرر، تلاگان وقتده الهام خان كبى جبسكه آلور» ديگر سببده غيرت حميت اولسه ايدى. آتالرنك قولده اسير اولغان كافر

طالملر قولده قل بولوب طورماس ایدك، سبدن پادشاهلر خلقلر مسخره ایته‌لر. بو خورلقدن قوتل. سیکا حدمتچی اورسقه قل اولوب طورودن شهرت ایله اونو آرتق دیدی (١). محمد امین گه بوسوز آرتق درجه‌ده تأثیر ایندی. یا اولرمی یا اورس قوللغدن قوطلورمن دیب آنط ایندی. ایوانغه اوفیمسکی اسمده بر میررای ایلچی ایتوب یه‌رب اوز یلک مقصودیه حدمت ایته‌رلك بر سه‌لر صورادی، ایوانك مویدن حبری یوق ایدی. امین‌لك صوراغان بر سه‌لر یه‌رضا بولو توگل بلك قانی آچولاندی، طوغریدن طوغری سویله‌شو ایچون اوزینك کانلریدن میخائیل اسمده گیس قرانغه یه‌ردی. ایوان ٢٤ بریده قزاندن وربارمونکه‌ده اشلاوب هرطرفدن حسابسز سوداگرلر جیلور ایدی، قرانك روس شوندده بولودن استفاده ایله روس سوداگرلری شول بللر دمبارمونکه‌ده کوب اولور ایدی. ایوانلك ایلچیسی کیلوب یتوی اوشو بارمونکه وقتیه توغری کیلدی. محمد امین بو ایلچی‌نی اوترندی، قراسده‌غی روس مأمورلرینك هم بارمونکه‌ده‌گی روس سوداگرلرینك بعضارن اوترتوب کوبسن حبس ایندردی. اوشو حاللرگه اوچراغان روسلارنك حسابی ١٥ ملك قدر ایدی.

محمد امین بوبك ایله‌ده فاعتله‌سی قرق ملك قران عسکری، بکری ملك نوغای عسکری ایله روساغه کیندی نیژغارود شهرینی محاصره ایتوب، بعض یرلرنی هلاك ایتدی. بونی ایشتو ایله ایوان قرانلرغه قارشی یوز ملك قدر عسکر یه‌ردی. بزنی‌ده روس

(١) Загоскинъ ص ٤٥

عسکری بیك آز ایدی؛ نیك اوچ‌ملك قدر لبتوا عسکری اسیر آلوب نیژنی‌حسیه‌قوبلغانلر ایدی. نیژنی‌ده طوب داری‌بولسه‌ده. آلاردن باشقه، استعمالی بلگان کشیلر یوق ایدی. نیژنی تـامیسنیبگی بو اسیرلرگه: «سز تاتارلرغه قارشی صوغشسا کز سزنی آزاد ایته‌رمن» دیدی. بولار قبول ایتوب کریپوست اوستندن آطارغه کرشدیلر. صوغشده محمد امین‌نك قایینشی اولغان نوغای کناری وفات‌ایتدی، صوغشلك‌دار تدبیری بوکشی‌قولده ایدی، بو اولگاچده نوغای عسکری صوغشدن طوقتادی هم قایتورغه تله‌دی. بو سببدن قزان عسکری‌ایله‌ایکی آراده نزاع‌چقوب اوز آرالریده صوغشا باشلادیلر. محمد امین بو قورقیچ فتنه‌ی بیك کوچ ایله طیوب آلدی. هم باشقه یرلرگه یوری‌می‌نیژنی‌ه اطرافدن بیك کوب مالار آلوب قزانغه قایتدی.

روسیا عسکری‌نك باشقلری صوغش ایتوبی‌تله‌مه‌دیلر. بلکه «مورم»ده طوردیلرده قالدیلر. کنار ایوان اوشبو مغلوبیتکه قاتی قایغروبدن آوروغه‌مبتلااولدی‌هم‌اوشبو آوروبدن‌اولدی (۱۵۰۵).

ایوان‌صوکنده‌اوغلی۴نچی‌واسلی‌کنار اولدی. کنار اولغاچده‌بار قایغوسی محمد امین‌دن انتقام آلو اولدی، هم (۱۵۰۶) نچی‌یل‌یازکونی روسلر‌یلکرور کنازلری‌ایله ابسی دیمیتری قوماندا‌سنده‌قوریدن هم صودن قزانغه بیك کوب عسکر یبه‌ردی. صودن بارغانلری ۲۲ مای‌قزانغه‌یتدیلر. قزان عسکری آز ایدی. روسلر غلبه ایته‌باشلاب شهرگه قزانـــ‌ربی قوالاب کرتورگه بـاشلاغانلر ایدی. قزن عسکری روسلرنی هر طرفدن احاطه قیلوب قاچاچق یوللرن اوزدیلرده، قامات آلوب اوتردیلر. بیك آرتغه کیمه ایله قاچوب

قوریدن کیلگان آطلی عسکرلری کونوب آلدیلر. اوشبو آطلی عسکر، یه قراعه کیلدی؛ صوغشده اولگیسدیده یامان جبکلدی.

بو وقت. قزانده هر یل بولا طورغان زور یارمبکه وقتی بکان ایدی. هر طرفدن حسابسز خلق جیولدی. یارموبکه یریده برمکاه‌ن چاطر قوراوب، زور جمعیت ایله طوی یاصالدی. حسابسز کوب‌نعمتلر، زینتلر حاضرله‌دی. محمد امین خان وجمله قزان معتبرلری اوشبو زور مجلسده ایدیلر؛ آکسزدن واسیلی نـک (انتقام اوچون یه‌دن یبه‌رگان) حسابسز کوب عسکری کیلوب هجوم ایتدی، جمله خلق جمله برسه‌لرن طاشلاب، شهرگه کروب بیکله‌دیلر. روسلر بر نیچه کون اچنده قزانی آلوربر دیب اوبلاغانلر ایدی. قزانلیلردن آلدقلری نهایه‌سز کوب. زور نعمتکه چومقاج صوغش حاطرلرندن چقار غه باشلادی. عسکر باشلقلری خان وایداشلریبک چاطرلرینده استراحت ایته‌رگه کرشدیلر محمد امین خان نـك کشیلری بولاریك جمله‌سن زور مبارزه‌دن قاراب تلوب طورالر ایدی. محمدامین ایرته‌سی کون (۲۵ ایه‌ن) طاك آلدیدن، بکرمی مك آطلی، اوتوزمك جیه‌ولی عسکرنی حاضرله‌ب طوردیده قابقابی آچوب بربولی چقاروب یه‌ردی. قزانیلر روس عسکرینی ایله‌یدروب آلوب هلاك ایتدیلر، بور مك عسکردن فقط بدی مك قدرسیگنه قاچوب قوطلا آلدی.

بولاق ایله قزان یلغه‌سی روس اولکلاری ایله طولغان ایدی، قزانیلر کوپراورنیه‌اورص اولکلری اوستندن یورردیلر. سلامت قوطلغان روس عسکریدن فقط برسیگنه صوغش قورالن آلوب قالا آلغان ایدی.

روسلر، ی چاقلی کوب یکلدیلر، هیچ بر وقت یولی غلبه

قازانا آلماديلر. لكن روسلر بوقدر مغلوبيتلردن أصلا متأثر بولا صورغان حلق توگل ايديلر؛ كناز واسيلى بنـه‌دن كوب عسكر حاضرله‌ب دحى قزانغه يبه‌رمك بولدى. قزانليلرغه روسلرنك بلاسدن قوطلو اصلا ممكن توگل ايـدى. آلار بور مرتبه بر ره‌تـدن يـگـنه‌لر. بلك مرتـبه كيله‌لرده يانشـالر؛ بونى قزانليلرده، محمدامين‌ده يحشى صورنده بله‌لر ايدى. شوبلك اوچونده محمد امين واسيلى ايله صلح قيلشدى. چونكه قزان حـــالعمده، حساسر كوب بولغان روس حلقربـه هر وقت صوغشوب طورورلق حلق وعسكر يوق ايدى. محمد امين‌نك آناسى ميكلى گرى حاسك حـاتونى اولغان نار سلطان بيكه قريم‌دن روسياغه كيلوب، واسيلى حصوربده اوج آى قوناق بولوب، قزانغه اوغلى محمد امين يانيه كيلوب، بر يل طوردى. واسيلى ايله محمد امين آراسيى كيلشدردى. محمد امين روس اسيرلرينى آزاد ايتدى.

۱٥١۳ سنه‌سى قريم خانى ميكلى گرى‌خان وفات‌ايتوب اورنيه اوغلى محمد گرى حـان اولدى. محمد امين (۱٥۱٦) نى شثوب آورورغه كرشدى، طبيلر دوا ايتودن عاجز قالديلر محمد أمين كناز واسيلى‌گه كوب هديه‌لر يبه‌رب انيسى عبد اللطيف‌نى اورنيه ولى عهدتعيين ايتربن صورادى. محمد گرى خانغه، محمد امين خان‌نك آورو حبرى، باروب ينكاچده، واسيلى اوز فائده‌سيه‌عه يارارلق كمسه‌نى قويماسون ديه‌اويلاب واسيلى‌گه ايلچى يبه‌ردى، وعبـــد اللطيف‌نك ولى عهد تعيين ايتوين صورادى. لكن عبد اللطيف موسكواده وفات ايتدى. محمد گرى بونى ايشتكاچده واسيلى‌گه ينه ايلچى يبه‌ردى ومحمد أمين‌گه، اوزى ايله آتا بر طوعمه، محمد أمين

ایله آنا بر طوغمه قرداش اولغان، صاحب گری‌نی ولی عهد تعیین ایتون صورادی. واسیلی بونی تصدیق ایتوب وعده بیردی. محمد امین‌ده قزان حلقیه، عبد اللطیف وفات ایتدکدن صاحب گری‌نی خان ایتو ایله وصیت ایتوب وفات ایتدی (۱۵۱۹).

محمد امین خان، اوّل ۹ یل، صوڭدن ۱۷ یل، مجموعی ۲۶ یل خانلق ایتدی، اول صوڭغی حکومتنده روس نفوذندن چقدی، لکن بو اشلر آنڭ سیاسی، اقتدارلی کشی بولووندن کیلمه‌دی، بلکه خاتونی هم نیره باغده‌غی ایبداشلریڭ تأثیری آرقاسده‌غنه کیلدی. محمد امین اورنده توبلی اقتدار بولماغان اوچونده فرانك تاتالری زمانده‌غی شوکت ودولتلربنی قایتاروب آلا آلمادی. محمدامین‌نڭ وفاتی ایله الوغ محمد خان‌نڭ نسلی تندی. بولارنڭ مدت خانلغی ۸۵ یل اولدی.

شیخ علی خان ـ . محمد امین وفات ایتکاچ کناز واسیلی روسیه‌ده‌غی تاتار میرزالرندن، اوزبك یقینلرندن شیخ علی اسمنده (۱) برونی عسکر ایله قزانغه یبه‌روب خان ایتدی. صاحب گری‌نی خان ایتو اوزی‌ایچون اوکاینسر اولدقدن، محمد گری خان‌غه ایتکان بق وعده‌سن بوزدی، بوحیاتنی قابلاو اوچون محمد گری گه بیك کوب قیمتلی هدیه‌لر یبه‌ردی. لکن محمد گری بوڭا التفات ایتمه‌دی، روسیه حدودینه هر وقت هجوم ایتوب طوردی.

لکن روسیه اچمه هجوم ایتودن کناز واسیلی محمد گری‌نی،

---

(۱) شیخ علی: مرحوم سید احمد خان‌نڭ اته‌لری اسمنده اوغلنك اوغلیدر. استرخاندان قاچوب روسیه‌گه کیلدی. قاسمغه خان ایتوب تعین ایتلدی، روسلغه چن خلاصی ایله خدمت ایتوی سببلی کناز واسیلی‌نڭ اینك یقینلرندن اولدی.

اوستدن استانبولده سلطان سلیمان قانونی‌غه شکایت ایتو یکـه طبوب طوردی (۱). شیخ علی هر وقت روس یاغن‌غه یافلاب قزان حلقی فائده‌سبی برده رعایه ایتمی ایدی. اوشبو سببدن قزان حلقی شیخ علی‌دن رضا توگل‌لر ایدی. آنی صحبت ایتوب روسیه‌دن اخلاصن صوودرغه‌ده طرشوب قارادیلر، بولمادی. شیخ علی اوزن اوگنله‌گان کشیلرنك کوبس اوترتوب یاحبس ایتدروب طوردی. قزان‌لك زورلاری محمدگری‌خان ایله‌هر وقت خبرله‌شوب طوردیلر. هم صاحب گری‌ی خان ایتوب بیه‌رون صورادیلر. آخر محمدگری خان عسکر ایله صاحب گری‌ی قزانغه بیه‌ردی. قزانده قارشی طوروچی بولمادی، طوریدن طوری کیلدیده کردی. خلق خوش قبول ایتدیلر. صاحب گری خان شیخ علی‌نی وروس ایلچیسینی توتدروب آلدی هم اوزبیك آطلریه مدرب ایدل بویبه اوراتدی، شیخ علی‌ده روس بالقچیلری ایله‌مه سکه‌وگه قایتوب کیتدی. شیخ علینك قایتوبـه کناز واسیلی قارشو آلدی، سلامت قالوویبه بیك شادلاندی، ایکاوی قوچاقلاشوب کورشدیلر (۱۵۲۱).

صاحب گری خان.—صاحب گری، خان اولماچده روسیه‌غه اوزبیك دشمانلغی کورسه‌تدی. روسیه‌گه طرفدارلق ایتکان بعض قزان کشیلرن اوترتدی. آغاسی محمدگری ایله موسقواغه هجوم ایته‌رگه اتفاق ایتدی؛ اول محمد گری خان کوب عسکر ایله روسیه حدودیه کردی: واسیلی‌نی‌بی ایشتکاچ روسیه‌نك ایك زور

(۱) قریم خانلغی استانبول‌ده سلطان ادارەسنده اولوب قریمنك کفه شهرنده قریمغه ناظرلر ایتەر ایچون بعض پاشالر سلطان طرفندن قویلغان ایدی.

كازلرى تصرفنده. محمد گرى گه قارشو عسكر يبه‌ردى؛ لكن عسكرى جيڭلوب كازلرى اسير توشديلر. قراڭدن صاحب گرى خان هم عسكرى ايله چقدى. قريم هم قزان عسكرلرى قولومنا شهرنده بر گه قوشلديلر. قارشو طورغان روس عسكرينى تمام هلاك ايتديلر. بر نيچه شهرلرنى جيمرديلر موسكواغه كيلديلر. كاز واسيلى بوتى ايشتوى ايله شهرنى چوقيچق كباوى پيطرعه تابشروب قچدى. شيخ على هم قاچدى. موسكوا تيره‌سنده‌گى آوللرده‌غى خلقلر موسكواگه صيغنديلر. ٢٩نچى اييولده خان عسكرى موسكوادن چيندەرك بر اورنده كيلوب طوقتادى. موسكواده‌غى خلقلر ترك قالولرندن اميدلرن اوزديلر بتون اورامالر آربالر يوكلر ايله طولدى. خلق طاشدن سا ايتلگان كريمله‌گه طولالر ايدى. بيك كوب خلق سا اچنده هوانڭ بوزلوى سببلى هلاك بولديلر. موسكواده بر طوب بار ايدى. آنى آطا بله طورغان بر بمس بولسه‌ده بتون موسكواده بيك آز غنه دارى يوق ايدى.

ايلك آخرغى ساعتده موسكوا بيوكلرى اتفاق ايتوب جامعه قيمتلى هديه بيروب ايلچى يبه‌رديلر. ايلك‌گى كبى خان قولى آستنده طوروب خراج بيره‌چكلرنه عهدلرن عرض ايتديلر. خان بوڭا رضا بولدى. آراده يازشقان عهد نامه‌نى واسيلى‌غه يبه‌رديلر. واسيلى هم بيك شادلانوب قول قويدى. بوندن صوڭ محمد گرى خان موسكوا طرفندن كيتدى. محمد گرى خان اور عسكرى ايله قريمغه، قزان عسكرى قزانغه آيرلشديلر (١٥٢١).

خان قايتوب كيتكاچ موسكوا خلقى اوشبو بلادن قوطلولرى شرفينه غايت زور بيرام ياصاديلر. (٢٩ ايوده‌گى پيطراو بيره‌مى)، سبرينبا اسمده‌گى زور ماستيرنى بنا ايتديلر.

محمدگری خان سفردن قایتقاچ استرخان شهرن باروب آلدی: لکن استرخانده نوغـــای میرزالری طرفندن خیانت ایله اولترلدی، ۸۵ یاشده ایدی (۱۵۲۲).

محمدگری‌خان روسیه، قزان، استرخان وسبیریا، بتون‌دشت قپچاقی قولبه آلوب زور قریم دولتی توزو، بلکه ایلك‌گی‌قپچاق مملکتینك شوکتینی قایتارو قایغوسنده ایدی. لکن مقصودینه ایرشه آلمادی. اورنینه اوغلی سعادت گری، خان اولدی.

محمدگری خان استرخان‌غه هجوم ایتکان وقتده صاحب‌گری خان، روسیه‌نك قزانده‌غی ایلچی ومأمورلرن وبعض کوپسلرن اوترتکان ایدی؛ کنار واسیلی موی صلتاو ایتوب محمدگراینك وفاتی فرصتدن استفاده ایتوب قالورغه تله‌ب، شیخ علی هم آندن باشقه بر نیچه زور کنازلر قوماندانسنده قزان‌غه کوب عسکر یبه‌ردی. بولار قزان تیره‌سنده کوب آولیلرنك ماللرن آلدیلر، یاندروب حلقلرن اوترتدیلر. لکن قانده‌لرینــه زور اش اشلی آلماسه‌لرده کیبه‌جکده‌گی صوغشلرنده‌اوکتای‌بولورلق بعض کرپوستلر صالوب‌واسیلی صورسکی‌شهرینی‌سالیندیلر، کوزینکاچ‌قایتوب کیتدیلر، قش اوتکاچ روسلرنك قزانغه هجوم ایته‌جکی بلگیلی ایدی. صاحب گری خان اوزینده روس عسکرینه قارشو طوررلق‌عسکر اولماونی اویلاب، استانبولده سلطان سلیمــان قــانونی حضرتلرینه اطاعت وتابعلك عرض ایتوب، روسلارغه قارشی یاردم ایچون‌عسکر صورادی. سلطان تابعلکنی قبول ایتسه‌ده، یاردم قــلان یبه‌روب ماتاشمادی، تیك اوزینك‌موسکواده‌گی مانکوبسکی اسمده‌گی گریك، خرستیان ایلچیسینه، قزان‌خانی‌صاحب‌گرینك استانبول‌غه‌تابع بولون

حبر ايدب، مونی واسيلی‌گه بلـگرتورگه بيوردبده قويدی. كماز واسيلی ايله مانكوبسكی‌بيك يافين دوستلر ايدی. واسيلی مانكوسكيدن استانبولغه‌قايتوب، «قران كوبده‌نوك‌روسيه تصرفده‌در، صاحب گرای برفته چغاروچيغه، آلنك روسيه يری‌اولغان قزانني‌ايكنچی كشيگه بيرورگه اصلا حقی يوق» ديب‌اينوب اوندی سلطانغه مانكوبسكی قايتوب سويله‌دی.

واسيلی راحتله‌نوب قزانغه هجوم ايته‌رگه حاضرله‌ندی: كماز بيلسكی وشيخ علی قوماندالسده يوز ـ بكسان مڭ قدر عسكرنی قزانغه به‌ردی. صاحب گرای خان روسلارنڭ قورغالوب هم سلطاندان باردم قلان كيلمه‌ون بلگاچ قزان خلقيه: «مين سلطاندان باردم آلوب كيله‌م» ديب، اوزی ايله بر طوغمه محمود بن مبكلی گرايڭ اوغلی صفا گرايی اور اورنيه خان اينوب (حقيقتده صوغشدن قاچوب) قزاندن چغوب كيتدی. قزان‌خلقی آی قورقاق حبر ديب شلته‌اينوب قالديلر. ١٣ ياشلك صفا گرای‌گه بيعت ايتديلر. صاحب گرايڭ خانلق مدتی اوچ يل قدر اولدی (١٥٢٤).

صفا گرای خان - . قزان خلقلری، صفا گرايگه بيعت ايتكاچده، قزان تيره ياغده‌غی چواش وچيرمشلردن عسكر حيارغه كرشديلر. روسلرنڭ حيه‌ولی عسكرلری كيمه‌لر ايله ٧ نچی مايده كلوب يتديلر. قزان ياسده ايدل‌اچده «كاستينبی اوستروف» ديگان آطاوده قوريدن كيله تورغان آطلی عسكرلرن ٢٠ كون قدر كوتوب طورديلر. بو وقت شيخ علی صفا گرای گه: «قزاندن چق، يوقسه قان توكمه!» ديب خط به‌ردی. صفا گرای

«کم جیکسه شول حان بولور» دیب جواب بیردی شول وقتده قزانڭ قلعه‌لریدن برسی تنکانجه باندی. روسلر بو بیك اوڭایلی وقتده هجوم ایته‌رگه باطرلق ایته آلمادیلر: قزان خلقی اولگیدن دخی باتور اینوب توزه‌توب تمام ایندیلر.

روسلرنڭ آطلی عسکرلری بیك یولبی چیرمشلر صاقلاب تورغانلر ایدی. روس عسکری اوشبو چیرمشلر ایله اوج اورنده صوغشوب، کوب مشقت وهلاکت کوروب قزانغه کیلوب یتدیلر. بو عسکرلر اوستبه‌دخی مه‌سکه‌ودن کمار پالینسکی قوماندانسده کوب آرق هم قورال ایله کیمه‌لرگه توبه‌لوب بیك کوب عسکر قزانغه یبه‌رلدی. بو عسکرگه ۋولغه بویسده‌غی چواش وچیرمشلر بیك زور هلاکت کتوردیلر. ۋولغه‌ی طاشلر، آغاچلر ایله سووب کیمه‌لر اوته‌رگه اوڭایسزلاب قویغانلر ایدی. کوب کیمه‌لر آزقلری وقوراللاری ایله غرق اولدی. مونڭ اوستبه چیرمشلر کیمه‌ده‌گی عسکر اوستبه اوقلر ایله آلدن آرندن آندیلر هم ۳۰ مڭ قدر روس عسکرینی هلاك ایتدیلر. قزان یانبه روس عسکرینڭ بیك آزیقه باروب بتدی. آزقلری بتوگه یاقنلاشقان ایدی. قزان خلقلری‌ده روس عسکری یانغده اولغان ایگلرن روسلر قائده‌لنمه‌سون دیب یاندرغانلر ایدی؛ روسلر ۱۵ بجی آوغستده، آللرنده باصابوب تورغان قزان عسکریبه بر یولی هجوم ایتدیلر. اشلری اوڭمادی. قزانلرنڭ آطلی عسکرلری روسلرنی تونله‌ی قاماب آلدیلر. روسلرغه اُمن وصلح صوراب قایتوب کیته‌رگه توغری کیلدی.

واسيلى بو صوغشدن بيك كوب فائده‌لر اميد ايتكان ايدى، صوڭدن بيك قايغوردى هم قزانلر ايله، صفا گرايڭ خانلغيه رضا اولوب، صلح ايته‌رگه مجبور اولدى

واسيلى اوزبيك بو صوغشده كورگان ضررن، قزانلرغه اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب قايتارغه تله‌دى. قزانده ايون آيده جيولا تورغان بيوك يارمينكه گه روس سوداگرلريني يبه‌رمه‌دى؛ آلارغه حاضرگى، ايدل بويده‌غى «ماكاريف» اورينده جيولورغه قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بيگره‌ك، روسلرغه بولا ايدى. چونكه اورتا آزيا، ايران طرفلريدن كيله تورغان سوداگرلر قزانغه‌غه كيلوب روسلر يانيه كيلمبلر ايدى.

بو صوغشدن صوڭ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى نوزك طنح حالده طوردى. (۱۵۲۹) يل قزانلر واسيلى حضوريه ايلچيلر يبه‌روب يبه صلحى يڭا‌رتديلر. لكن روس كنازى شوندى يخشى ماسبتلرگه قرامى (۱) يبه «قزان خانى بزنڭ ايلچيمزنى حقارت ايتكان ايمش. حلقى موسقوا حلافيه دعوت ايته ايمش» ديب (۱۵۳۰) نچى يل يه بيك كوب عسكر حاضرله‌دى، هم بولارغه روسلرنڭ زور كنازلرن باش اتيوب حمله عسكر وكنازلرگه شيخ على ايله كنار بلسكي‌نى باش ايتدى.

صفا گراى خان، روسلرنڭ كيلوون ايشتوب، شهر قلعه‌سينڭ طشنده‌غى بيسته‌نى بولاق‌دن آرچاقريه قدر، آندان قران بلغه‌سيه قدر نيره‌ن چوقر (اور) وقلعه‌لر ايله‌احاطه ايتوب آلدى. ايول

(۱) فوكس.

۱۵لرنده روس عسکری قزان‌غه کیلوب یتدی. قزانلیلر روسلرغه کوندزلرن چغوب هجوم ایته‌لر ایدی، کیچلرده بك اعتبار ایتمیلر ایدی. کوره‌ك وقتده یا یوقی یا اویون کولکی ایله اوتکاره‌لر ایدی. آلار بیچه‌کده هر وقت هجوم ایتوب طورا طورغان روسلردن یالغوب تنکاللر ایدی، برکون روسلردن بعضلری توبگی آی یاقنبسده قلعه‌لرنك تو بله‌ی صاقچیسز قالعاندن فائده‌له‌نوب آغاج قلعه‌غه دگت وصومالالر سورتوب، فوری پچه‌ن قویوب اوت تورتوب یاندردیلر. اوشبو اورن یانوب بتوب آچلغاچده روسلر برغیلر قچقرتوب بسته حلقلری اوستیه کردیلر. هم بسته حلقی ایله بك قاتی صوغشدیلر، بورتلرنی وبورتلر اچده کشیلرنی یاندردیلر.

چیتدن روسلرغه چیرمشلر کیلوب هجوم ایتدیلر؛ کوب روسلرنی اوتروب ۷۰له‌ب طوب آلدیلر. صوغش وقتده صفا گرای خان آرچا شهرنده ایدی. قزانلر روسلر ایله صلح ایتدیلر.

روس عسکری قزان سعرندن قایتوده یتمه‌گان ایدی، قزان میرزالریدن تاغای وتوکیل اسمده‌گیلری واسیلی‌گه صلح صوراب باروب یتکانلر ایدی. واسیلی بولارغه حواسده: مین، قزان اهلی صلح صورا‌سه‌لر عهد اینسونلر، آنده‌غی روس اسیرلرینی آزاد ایتوب، چیرمشلر قولده قالغان قورالی قایتارسونلر دیب ایلچی کوندرمن؛ شول ایلچی کیلگانچی سز مونده رهن اولوب قالوب طورگز» دیدی، میرزالر رضا بولدیلر. واسیلی‌نك ایلچیسی قزانغه باردی، صفا گرای‌گه مکتوبنی بیردی، یومش سویله‌دی. صفا گرای‌ده واسیلی‌نك ایلچیسنی اوزینك یانده رهن ایدب قالدردیده، واسیلی‌گه: «آنده‌رهن

اولوب قالغان میرزالرنی بەرب، آلمەغی قزان اسیرلرینی آزاد ایتسەکز هم بردن آلغان طوپلرکزنی قایتارساکز معاهدەگە امضا ایتەرگە ممکن» دیب ایلچی یەردی. واسیلی هم یانندەغی بایارلرنڭ مونی ایشتکاچ بیك کیفلری کیتدی، ناغای میرزالری ناچار سوزلر ایلەسوکدیلر، قورقتدیلر. ناغای میرزا بولارغە قارشی: «ربالعالمین حیلە ومکر ایتەر اوچون کیلمەدك، الکە راستلق اوچون کیلدك. اللەنڭ تقدیریدر، الوغ کناز، بی اشلەسەدە بر قبول ایتەمز. بز هر وقت طبجلق ایلە طورونی تیمز. صوغشلردە بزنڭ زورلرمز، باطرلرمز اولوب تیدیلر. خانڭ اشی هم سوری اوچون بر عیبلی توگلمز، بر اور عقلمزغە قاریمز. کناز اوچون بر آنی قراندن قوارمز. الوغ کناز تلەگان کشیسن خان ایدب قویار» دیدی. حاصل عقللی بایارلر هم کناز ایلچیلری تمام یومشاتدیلر، بلکنارتقدە قالغان بو میرزالر، کناز و بایارلرنڭ کوچلەوی ایلە، قزان حلقلرینە حط یازدیلر. آندە آلار صفا گرای‌نی مطلق خانلقدن توشوررگە هم الوغ کناردن خان صوراب آلورغە کیرەك دیب یازغانلر ایدی. صفا گرای مونی سیزگاچ، قزاندە بی قدر روسیا طرفدارلری بولسە حملەسینی اونررگە تلەسەدە قزان رورلری ایرك بیرمەدیلر. خانلقینڭ بیشنچی یلی ایدی واسیلی‌نڭ سیاستیسنی قزان حلقی طرفدن خلع ایتولدی. قزاندە اولغان قریم طائفەسی ایلە قزاندن چعوب کیتدی (۱۵۳۱).

واسیلی بوندن شیخ علی‌نی بیررگە تلەسەدە، قزان بوکلری، بیگروكدە مرحوم محمد امین خان‌نڭ سکلیسی غورشاد بیکە (۱)،

(۱) غورشاد بیکە قزاندە لك عالمە بر خاتون ایدی

شيخ على يزدن اوچ آلورغه كرشور ديب، آنك اوربه انيسى جان على‌نى يه‌روين صورادیلر. جان على ميشچر (قاسم) شهريك خانى ايدى. ويليكى كناز آنى، هر وقت موسقواغه مطيع اولورغه، يمين ايتدردى وكناز پيسكوف ايله قزانغه يه‌ردى.

جان على خان.– جان على اون بيش ياشلرنده‌گه ايدى، آنى هر وقت كناز پيسكوف قاراب طوردى. شونك اوچونده جان على وقتده قزان‌نـڭ حتى داخلى اشلريده روس كنازينك تدبيرى ايله بوردى. جان على خان بوغاى خانى يوسف ميرزانك قزى سيونبيكه‌نى نكاحلاورغه رخصت صورادى، واسيلى‌ده، بوغاى ايله قدالاشودن فائده اولاچاغن اويلاب، رخصت ايتدى.

صفا گراى خان. آغاسى صاحب گراى خان (١) يانيه قايتقاچ آنى روسيا خلافيه قيدروب كوب عسكر ايله روسياغه سفر ايتدى. صفا گراى رزان طرفلريده آول وشهرلرنى طوردروب، خلقلرنى اوتروب يوررى ايدى: كناز اوبالنسكى قوماندانسده واسيلى طرفيدن يه‌رلگان عسكر كيلوب چقدى. صفا گراى، يورملك روس عسكرنى ياموسلى صوغشده آخريه قدر هلاك ايتوب بتردى، قريمغه حسابسز ماللر آلوب قايتدى هـم واسيلى‌غه: «مين قزانده وقتده سينڭ يرڭه هيچ بر هجوم ايتوب كرمه‌دم، سيكا هيچ دشمانلق ايتمه‌دم؛ نه سين ميكا دشمانلق ايتوب بيش مرتبه عسكر يه‌ردڭ آخر خلقنى قوتورتوب ميى، خانلغمنى طاشلاب، كيته‌رگه

(١) چونكه صاحب گراى، سلطان طرفيدن قريمغه خان بولوب تعيين ايتلگان ايدى.

مجبور ایندك. الله بو کون میکا یاردم ایتدی، میده سبك کوب شهرکی کولـــگه ایله‌ندردم، حسابسز مالّلر آلوب قایتدم» دیب مکتوب یبه‌ردی. واسیلی اجل باصدغنده ایدی، مکتوبی اوقوب حسرتلی حالده وفات ایتدی. اوریبه ۳ یـاشارلك اوغلی ٤ نجی ایوان کناز اولدی. اداره اشلربی آناسی یلبنه فاری ابدی. جان علی خان ایوانغه بیعتبی باشارندی (۱۵۳۳).

جان‌علی‌خان‌نك خاتونی‌سیونبیکه غایت تدبیرلی، عقللی‌واشلکلی خاتون ابدی. جان‌علی‌نك روسیاگه اسیرکبی برحالده طوروندن رضا توگل ابدی. جان علینك بوحالدن قزان خلقلری هـم البته راضی توگللر ابدی. بولاط میرزا ابله مشهوره عالمه غورشادنابیکه کیبلر جان علیدن قوطلو چارەسیبه کردیلر. آخر بعض میرزالر طرفدن جان علی آرچا طرفده، پیسکوف قرانده اوترلـدیلر. قزان خلقی‌ده قریمدن صفا گرای‌نی چاقردیلر (۱۵۳۵ م).

ایکنچی مرتبه صفا گرای خان -. صفا گرای ایکنچی مرتبه خان اولوب کیلووینده بر آز صاقلانوب. اوزیانده اوزن صاقلارلق قریم عسکربده آلوب کیلدی، چونکه قزان خلقی صفا گرای ایچون اولقدر اشانچلی توگل ایدی؛ بیگره‌کده قزانده‌غی موسقوا طرفدارلری، آچولری کیلگان صاین سین برگه کبره‌کمی دیه چکلری معلوم ایدی. صفا گرای قزانغه خان اولعاچده، جان علی خاندن طول قالغان سیونبیکه‌نی نکاحلاندی.

موسقوا طرفدارلری اولعان بعض آدملر موسقواغه: «قزان خلقلری آراسنده‌صفا گرایتی نله‌مه‌وچیلری کوب؛ اگرخان ایتوب

شاه على به‌رلسه، بيك ممكندر ديب حمر ايتديلر. بوڭا طايانوب موسكوا كنارى ايڤان و باپارلر شيخ على‌نى چاقروب آلوب قرانغه اوزاتورغه بولديلر. شول وقت صفا گرايڭ قزان‌نى بيك بو تونقاى‌موسقوا طرفدارلريه بول‌قالماغانى ايشتندى. اوشبولك اوچون شيخ على‌يه‌بيرلمه‌دى. اوشبو يللر قزان ايله روسيانك آراسى طچلق ايله كيسه‌ده، روسلار به‌دن صوغش باشلاب غوبدوروف، رامبنسكى اسمده كنازلر قوماندانسده قرانغه به‌دن عسكر بيه‌رديلر. بو عسكر قزانغه يتمه‌سدن ليصكف اسمده بر آول يانده قزان عسكريه بولقديلر. ئبك هيچ بر صوغش ايتمى قورقوب قاچديلر. قزانلر نيز غوردفه قدر قووب كيلديلر. فقط توتا آلماديلر.

صوبورف، قاربف اسمده كنازلر قوماندانسده يه عسكر بيه‌رديلر. بولارى بر مقدار بلغار و چرمشلرى اسير ايتوب موسقواغه آلوب قايتديلر وحمله‌سبى موسقواده اوترديلر.

اوشبوڭا قارشى ۱۵۳۷ – ۱۵٤۰ بچى يللرده صفا گرى ايكى مرتبه مورم تيره‌لريه يوروب قريه‌لر طوزدروب ماللرن آلوب قايتدى. بوندن باشقه‌ده قزان عسكرى موسقوا حدوديه بو وقتلرده همیشه هجوم ايتكه‌له‌ب طورديلر. اوشبوسبدن مورم طرفلرده‌غى يرلرده آدم سويه كلرى بك كوب بولا ايدى.

قزان توره‌لرى آراسده نفاق بيك قوتله‌نگان ايدى؛ هر وقت خانلرى صفا گراى حلافيه موسقوا كنازلگى ايله خبرلشوب طورالر ايدى؛ قزان اولولرى آراسده اشانچلیلق تمام بتكان‌ايدى، كوبسى هر بر بنه‌ده دشمان اولغان موسقواغه صفاغه بيره‌لر ايدى.

اوشو وقتلردەمشهورەعالمە غورشادنەبكە، كناز ايۋانغە يازغان مكتوبندە: «قزانڭ ايڭ خوفلى وقتلارى بو وقتدر. بتون حققنڭ باشى ايلەنوب بتكان. قزانڭ تىز وقتلردە منقرض اولاچاغندە شبهە يوقدر» ديگان. هم مصر كتبلرگەدە: «قزان اون يلدن تمام منقرض اولوب بتەر» ديب سويلى ايكان. خان على بى اوترگە اجتهاد ايتكان بولاط ميرزا حاضر صفا گراى بى خانلقدن توشرورگە اجتهاد ايتە، صفا گراى بە اوربيڭ قريم طائفەسيڭ فائدەسى ايچون قزانلرغە ضرر ايتمكدن صاقلانمى ايدى.

١٥٤٦ نچى يل روسيا حكومتى قزان اوستنە ايكى فرقە اينوب عسكر يبەردى؛ برسى ۋاتقە، برسى موسقوا طرفندن بارورغە بولدى. هر ايكى فرقە قزان ياندە بر وقتدە اوچراشوب، قزان تيرەسندەگى آوللرنى ياندروب، ماللرن آلوب، آدملرى اسير اينوب، هيچ بر قارشيلق قلان كورمى قايتوب كيتديلر. صفا گراى خان اوشو اشڭ، قزان اميرلربيڭ حيانتى سببلى اولوون اويلاب، شكلگان كشيلربنى اوترنە باشلادى. قزاندە زور فتنەلر قوبدى. صفا گراى ياسدەغى قريم طائفەسيى اوتروب ترديلر. صفا گرايدە نوغاى اوردەسندەغى قاتن آناسى يوسف ميرزا يانبە كيتدى. اول كيتكاچ قزانلر آراسدە نى اشلەرگە كيرەك ديگان مسئلەدە اختلاف چقدى؛ بعضلرى استانبولدە سلطانغە تابع اولوبى، بعضلرى روسياغە تابع اولونى، بعضلرى قريمدن ايكنچى خان صوراب آلوبى تيلر ايدى. قزان خلقلرى آراسدە موسقوا طرفدارلرى كوب اولوش تشكيل ايتەلر ايدى. آخر سيد اوغلان ميرزا وآنڭ ايدەشلرى موسقوا

کمازیه ایلچی یبه‌روب شیخ علی‌نی حـــان اینوب یبه‌رون صورادیلر (۱۵٤٦).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان‌ــ. شیخ علی‌نی بیلسکی هم یالبنسکی اسمنده کارلر، ۱۵نچی ایول قزان تختیبه کیتروب اوطورتدیلر. قزان حقیقتڭ بنی، شیخ علی‌نی رسماً گه خان اینوب، اداره اشلرینی اوز قوللریده طوتو ایدی. اوشبو سببدن شیخ علی‌نی اوزیلك سراییه حبس اینکان کبی، هیچ کم ایله‌اوچراشدرمی طوتدیلر. جوره اسمنده بر میرزا شیخ علی و موسقوا طرفدن طوروب، شیخ علی حلاقیه‌اولغانلری‌اوگونله‌ب قاراسه‌ده، فائده بیرمه‌دی. همیشه شیخ علی‌نی قصدیلر. آخر قزان بیوکلری نوغای‌اوردا‌سیدن صفا گرای‌نی چاقردیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، جورا میرزا کیکاشی ایله قاچوب ایدل یوییه توشدی هم کجکمه کیمه‌لر ایله موسقواغه قچوب کیتدی. خانلقی فقط بر آی قدرگنه اولدی.

اوچنچی مرتبه صفا گرای خان‌ــ. صفا گرای‌خان قزان خلقی چاقرماسه‌ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای وقریمدن عسکرلر جیوب کیله ایدی. قرایمه عسکری‌ایله کیلوب کردی، کماز جوره کبی موسکوا طرفدارلرینی‌اوتردی، ۷٦ قدر میرزا هم توره‌لر موسکواغه قاچدیلر، آنده باروب کماز ایوان‌نی قزان حلاقیه قوتورتدیلر، ایوانغه کیره‌ك ،ولغان‌معلوماتی‌بیره باشلادیلر. قزانده‌غی نظامسزلق هم ترتیبسزلکدن قراسك ایك صادق تبعه‌لری اولغان چیرمشلرده بیزب بتدیلر. ترتیبسزلکدن فائده‌لانه‌ب قزان توره‌لری، چیرمشلر اوستیه آغر یاساقلر صالالر ایدی. بولار آخر کماز ایوانغه اطاعت عرض اینوب ایلچی یبه‌ردیلر، کماز ایوان شادلق ایله قبول ایتدی.

(١٥٤٦) روسيه حكومتى قزان اوستنيه ايكى مرتبه عسكر يبه‌ردى، لكن ضرردن باشقه نرسه اولمادى.

١٥٤٧ نچى يل كنار ايوان ١٧ ياشينه‌يتوب اوبله‌مدى وشول كونگه قدر يورتلگان كنار اسمى اورنينه تسار (چـار) اسمى آلدى. غايت كوب عسكر ايله قزانى آلو ايچون قزانغه سفر ايتدى. قش كونى اولسه‌ده، همیشه ياغمور ياوب تور دقدن، يوللر غايت باچارلاندى. ايدل اوستنيه صو توشدى، يوزلار تبشلوب كوب عسكر وقوراللرى ضائع اولدى.

ايوان اوزى هم كوب قيلقلر كوردى اوشبو حالدن شوملانوب تيزنى گه يتمه‌سدن ايلك‌يك قايتروب قايتوب كيتدى. كنار سير يبريانى هم بيلسكى ايله شيخ على‌نى بارلق عسكرى ايله قزانغه يبه‌ردى. شيخ على اوزبك تاتار عسكرن هم برگه آلدى. قزان عسكرى ايـله قزان ياننده آرچا فريبده يولقشوب صوغشديلر. قاتى صوغشده قزان عسكرى يكلدى. گريك اسمده بر بهادرلرى شهيد اولدى.

اوشبو كونگه قدر قزانلرنك، اوزلرينه قياس ايتلمه‌سلك درجه‌ده كوب بولغان، روسلرغه يكلمى كيلولرى، زور يگتلكدن باشقه بر اش توگل ايدى. روسلر ايله اورلكسز صوغشو آلارنى قافشانا ايدى، لكن قزانك اصل ضعيفلگى يوسيدنگه توگل ايدى، الوغ محمددن صوك قزان تختينه زور اقتدار ايه‌سى يك تدبيرلى خانار اوتورغانلرى يوق ايدى. مملكتنك قوتله‌نوى، اقتداريك آرتوى حقده، توبله‌ب قايغرغان كشيلر يوق ايدى.

اوشبو واقعه‌دن ايكى يل صوك صفا گراى اوريك سرايـده

بیك تیز وفات ایتدی. اوزینك اورنینه ۲یاشلك اوغلی اوتامیش گرای ایله اوتامیش گرایڭ آناسی سیونبیکه قالدی (۱۵٤۹ م، ۹۵٦ ه).

صفا گرایڭ خانلق مدتی (آراده توشکان وقتلرن صاناماغانده) ۲۵یل قدر اولدی. اول قزان خانلر بك‌ایك زورلرندن، وآرتق تدبیرلی اولماسه‌ده، اقتدارلیلرندن‌ایدی. صفا گرای‌نك خانلق‌وقتلری قزانڭ ایڭ معمور، بای وسوداسی قوتلی وقتلری ایدی.

سیونبیکه‌ـ اوتامیش گرای‌ـ. قارت خانلری‌ده اعتبار ایتمی تورغان قزان خلقلری، اوتامیش گرای‌نی، خان بولماغاندن‌غه خان ایتوب طانودیلر. قزانڭ اداره اشلری اوتامیش گرایڭ آناسی اولغان سیونبیکه قولنده ایدی. قزانلیلر، همان اوز آرالرنده کم‌گه تابع اولورغه، کم‌نی خان ایدرگه دیگان کبی اوزلربك کیله‌چکلری اوچون خطرلی اولغان نزاعلرده دوام ایتدی.

بوندن باشقه‌ده اوز آرالرنده بر برسن اوترشوب، قرلشوب طورالر ایدی. بو اوزلکسز فتنه‌دن قاچوب، اون ملڭ قدر قزان‌نك موسکوا طرفدارلری موسکوا خدمتینه کردیلر. موسکوا حکومتی قرانده اولغان اوشبو باشسزلقدن مطلق فائده‌لانورغه، اوشبو فرصتده قزان‌نی آلورغه کیره‌ك‌دیب نیت ایتوب قویدی.

قزانلار، کناز ایواندن صلح صوراب ایلچی یبه‌ردیلر. ایوان هیچ جوتلی جواب ویرمه‌دی هم‌روسیه‌نك هر طرفندن عسکر جیارغه بویوردی. کامل عسکر حاضرله‌نوب بتکاچ، کناز یوری ایله شیخ علی‌نی وقزاندن کوچوب کیتکان مسلمانلرنڭ همه‌سنی‌ده برگه آلوب قزانغه سفر ایتدی. بو سفرده روس عسکری بیك کوب ایدی، بو قدر عسکر قزانغه بارغانی یوق ایدی. ۱٤نچی فیورال (۱۵۵۰)

ايوان جمله عسكرى ايله قزان كرپوستى آستبه كيلوب توقتادى. عسكرنى كامل رەتلەب طوبلرنى تيوشلى اورنلرىبه قورديلر. بتون قزاننى تمام احاطه ايتوب شدبلر. كناز ايوان، اوز عسكرى آراسنده قزدروب باطرلاندروب يورى ايدى. عسكرگه بر يولى كرپوستقه هجوم ايتوب قزاننى آلو اوچون تدبيرلر قوروب يوردى. بو وقت قزاننك خاص مربەلرى بيشكده تبرسەتو ايله مشغول ايديلر. قزانىك زورلرندن بعضلرى اوشبو بختسز كونلرده ايوان حضوريه كيلوب قزان خلافينه خدمتكه كرەلر ايدى.

قزان اچيه، ايمەن آغاچدن يا ايتلگان كرپوستينه روسلر هر طرفدن طوبلر ايله آتالر ايدى. كناز قلعەنى واتدرو اوچون هر تورلى چارەلرنى قارادى، بيچه كونلر توبنچه طوبلرنى آطدردى، لكن فائده چقمادى. آخر كنازنك فرمانى ايله آلتمش مك روس عسكرى بر يولى كرپوستقه هجوم ايتەديلر. قزاليلر روسلرنى شهر قاپقاسينه ييەرمەديلر. اوشبو قورقنچلى وقتلرده قزانىك غيرتلى عقللى ملكەسى سيونبيكه، كرپوست اوستينه منوب اوزى قوماندالر بيرب يورى ايدى. بيوك كناز اون كون توبى صوغشدى، هيچ فائده كورمەدى. فيورال آخرلرى ايدى؛ كونلرده جلتوب، قارلر ارى باشلاغان ايدى. احتمال يوللرده اوزلوب كيتەر ديب (؟) ياش هم غيرتلى كناز ايوان قايغولى حالده ۲۱ فيورالنىڭ عسكرى ايله قزاندان ايلەنوب قايتوب كيتدى. كناز اوزينك تورقنابلغن قزالرغه بلگرتمەس ايچون هم قزالر قوا چقماسونلر ديب اوزى خاص عسكرى ايله جمله عسكرينك آرتندن باردى. قايتشلى زويه صوويىك بويىنده توقتادى. شيخ علىنى يته كلەب زويه

صوو يبلك صول باغنده غى طاوغه مدى، شول طاونك صوغش ايچون اوڭاى اولوون ملاحظه ايتوب. شونده بر شهر سا اينونى معقول كوردى، قزان ميرزالريده اوشبو اشى معقولله ديلر.

ابوان قايتوب كيتكاج قزان معتبرلرى صفا گرايك آغاسى صاحب گرايگه اوشبو مضمونده مكتوب كوندرديلر: «قرداشڭز صفا گراى وفات اولوب بشكده بر اوغلى قالدى. قولمزغه آلوب طوردق. كافرلر خانمزنڭ وفاتنى بلوب، اوستمزگه بى حد عسكر كوندرديلر. الله تعالى نڭ عنايتى ه‌سزنڭ دولتڭزده كافرلرنى قروب قاچردق. اما كافر كيرى كيلور ديلر. ايمدى باش كيده‌چك آياق يابيدا ولهذا التماس ايده‌مز بزگه خانمزنڭ اوغلى بولك گراى نى بزگه خـان قيلوب بيه‌رسه گز ايدى». صاحب گراى خان، بولك گراى نڭ يـاش اولوى سببدن، دولت گراى اسمده قرداشنى قزان خـانلغنه بيه‌رون اونوب سلطان سليمان قانونى غه عريضه ويردى. سلطان قزان ايله قريم برله شسه، قريمڭ استقلال اعلان ايتون اويلى ايدى. رخصت ايته‌دى. سلطان طرفدن قريمغه تعيين ايتلگان پاشالر ابوان نڭ دوستلرى ايدى. آلار بو عريضه‌سى سببلى صاحب گراى نڭ اوزينى عبلى ايتوب كورسه‌تديلر. اوشبو فوتقى سببدن صاحب گراى خان تلف اولدى. شولاى ايتوب قزالمر بو طرفدنده فائده ايته آلماديلر.

روسلر قايتوب كيتكاج قزان خلقلرى نوغـاى ميرزاسى وسيونبيكه نڭ آتـاسى اولغان يوسف ميرزانى مه‌سكه‌وگه صلح صوراو ايچون يبه‌رديلر. يوسف ميرزا بيك عقللى وتـدبيرلى كمسه ايدى. مه‌سكه‌و ايله قزان آراسن كيلشدرو ايچون بيك طرشدى.

اول قدر آدم قانی توکمکنك قرآنده‌ده انجیل‌ده‌ده حرام بولغان سویله‌دی. ایڤان صلحنی قبول ایتمه‌دی، بلکه اگر قزانك زور أمیرلرندن بش آلتی کشیلری کیلسه بن صلح شرطلرینی آلارغه سویله‌رمن دیدی.

بونك صوکنده شیخ علی هم توفرلاب بیوك کارلر قوماندانسده قزان طرفینه بیك کوب عسکر حاضرلاب یبه‌ردی. زویه شهرینی بنا هم آنده چیرکاو صالو، هر وقت قزانغه هجوم ایتوب طورو ایله بیوردی. اوشو عسکر ایله برگه ۵ یوز قدر قزاندن قاچوب بارغان خلقلر، کوب عسکر ایله ڤیاتقه ولایتندن مختیار روزین اسمده مسلمان کنازی حاضر اولدیلر.

کارلر، شیخ‌علی‌ایله‌قزان یانینه بنکاچ‌ایدل اوستنده ی قدر بورام (پیراواز) اولسه جمله‌سینی قولغه آلدیلر. قزان خلقینك جیتلر ایله خبرله‌شو ویورشولرینه یول قالدری، رسمی صورتده قزان برن صور یلغه‌سندن کاما ڤیاتقه یلغه‌لرینه قدر اورنلردن محاصره ایتدیلر. زویه طاوی باشینه روس طوون قاداب زویه یلغه‌سی تیره‌سنده‌گی قارانغی کوب آغاچلی اورمانی کیسوب، زویه شهرینی بنا ایته‌رگه کرشدیلر (۱۵۵۱، مای ۲٤نچی کون)

زویه‌نك بناسی ۷ آطنه‌ده تمام بولدی. چیرکاو صالندی، روسلر کامل نغوب یتدیلر. تیره یاقده‌غی چیرمش هم چواشلر روسلرنك بواشلرن کورب طوردیلر؛ قزان خلقی روسلرنك اوشبو اشلرینه برسوزده‌ایته آلمادیلر. آلار اطاعت‌ایتمه‌گان‌صورتده. روسلرنك کوب زیان کیتره‌چگن بلدیلر. آنك اوستینه دخی قرانده‌غی ترتیبسزلکدن فائدلانوب، ولایتده‌گی توره‌لر حلقلر اوسنبه کوب‌ویرگولر کوته‌رنکانلر

ايدی. اوشبو سبلاردن طاو باغی چيرمشلری شيخ علی حضوريه، زويه قالاسيه كيلوب اطاعت ايتديلر. اوزلوبك بوكون موسفواغه ايژان حضوريه بيه‌رديلر. ايژان اوشبو چيرمشلرنی اوزينك سرايده زورلاب توياق ايتدی؛ آلارنك كوكلن طابو ايچون آلتون كمشبی فرغانمادی، اوچ يلغه قدر آلاردن تولەو قلان آلماسقه وعده ايتدی. هم شولای ايتوب قزانك طاوباق (حوب) قسمبده براوق آطمی روس قولسه كردی.

اوشبو وقت قزان اچده ماققلق، برسی ايكنچيسيه خيانت ايلك آحرغی چيگبه يتكان ايدی. هيچ بره وايكنچيسبك سوزن قبول ايتمی، هر كم اوز فكريه اوزی پادشاه ايدی. سيونبيكه خلقلرينك اوشو حاللريه آچوب يغلاودن باشقه بر اش اشلی آلمی، هر تورلی چاره‌لرغه باشوب قاراسه‌ده، بسه اتفاقسزلق سبيندن چاره‌سز قالا ايدی.

قزان خلقی يكرمی مكدن آرتق عسكر لورغزا آلمبلر ايدی. اوزلوی ايكی گه بولسگانلر ايدی. بر قسم خلق، صوغشسزغه روسياغه بيرلورگه كيرەك ديلر؛ ايكنچی قسم بوگا اصلاً رضا بولمبلر ايدی. سو صوكغی فرقه‌نك باشلغی قوشاق اوغلان اسمده برقريم ميرزاسی ايدی. سيونبيكه‌نك بارلق فكريه قولاق صالغان كمسه‌ده اوشبو ايدی. بتون قريم فرقه‌سی فقط قوشاق طرفده ايدی. قوشاق قلجی طوتوب: بز كافرگه اوشبو قلجدن باشقه بر نرسه‌ده بيرميمز، بز روسقه اصلاً قول بولمامز! دی ايدی (۱). قزان

۱) كارامزين.

حلقلرى آڭا قارشى. سبن اوتامش گراى خان نى واوزگه مخالف اولغانلرنڭ بارسده اوتروب، سيونبيكه‌نى نكاحلاوب، اوزڭ خان اولورغه تلبسڭ ـ ديب تهمت ايله جواب بره‌لر ايدى.

قوشاق اوغلان واوشبو فريم فرقه‌سى اوزلرينڭ قزان حلقلرى قاشنده اصلاً اشانچلرى قالماغانىن. حتى قزانليلرنڭ بولارنڭ بارسنده اوتروب شرورگه نله‌گانلربى بلوب، چاره‌سز، ۳ يوز قدر اولوب قزادن چقوب كيتديلر (قوشاقغنه اوزبيڭ خاتون وبالا چاغالرينى آلدى). قزان هر طرفدن روسلر طرفدن محاصره ايتلگان ايدى؛ يوللرنده روس عسكرى قارشى كيلدى. اوزلرى ۳ يوز قدرگنه ايديلر. بك كوب بولغان روس عسكر به قارشو صوغشديلر. فقط قرق بيش جانغه قالغانغه قدر صوغشوب شهيد اولديلر. قوشاق ٤٥ ايده‌شى ايله روسلرغه اسير توشدى. موسقواغه يه‌رلدىلر. آنده ديبگه كوچله‌نوب، قول اينمه‌د كلرندن، بر زور مبدانده آصلديلر.

سيونبيكه ـ اوتامشنڭ اسير بولووى ـ. قزان خلقلرى قوشاقلرنڭ واقعه‌لرندن صوڭ، ايڤاندن شيخ على‌نى خان ايتوب يبه‌رون صوراديلر. روس كنازلرى هم ايڤان، قزانى عقللى پادشاهى سيونبيكه سيدن آيرماغان صورنده، شيخ على‌نى خان ايتوب يبه‌روده قائده بولماغانن آڭلىلر ايدى. ايڤانڭ اونكان زور غيرتلى صوغشدمه موفقيتسز قايتووبده مطلقا سيونبيكه‌نڭ سياستى سببدن اولوى آلارغه معلوم ايدى. قزان ايلچيلر به ايڤان صلحى قبول ايتمك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى:

۱) قزانڭ رسمى خانى اولغان اوتامش گراى ايله آناسى سيونبيكه‌نى هم موسقواده اوترلگان كنازلردن طول ويتيم قالغان خاتون وبالا چاغالرى موسقواغه يبه‌روررلر،

۲) قرانىڭ طاو ياق قسمى تويله‌ى موسقوا قوىده قالور.
۳) قرانده‌غى حمله روسلر آزاد ايتلورلر.

روس كنازلرى اوشو شرطلرنى قزان خلقى آلديه كيلوب اوقوديلر؛ قزان خلقى طاوياغيى بيرورگه اوْلده رضا اولمى طورسه‌لرده، ينه رضا اولديلر.

الوغ محمددن صوڭ بر خانغه‌ده تصيب بولماغان تدبير هم عقلغه مالك بولغان خانملرى سيوبيكه ايله اوغلينى روسقه بيروب يه‌روى‌ده قبول ايتديلر. اوچ كون بويى اوشبو صلح شرطلريه توركم‌توركم كيلوب قول قويديلر. روس‌مأمورلر بده‌صلح‌شرطلربنى بربه كيترورگه كرشديلر. ايڭ اوّل سيونبيكه‌ايله اوتاميش گراى‌خان روسيه مأمورلرينه ويرله‌چك ايدى.

۲۵يل قدر خان خاتونى، صوڭدن اوزى خانم اولغان عقللى سيونبيكه صبرسزلق ايله بغلارغه كرشدى. چونكه آنى موسقواغه بيروب يه‌روى اوزبيك خلقى قبول ايتديلر. سيون‌بيكه‌نى قزاندن آلوب كيته‌راوچون، كنازسيريبرانى كيلدى؛ سيونبيكه‌گه كروب، اوزبيك آلورغه كيلگان ايكانن سويله‌دى. شول كوندن اعتبارا روس قولده اسير اولوب قالاچقن عرض ايتدى. سيون‌بيكه، الله‌نڭ تقديرى شولايدر- ديديه يوز توبه‌ن هوش‌سز اولوب يرگه‌يغلدى. شونده‌غى خلق اثرله‌نوب، سيريبرانى‌نى اوترگه تله‌ديلر، لكن قزان‌نڭ اولوغلرى خلقى يبه‌رمه‌ديلر. سيونبيكه‌نڭ سرايده‌غى جمله قدرلى قيمتلى نرسه‌لرن اون ايكى كيمه‌گه تويه‌ب تولتردلر. سيونبيكه كيته‌ر وقتده‌خان مسجديه كروب نماز اوقودى. مسجد يانده‌غنه اولغان صفا گراى خان قبرينه واروب بك قاتى

بعلارغه کرشدی. هم اوزبك سبوکلی ایری صفا گرای گه خطاب ایدوب بیتلر ایتدی. 'اوزبك نیچه بللر خان اولوب جانی تنی ایله خدمت ایتکان خفلری نوکون عهد ویمیلربنی بوزوب، اوزبك دشمانیبه اسیر ایدوب بیروب بیه رولربدن شکایت ایتدی. صفا گرای گه: آچ قبرکنی ! مین ده، بوقدر عذاب وخورلقلر کوریی. سینك کبی راحتله نوب قبرده یاتایم. آچ قبرکنی، قوچاغنکا کرییم» دی ایدیده اوزیی قبر اوستینه کونه روب طاشلی ایدی. فقط مرحمتسز قبر آچلمی یارلمی ایدی.

سیونبیکه نك بغلاوینه. کازسیربیربابی اوزی هم توزه آلمی بغلادی. بتون حیولغان خلق بغلادیلر. قراتك بوکاری سیونبیکه نی بواتوب قاریلر ایدی. سیونبیکه نی آقرلق ایله گه پادشاهلرغه مخصوص آرباغه اوطورتوب زینتلی کیمه گه آلوب باردیلر. اوغلی اوتامش گرای هم یانده ایدی. بتون قزان خلقی برسی قالمی ایدل بوینه اوزاتا توشدیلر.

ماتور سیونبیکه نك قایغودن اصلا توسی قالماغان، تمام صارغایغان ایدی. کیمه گه اوطورتدیلر. کیمه لر قوزغالوب کیتدی. سیونبیکه اوشبو اورنده یغلی، یعنی غایت اثرلی وغایت موکلی بیتلر اوقودی. «ای بختسز شهر! سین ایلك تال بلعه لری آغزا ایدك، ایندی تمامقان بلعه لری آغراجاقسك» دیب اینه ایدی. بتون قزان خلقی بعلاب قالدیلر (۱). ۱۵۵۲ سنه ۵، آوغست.

(۱) سیونبیکه نك اوشبو حاللری واستان سلری، ۱۷۹۱ نجی سنه پیتربورغده نشر ایتلگان «Истор.я о Казанскомъ царствѣ» неизвѣстнаго Сочинителя» کتابده، بو حاللری کوری ایله

اوچنچى مرتبه شيخ على خان.- سيوبيكه اوزانلماج شيخ على روس كنازلرى هم عسكر ايله روسيه‌دن قزانغه كيلدى. بتون خلقدن بيعت آلوب، خان سرايى تازارتدروب ۱۶ نچى آوغسـت بولسـگا كف وحابارف اسمده كنازلر قولنده ۳ نچى مرتبه تختكه اوطوردى. تختكه اوطورغاچده قزانده‌غى حمله روس اسيرلرن آزاد ايتدى، اوشبو اسيرلرنك مجموعى نيچه مكتر مقدارده ايدى. بعضلرى ۲۰ يللر قدر اسيرلكده قالغانلر ايدى. جمله‌سى كيمه‌لر ايله موسقواغـه اوزاتلديلر. اسيرلـرنك قوتلوويه روس خلقى رسمى بيرام ايتديلر.

صلـح شرطـلرى كامل بريـه كيـلدى. قزانده همانده اوشبو شرطلرغه رضا اولمى قالغان بعض كشيلر بار ايدى. روس عسكرى يولارنى ۋولغا هم قاما يلغه‌لرينه آطديلر هم اوتردلر. بوندان صوڭ قزان بحثى صورتده طنچلانغان كبى بولدى. روس كنازلرى قايتوب كيتدى؛ تيك كار حابارف بورنه‌ب عسكر ايله شيخ على‌نى صاقلاو ايچون قزانده قالدى. قزان خلقلرى اوزلرينڭ طاو ياق يرلرينڭ روس قولبه كروبن غايت كوڭلسز ايديلر. آلارنڭ حاللرى اولدقدن شيخ على ايۋانغه: «مين قزانلرنڭ حاللرى اولدقمدن. آلارنى طنچ حالده اداره ايتو قايغوسن قارارغه مجبورمن. حالبوكه طاو ياق قسمى قزانغه رسماً بيرلوب طورماغانده اصلا طنچلق بولو ممكن توگل.» ديب تكرار خبر كوندردى؛ قايتاروب

---

* «Неизвѣстнаго Сочинителя» كتابده... بو حاللرنى كوزى ايله كورب بلگان بر روس طرفدن يازلغان ص ۱٤۰ ــ ۱۵۳

بز اوشبو اثرنڭ مهم اورنلرينى هم اوشبو يرلرينى ترجمه ايتدك، آيرم صورتده نشر ايته‌رمز. ان شاءالله.

برون، هیچ اولماغانده بارطی مقدارن اولسون قایتاروون صورادی لکن ایوان قبول ایتمه‌دی.

شیخ علی قزان خلقی اینه بر قدر طیج طورو قایغوسنده ایدی، روسلر وروس مأمورلری اوچون بو اوکابلی توگل ایدی. شونك اوچونده آلار شیخ علی ایله خلق آراسن بوزارغه طرشالر، اوکابلی اورن کیلگان صاین، شیخ علی گه یالغالاب: «قزانلر سینی خانلقدن توشورب اورنکا بوغای یا که استرخاندن خان آلورغه طرشالر؛ سین آلارغه یخشیلق تلیسك» دیب ایته‌لر ایدی. شیخ علی بو یالغانغه تمام اشاندی؛ بر کون اوزی شبهه‌له‌نگان قزان زورلردن یتمش‌له‌ب توره وسرزالرنی اوترتور اوچون اوزبیك سرایینه قوناقغه چاقردی حقلر جیولوب اوطورغاچ، شیخ علی اوربیك بیوروب قویغان روس عسکری قوناقلر اوستینه کروب جمله‌سینی صویدردی. بو سببدن قزان اچنده بك زور فتنه قوبدی، ایکی کون بویی قزان اورامنده آدم قانلری یلغه بولوب آقدی. کوب آدملر قزاندن قاچدیلر، توون خلق شیخ علیدن بیزدیلر. بو واقعه‌نی کناز ایوان ایشتکاچ آداشف (۱) اسمنده بر کنازنی شیخ علی یانینه یبه‌ردی. قزانده‌غی فتنه‌نی باصوا اوچون روس عسکرن کرتمی ممکن توگل، دیب حبر ایتدی. شیخ علی کناز آداشفقه «اگر کناز حضرتی قزانك طاو یاق قسمن قایتارسه، مین قزانده‌غی فتنه‌نی باصونی اوستمه آلامن. اگر قایتارماسه مین مونده طورمیمن؛ خانلقمی طاشلاب، بیوك کناز یانینه مه‌سکه‌وگه قایتامن، اما اوز قولم ایله قزانی مه‌سکه‌وگه بیرورگه قولمدن کیلمی. اگر مین مونی اشلر اشله‌سه‌م، مسلمانلر میکا قیامت کونینه قدر لعنت اوقورلر، اما

(۱) تاتار

مین اوزم قراندن كیتكاچ،سزنك قراسی بكل صورنده آلووغز اوچون هر نورلی چارەلرنی قارارمن» دیدی. كناز آداشف، اوشبو حرنی ایشانغه سویلەدی.بو وقت مەسكەودە قزان‌نك كاشرف، علی مردان اسمنده میرزالری بار ایدی. آلار كناز ایشانغه: «شیخ علی حنفی حالی، آلاری هیچ تیوشسز اورنده طالی. شونك اوچونده قزان خلقلری شیخ علی‌نی برده یاراتمیلر. اگر كنار حضرتی شیخ علی‌نی توشوروب آلنك اورنیه مەسكەودن بر روس نامبستنیك قویسه، حلقلر بیك بختی اطاعت اینەرلر ایدی. بز شهردن چقوب آوللرغه طارالوب اوطورور ایدك» دیب سویلەدیلر. بوسوزنی ایشان معقول كوردی، كنار آداشفنی شیخ علی‌نی توشورو اوچون قزانغه یبەردی. اول قزانغه بارغاچ شیخ علی‌گه «اگر سین قزانغه روس عسكرینی شول كوبگەگنه قول ایتوب آلساك، كنار ایشان سیكا بیك كوب رحمت اوقور، حرمتلەر، هم كوب وظیفەلر آلورسك» دیدی. شیخ علی بوكا قارشی «مین ایدی قزانده اوچنچی مرتبه حان بولدم؛ هیچ برنده اوكمادم. مینم بختم آزوبم بوقدر. حاضر مملكت صاقلاو توگل،اوزمنی صاقلاودنده عاجزمن. مین تختنی اوزمه مناسب كورمیم هم طاشلیم. اما سزنك قزاننی بكل آلوگز اوچون هر نورلی چارەلرنی قارارمن؛ صوڭدان تلەسەگز صلح ایله. تلەسەگز صوغش ایله آلورسز. اما اوز قولمدن بیره آلمیم.» دیدی. كناز آداشف رضا بولدی. شیخ علی بر كون قزاننك بارلق طوپلارن اشدن چعاروب بوردی‌داری صندوقلرینك همەسن بیكلەب، باشرب زوییه قالاسیه یبەردی. بوننك صوڭده اوزی، اوزینك حدمتكارلری‌هم قزان زورلرندن بعضلری ایله ویانده‌غی روس

عسكرى ايله «بالق طوتارغه» ديب بالغانلاب. قرادن چغوب كيتدى. قرادن كيتكاچ يانده‌غى قراں ميرزالربى: «سز مينى خانقدن توشرورگه طرشدڭز» ديب اوزون ايتوب اورشدى. زويه‌گه بارغاچ بو ميرزالرنڭ بارسينى اوترتدى.

ايڤان قزان‌نامستنيك لگينه زويه‌گوبيرناتورى كارميكولينسكى‌نى تعيين ايتكان ايدى. اول قرانغه باروب خلققه: «ايدى اشلرسز نله‌گانچه. شيخ على عزل ايتلدى: حاضر كناز ايڤانغه اطاعتكه يمين ايتڭز» ديدى. خلق: «سين زويه‌دن چاقفون ونورباش ميرزالرنى بزگه بيه‌رسه‌ڭ بز قبول ايته‌رمز، آلار كناز ايڤانڭ قزان حلقينه شفقتلى بولوون اوستلرينه آلسونلر. آلار كنازلرگه قانشوب، روس تبعه‌سى بولوب يورگاچ كنازنى بختى صورتده ئلورلر» ديديلر. بو ميرزالر قزانغه كيلديلر، فتنه باصلدى. نامستنيك ميكولينسكى‌گه خان سراين حاضرله‌رگه كرشديلر. شيخ عليڭ عائله‌سن زويه‌گه اوزاتديلر، كناز ميكولينسكى‌نى چاقرديلر. كناز كيلدى. حلق ژولغه تويبه توشوب قارشى آلديلر. كناز ميكولينسكى اوزينڭ عسكرى ايله بيش باللناده طوقتادى. برسه‌لرن يوكله‌ب اوزيه حاضرله‌نگان سرايغه يبه‌ره ايدى؛ «قزانده فتنه چقدى» ديب حبر كيلدى. فتنه‌نڭ چقويه كنازنڭ اوزى يبه‌رگان چابقون ميرزالر سبب بولدى: آلار روسلردن اوركوتكه توزغان خلققه. «روسلر سزنى بتوبله‌ى اوترۆب، بتون بگزگزنى تررگه كيلديلر» ديب ايتديلر. شول سببدن بتون خلق قورقوب غيرتكه كيلديلر. بتونسى قورالانديلر، شهرنڭ قاپقاسن بيكله‌ديلر. توزلى امير هم توره‌لر

حلقی اوگونله‌ب قارادیلر، هیچ فائده بولمادی. روس کنازلری ومیکولیسکی‌ده حمقی ضبجالاندروورغه طرشدیلر، تورلی وعده‌لرده ایتدیلر؛ قرالار آلارغه‌قارشی: «سزنك سوزگزگه اشانورغه یارامی، سزنك بارسیده حیله‌که»، شیخ علی اوزیده شول سوزنی سویی طورغان ایدی، دیب جواب بیردیلر. کنازلرنك یانلرنده عسکر کوب بولسه‌ده ایوٌانك رخصتندن باشقه صوغشونی معقول کورمه‌دیلر، زوبه‌گه قایتدیلر، آنده‌غی قزان میرزا وتوره‌لرینی حبس‌گه یابدیلر. کناز شریمیتفنی موسکواغه یه‌رب ایوٌانغه خبر ایتدیلر (١٥٥٢، مارت ٢٤).

بو وقتلر مه‌سکه‌وکاریه، قزان‌نی آلغانچه صوغشو اوچون، ایك اوڭایلی وقت ایدی. هیچ برخوفلی اوری یوق ایدی: اول ایندی غرب طرفنده‌غی پادشاهلر ایله اتفاق ایتکان، قریم‌نك صاحب‌گرای خان وفات ایتدی؛ استرخان خانی یغمورچی روسیاغه دوستلق کورسه‌توب عسکر ایله یاردم بیره؛ استرخان‌نك زور کنازلرندن قابولا میرزا مه‌سکه‌وده خان علی خانك قریبـــه اوبله‌نوب، رسمی قائن‌آناسی اولغان کناز ایوٌانغه هر تورلی تدبیرلر کورسه‌ته ایدی. نوغـای کنازلری روسیا ایله تجارت ایتشوب دوستلقده طورالر ایدی. شول وقت روسیه اوچون ایـك قورقـچ اولغـان استانبول‌نك سلطانی سلیمـان قـانونی‌نـك قریم (کفه) ده‌غی روسیا پاشالری ایوٌانك دوستلری ایدیلر. آلار قزان‌نی سلطانغه بتونله‌ی روسیا قولنده وروسیاغه فقط عـاصی ایدکنه کورسه‌ته‌لر ایدی. سلطان اوزی قزان ایله قریم‌نك قوشلوندن یعنی قبچاق مملکتی کیلوب چقووندن قورقا ایدی وشولای ایتوب قزانك ایك آخرغی

ساعنده طاباندقی وباردم کوتوب طوردقی سلطاندنده ایڤان امین اولغان ایدی. قزانلق بیك کوب براماغان حاتی کوندن کون فتنه‌لر هم روسلرغه کیتو سببلی آزایوب. قزان تمام ضعیفله‌نگان ایدی. ایمدی اوشبو وقت، عسکری کوب وهر بر کارلری بر اتفاقده‌اولوب، قوّتلی، عبرتلی واوصال بادشاهعه مالك اولغان روسیاغه هیچ باشسز، اچی فتنه ایله طولی وبکرمی مکدن آرتق عسکری اولماغان وهر بالغزی قالعان قزان حکومتبی آلو، اوستالق، بهادرلق وافندار توقانده، بیك قیین اش‌توگل ایدی

کناز ایڤان توں روسیا شهرلریه: «خرستیان دیسده اولعانلرنیك راحتی اوچون قزانی طابتارغه، خرستیان دیں یوقاری کوته‌ررگه وقت بتدی» دیب اعلان ایتدی. هر شهردن عسکرلر جیارغه بیوردی. اوزبك قائن ابسی دابل راماوفـی اوزبك عسکری ایله قزانعه یه‌ردی. هر طرودن عسکرلر کاشیر، کالوما، مورم شهرلریـه جیولدیلر. کناز غوربانسکی ایله پیترشؤیسکی مه‌سکه‌و عسکری ایله بزنی نوڤ غوردقه کیتدیلر: کناز میخائیل گلیسکی کاما طرفلریه کیتدی، آنده قلعه‌لر، کرپوستلر یا ایتدردی.

کناز ایڤان زویه، کاما هم ڤیاتکا طرفرنده‌غی عسکرلریه قزانلرنیك ایدل آرقلی یوری‌تورغان یورام (پیراواز) لرینی آلورغه قوشدی. مونك صوکنده کناز ایڤان اوزیك کنازلرینی جیوب وشیخ علی‌نی قاسم شهرندن چاقروب کیتروب کیکاش مجلسی یاصادی. قزانعه اوزیك ناراجاغن سویله‌دی. کنازلرنیك بعضسی ایڤانك مه‌سکه‌وده قالوون، کوبراك کنازلر ایلـه‌شیخ علی کناز

بارسه‌ده قش باروویبی معقول کوردیلر. شیخ علی ایندی: قزان تبره‌سی غایت صارلق واورمانلق بولغانلقدن صوغش‌اشلری اوچون اوڭایسز یر؛ اگرقش کونی‌بارسا ڭزاو ‌ڭای اولور- دیدی. ‌ڭماز ایڤان: ایندی کامل‌عسکرلر حاضرله‌نوب وکوسی کینوب‌بتکان، آزقلر اسبابلر حاضرله‌نگان، ایندی قشنی کوتمیز بارامز-دیدی. شیخ علی‌گه اوزی ایله برگه بولاچاغن سویله‌دی. آنڭا کوب هدیه‌لر بیرب‌قاسمغه خان ایندی. سکز آیدن‌برلی مه‌سکه‌وده طورا طورغان سیونبکه‌نی (علی کرمسها) هدیه ایتوب شیخ علی‌گه بیردی (1552 سنه مای آیی).

بو وقت قزان حلقلری سلطانلدن، باشقه‌سندنده یاردم کیلوبدن امید اوزب، نوغای میرزالردن اوزلرینه خان صورادیلر. نوغایلر قبول ایتوب‌یادکار بن قاسمی‌خان ایتوب، ۵۰۰ قدر نوغی عسکری ایله قزانغه بیه‌ردیلر. قزان‌وزوبه طرفلرنده اولغان روس عسکری اوشبو خان‌نڭ کیلون ایشتوب قزانغه یتمه‌سدن ایلك تروبتی ایله، خان‌نڭ کیلور یولینی بیکه‌ب، طوتارغه احتهاد ایتوب کوتوب طوردیلر. یادکار بش‌یوز قدرگنه آطلی عسکری ایله روس عسکرینڭ اورتاسدن اوزوب کیتدی. روسلر بر اش ایته آلمی قالدیلر.

یادکار خان -. یادکار خان استرخان خانی قاسم خان ابن سیداحمد خان‌نڭ اوغلیدر. اول قزانغه کیلگانده ۱۹ یاشده ایدی. قزان حلقلری یادکارغه صداقت‌ایچون یمین ایتدیلر؛ یادکار روسیا ایله ایلك آخرغی صولو وبه قدر صوغشاچاغینه آنط ایتدی.

قزاقلر اوزلرینك حاللری اوڭغاچ طن آلدیلر. كوڭللری كونه‌رلدی الته صوغش اساللرن هم قاری باشلادیلر. روسیاگه اطاعت وعهد ایتكان طاو یاغی چیرمش وچواشلری اورلرینك عدل حواجه‌لری، قرداشلری ودوستلری اولغان قزانلرنك حال وقوت آلغانن كورگاچ، روسیاغه اولغان عهدلرن بوزدیلرده قزانلرغه تبع اولدیلر. حقیقتاده بو چواش، چیرمش، آر كبی خلقلر ایله بلغارلر (قزانلر) آراسنده بیك تیره‌ن ونچكه معالی علاقه‌لر بار ایدی؛ آلار هربر آورلقی قزانلر ایله برگه كوروب آلارغه هر جهتدن یاردم ایته‌رگه وروسلارغه توبه‌ی دشمانلق كورسه‌تورگه كرشدیلر. قزان، زویه تیره‌سنده‌گی روس آطلی عسكرلرینك آطلرن سوروب آلوب كیته‌لر. آزقلرن آلالر وبعض اورنده صوغشالار ایدی. بو وقتلر زویه طرفلرینده‌غی روس عسكری آراسنده غایت قوتلی صوزنده آور بوزلو (سیغا) آوروی طارالدی حتی عسكرلردن كوبسی تولگه‌له‌دیلرده. كناز ایوان تیزبیده‌غی كناز غورباطسكی ایله كنار شویسكی‌گه بارلق عسكرلری ایله زویه (اسویازسكی) گه بارورغه قوشدی.

روس عسكری قزانلرنك شول قدر اوزلرن صاقلارغه طرشولرینی وچیرمشلرنك صوكی حاللرن كورگاچ، بز قزان خلقی اوستینه ناحق بارامز، آلارنك یرلرن حقسزغه هلاك ایته‌مز؛ اوشبونك ایچون الله‌تعالی برگه اوشبو رنجونی بیه‌ردی-دیب ایته‌لر ایدی، موی كنار ایوان ایشتكاچ میتروپولیت ایله برگه عسكرنی اوروب: «سز موندا چاقده چن چیدان حدمت ایتوگه بیرن ایتدڭز، ایندی بو كون یوقبار اویغه توشوب قورقا باشلادڭز.

الله‌تعالى بونك ايچون سرگه موندى آوروى بيه‌ردى» ديب خط يبه‌ردى. موندن صوڭ عسكر آراسدن قورقو كيتدى.

كناز ايڤان‌نك قزانغه سفرى وصوغشى - . كناز ايڤان يقينلرى ايله كورشوب وايسه‌نه‌شوب (۱۵۵۲ ايون ۱٦) ده مه‌سكه‌ودن چقدى. ۳نچى ايبول قولومنه شهريدن زور عسكرنى آلوب ۱۹ آوغست ابلك يبه‌رگان عسكرلرندن باشقه يوز ايللى مڭ عسكر ايله (يولار آراسده، آتقه سوب آناسيى اونقان، تاتارلر بيك كوب) قزانغه باروب بندى، قزان خلقلرينه «قان توكمى شهرنى بيرگز» ديب خبر يبه‌ردى قزانلونڭ زورلرى هم يادكار خان اوز امضالرى ايله «بز سرى كونوب طورامز» ديب جواب بيه‌رديلر، شيخ على خان قدا ايته‌ردى بولوب يوروب طاوباغى خلقيى يه روسياغه اطاعت ايتدردى.

كونار بيك بعمورلى ولچراق ايدى، روسلر قورالنى كيمه‌لرندن بيك آورلق ايبه‌گه چغاردىلر. بو وقت قزان ايچندن قاماى اسمده بر ميرزا ايڤان حضورينه كيلوب، قزان ايچده‌گى حمله ايشلردن خبر بيردى: «برابكى يوز قدر كشى روسياغه شول كوبگه‌گه بيرلوى تنه‌دك، آلار بونڭ هه‌مرى صونوب آلديلر. مين بالغرم قاچوب قوتلدم. يادكار خان، علمالرنڭ باشلغى ملاقل شريف، ايرنبش ميرزا، چاپقون، آتاليق، اسلام، عنكاى، باريقف كيبك، اسمده‌گى ميرزالر خلقى روسيا حلاينه چاقرالر.»

قزانده اوتوز مڭ قزاننڭ اوز عسكرى، ايكى مڭ يدى يوز نوغاى عسكرى بار. بر مقدار عسكر ايله يساپچى ميرزانى عسكر جيو اوچون آرچا طرفينه بيه‌رديلر. قزانده صلح تله‌وچى

برەودە یوق . . . . دیب سویلەدی. ایڤان موڭا بیك شادلانوب میرزاغە كوب حرمت ایتدی. موندن صوڭ كناز ایڤان جملە عسكربنی ترتیب ایتوب اورنلر تعیین ایتەرگە كرشدی. آلداغی فرقە (بولك)ی آرچا قربیە، ایكنچی فرقەنی بولاق بوییە، شیخ علیی عسكری ایلە ایسكی زیارت آرتیە قویوب اوزی ڤولغە باریە یقین حان بولو بلقندە قالورغە بولدی.

٢٣ آوغست قویاش چققاچ جملە عسكر نەربلر كوتەروب قلعەغە تاپا قوزغالدیلر. ایڤان آت اوستندە عسكربنی قردروب یاموسلاندروب، دین اسمیە دعوت ایتوب اولگانلرنیك یالالری جزیەدن خاویدرلاچاغیە وعدە ایتە ایدی؛ قراسلك یانیە كیلوب عسكربنی ایكی مرتبە ترتیب ایتدی. جملە عسكر كیرەك اورنلرندە اورناشوب نی وقت قزان عسكری چغوون كوتوب طوردیلر. یدی ملڭاب بر فرقە عسكر بولاقنە كوپر صالوب آرچا قربیە چقدیلر، طاش كرپوستكەتوغری ساردیلر: كرپوستكە ایكی یوز صازبن قالعان ایدی. قاقالی آجوب تكسر ایتوب ١٥ مڭلەب قزان عسكری چقدی. روسلرنی تونەی طاراندیلر. اول آرادە یقیندەغی جملە باصاوب طورغان روز عسكرلر كیلوب یتدی. بیك قاتی صوغشدیلر. دشمان كویەیگاس بلگاچ قزانلر اسیرلر بیرب قاقادان قعە اچیە كروب كیتدیلر. روسلر بوكون قزاننی تمام احاطە ایتوب آلدیلر. یبانچی میرزا عسكری ایلە كیلمەسە قرالدرغە امید اوری قالمادی. ابرتەگوس ٢٤ آوغست قوتلی حبل چغوب،بتون چاطرلرنیهم كازلكاوز چاطرن طوزدردی. صودەغی آرقلر طوتورلغان كیمەلر باندی. روسلر آرقلرینڭ تووبدن قورقا

باشلادیلر. کناز ایڤان زوبه برله مەسکەوگە، آرق بەررگە هم فش قالورغه طوغری کیلسه دیب، فش کبوملری بەررگە قوشوب جبر بیـەردی. ۲۵ آوغست آرچافربدەغی روس عسکرینه قزانلر هجوم ایتدیلر: بو صوغشده کناز شیما کبی جراحتلەندی. روسلر کوبەیگاچ قزانلر به کریبوستکه کردیلر. بوایکی کونده کناز ایڤان آت اوستندن برده توشمەدی.

۲٦ آوغستده روسلر تمام حاضرلەنوب حملەسی بردن شهرگه قاپلاندیلر. قزان عسکری قارشو چقدی، صوغش بك قوّتلی بولدی. ایکنچی کون طاڭ وقتبه قدر باردی. صوغشده قزانلڭ زورلریدن اسلام، سوبچالی میرزا، ناریقف کبیلر شهید اولدیلر. ۲۸ آوغست ده صوغش دوام ایتدی. ۲۹ آوغست یاپنچی میرزا اوربك بر آز عسکری ایله کناز حالقف (۱) قوماندانسدەغی زور فرقەغه هجوم ایتدی. ایکنچی فرقەلر کیلوب یتوب روسلر کوبەیگاچ یاپنچی اورمان اچینه کروب کیتدی. یاپنچی شول صورت ایله ایکنچی کونلردەده دوام ایتدی. قزان اچدەگی خلقلر ماره باشندن آگا املاب، هجوم اوچون هر بر اوکایلی اوربلری کورسەتوب طورالر ایدی. شونڭ وجودده یاپنچی روس عسکری اوچون بك قورقنچلی بر بلا بولدی. آخر ایڤان عسکرینی ایکیگه بولوب بر قسمنی شهرگه، ایکنچی قسمنی یاپنچیغه قویدی. صوڭغیسیڭده بارطیسن باشروب، بارطیسقه یاپنچیغه قارشو قویدی. یاپنچی آلدندەغی عسکرگه هجوم ایتدی. روسلر یکوب قاچدیلر. یاپنچی بولارنی حتی بوکلر آراسینه قدر قووب کیلدی: شول وقت

(۱) تاتار

باشرگان عسكر آرتلرنده قالغان ایدی. یاچیلری اوراتوب آلدیلر. ایکی آراده بیك قاتی صوغش اولدی. یانچی عسكردن بیك آزی قوطلدی، برمقداری اسیر توشدی. كناز ایوان سولارنی باغانالرغه بەیلەب شهر حلقینك كوزی آلدینه قویدرتدی: «شهری بیرگز!!» دیب یالتوب قچقرورغه قوشدی. قزان حلقی اوشبو اسیرلرگه كافر قولنده شول قدر عذاب كورگانچی اوز قوللردن اولكز دیب اوقلر ایله آطدیلر. كناز ایوان قزالرنك بو قدر ناموسلی، روسلارغه بو قدر دشمان اولوارینه حیران قالدی.

ایوان قزاننی، اوزبیك عسكرینی كوب تلف ایتمیجه اوزینه كوب ضرر كیترمیگه آلو قایغوسنده ایدی؛ اوربیك یاسدەغی رازمیصل دیگان مهندسكه بولاق بویدن آتاق ونوس قابقالرینه قدر قازوب داری قویارغه قوشدی. شول وقت قامــــای میرزا، قزالرنك صو بوللرن كیسو، آلارنی عاجز ایتو اوچون دخی اوكابلی بولور دیدی هم‌میرعلی قابقاسی دیگان اوریدن صویولینك اورنن كورسەتدی. ایوان بونی بیك مناسب كوردی.داورووی‌بای دیگان اوریدن باشلاب اون كون قدر قازغاج، آط وآدم آیاقلرینك طاوشلری‌ایشتلدی، صو بولی توغریسیه یتولرینی بلدیلر. اون بر بیچكه داری قویوب ۵ بچی سنالر اوط تورتدیلر. شهرلك اوری آغاچلری، طاشلری هم كوب آدملر ایله كوككه اوچدی. بتون تیره یاق تونون وطوبراق‌ایله طولدی، حلق بیك آبدرادی. اورص عسكری آچلغان اوریدن طغرلاتوب شهر اچینه آغا باشلادیلر. هم روسلر قلعه اچنده بیك كوبەیدیلر، قزانلر ایسارن آلدیلر. بیك قاتی صوغشوب روسلرنی نتولەی قووب چقاردیلر.

هر ایکی طرفدن بیك كوب جـان تلف بولدی. بیك تیز آراده کر بیوست (قلعه) لربنی اؤلگیدنده یخشیراق ایتوب بنا ایتدیلر. قرالمرغه ایدی ایسکی، ناچار صولرغه اچه‌رگه قالدی. لکن هیلر به ضعیفلك کیلمه‌دی، همان صوغش ایتدیلرده طوردیلر.

٦ نجی سنا ر کماز ابڤان، غار ناطسکی ایله شویسکی قوماندالرنده قرالك اوستروع و آرچا اسمده شهرلربنی آلو اوچون عسکر یبه‌ردی هر ایکی شهرده خلق یوق درجه‌سنده آز ایدی. خاتون بالا چاغالرن اسیر ایتوب، کچکنه اولسه‌لرده بای شهرلردن کوب مال آلدیلر. آرچا ایله قران آراسنده قران بلعه‌سی بوبیچه قران خلقلربنك صبقبه‌لری بولا ایدی: روسلر بولاربنك بارسندنده کوچلری بتکانچه مال آلدیلر. ١٦ نجی سنا ر ایڤان حضوربه قایتوب بندیلر. روس عسکری غایت چقمان ایدی، طویدی، آرغان ایدی، حال آلدی.

قران لك اثوان باسدغی کوب توره‌ری، عسکرلری ایله بیرگه قران حلاقینه قولارندن کیتگان قدر صرشا ر ایدی. عین شول وقتده ایلك قرالمر ایله بر توغان قرداش کبی تر کلك ایتکان قران تیره‌سنده‌گی چواش وچیرمشلر روسلرغه عهدبون نکرار بوروب قولاریدن کیلگانچه قراعه یاردم ایتوب طورالر ایدی روس عسکربه همیشه زیان صرر کیتورب طورالر ایدی: بو اشکه بر چاره بولو اوچون کماز ایڤان بولارغه عسکر یبه‌رب مالمرن آلدردی، بالالرن اسیر ایتدردی. بونك ایله روسلربنك جینندن قورقار یرری قالماغان کبی، قرالمریتده امید ایتمه‌ر اوریری قالمادی. تبك روسلر اوچون شول وقت متصل یعمور یاوب طوروی بیك

او ڤايسز كيله ايدى. بو اشنى روسلر قزان خلقينك سحرلرندن كوره‌لر ايدى.

روسلر قزانلرنى عاجز قالدرو اوچون ۱۸۰ آرشن بيوكلگنده آستنيه كوبجه‌كلر قويوب برزور برسه ياصاديلر؛ بونى خان قاپقاسى طورسيه كيتورب قويديلر. باشينه آلتمش‌لاب طوب قويوب قزان اچينه آطوب طورديلر.

ايڤان هر وقت قزان خلقينه اوراير كشى ايله شهرنى بيرولرن صوراب: ماللرگز، بالا چاغالرگز ايله تله‌گان يرگزگه كيتكز، شهرنى بزگه طاشلرگز! ديب ايته ايدى، قزانلر رد ايتوب جواب بيره‌لر ايدى.

كماز ڤاراتينسكى قوماندانلغى زور عسكر آرچا ياق قلعه‌غه هماى يقيلاشوب بارا ايدى. قلعه ايله عسكر آراسنده ۹ آرشين كيكلگنده ۲۱ آرشين بيوكلگنده برچوقرغه قالدى. روس عسكرى كوب بولعاج برسى آروسنه ايكنچيسى كيلوب بوشله‌شوب صوغشالار ايدى. قزانلر عسكرى آز ايدى، شونك اوچونده اورلسكسز صوغشوب صورورغه طوغرى كيله ايدى. لكن هر ايكى طرف آرديلر. آر وقت طوقتاب طورديلر. روس عسكرى آشارغه اوصورغانلر ايدى؛ قاپقا آچلوب قاراچا ميرزا قوماندانلغنده اون مكبدن قزان عسكرى چقوب هجوم ايتديلر. روسلرنك صوبارن آلا باشلا يلر. تون عسكر بر برسينى بلمى صوغشورغه كرشديلر. شول كوچكه قدر آندى صوغشلرى بولماغان ايدى. روسلارنك زور كارلرى حريحتلنديلر. قزان عسكرى آلعان لوبلرن فنعه‌غه كرتوب شغلله‌لر ايدى؛ روس

عسکربه اول کونگه قدر صوغشقه قانشماغان مورم عسکری ایله بایار بالالرندن جیولغان عسکر کیئوب بندی، دشمان حسابسز کونه‌یدی، قزانلیلر قمعه‌غه کروب کبته‌رگه مجبور بولدیلر. بو صوغشده هر ایکی طرفقه بیك کوب ضرر بولدی. بیگره‌کده روسلارغه ضرر کوب اولدی، چونکه آلارنك ایکی زور فرقه‌سی تمام اوترلوب بتدی.

روس عسکری قزان یاسده ایدی سش آطنه اولدی همان طورا. آز دیگانده سالا چاغالری ایله اون مك‌لب قزانلرنی اونردیر، قزانلرنك عبرتبه ضعیفلك کیلگانی کورنه‌دی؛ حالبوکه جای کوبی کیلگان روسلرغه قش کونی بتوب کیله ایدی.

۳۰ نچی سنتابر روسلر قلعه‌یبه داری ایله کوککه اوچوردیلر. قزان خلقی حیران قالوب ایك آخر ساعتمز اوشبو اولورغه کیرەك دیب اویلادیلر. روسلر بو فرصتده طفرلاشوب آرچا، آذلق، تومن قاپقالریدن کردیلر. مسلمانلر اوشو حالی کوروب بیك قانی اورام آرالریده صوغشورغه کرشدیلر. قلچ سونگولرنك قورقنچ طاوشلری کوکلرگه چفوب طوردی. کنار ایۋان اوشبو صوغشده اوزی یوروب عسکرنی قوردرا ایدی. قزانلر غیبه ایندیر روسلرنی شهردن قووب چقاردیلر. قلعه کریبوستینك کوب اورنلری بوزولغان ایدی. آبی بیك تیز وقتده تمام ایتوب توره‌تدیلر دشمانلری بو اشکه آبدرادیلر.

قزاننك صوڭغی کونی - روس قولینه توشوب منقرض اولوی - . برنچی اوکتابر کناز ایۋان بتون عسکرینه: «یا قزانلرنك قالبلرینی اچه‌رمز، یا اوزمزنك قانمرنی توگه‌مز» دیب

فوق العاده بر هجومگه حاضرلەنورگه فوشدى. قزان قلعەلرى آستيه داربلر قويديلر. چوقرلر اوستيه كوپرلر صالوب كوب اوربلرينى آغاچ طاش صالوب تيگرلەرگه كرشديلر. ايۋان قاماى ميرزا كبيلرى «قزانلر احتيارلرى ايله بيرلسونلر: همەسينى عفو ايتەچكمن» ديب قزان حلقيه بيەردى. قزانلر: صوغش‌سز بر قارشده بر بيرميمز بز اللەدن باشقه هيچ كمدندە عفو صورامبمز» ديب جواب ويرديلر.

ايۋان قزان قلعەسينك هر بر قاتقاسينه زور كارلرنى كوب عسكر ايله قويدى. هر بر عسكر آرتيەصاقچى عسكرلرده قويدى. ۲نچى اوكتابرنك طاڭى آتقاچ قلعه آستيه قويلمان داربلرغه اوت تورنديلر، قلعه كوككه كونەرلدى. قلعه اچنده آدملر حيوانلر بار ايدى. قيامت قوبقان كبى بولدى، ايكنچى مرتبه كونەرنديلر موسسده ٤٨ ميچكه دارى قويلغان ايدى؛ اولگيسدن به قاطى اولدى تون تيره ياق تونون، توزان ايله طولدى. تونون باصلور باصلماس روس عسكرى هر طرفدن قزان اچيه هجوم ايتوب كرديلر. قزانلر الله! الله! ديب روسلارغه قارشو طورديلر، روسلار اوستينه بورەلر تەگەرتوب اسسى صولر قويا ابديلر، روسلار اورامار اچيه كرديلر. هر ايكى عسكر بر بريه آرالاشوب بتدى، قزانلر روسلارغه نهايەسز قاتى دشمانلق ايله مقابله ايتديلر، اولم حالده ياتقان بر قزانلى‌ده روسلارى تشى ايله اولسەده حراحتلەرگه طريشا ايدى. بتون اورامار قان ايله طولدى. قزانلرنك شوندى شدتلى مقابلەلرينه قارشى روسلار بتونلەى يوشى باشلاديلر. عسكر باشلغى كناز ۋاراتينسكى، ايۋانغه: تيز عسكر يبەر يوقسه‌اش ناچار»

ديب خبر ايتدى. ايڤ‌لده هيچ صوغشقه قاتنشماغان ياڭى عسكر بيه‌ردى. روسلار نهايه‌سز كونه‌يدى. قزانلر غايت آروب اچده‌گى قلعه‌غه صيغورغه باشلاديلر. روسلار بو وقت شهرنك يارطى مقدارن آلغانلر ايدى.

شول آراده يادكارخان اوربنك بقلرى ايله شهر اورتاسيه كيلدى. كوردى: روسلار تويله‌ى صفلربى بوزوب، مغازيلر اسكلادلر واتوب غنيمتلر آلو ايله‌شغلله‌ه‌لر. روسلر مونداى شهرنى كورگاچده كناز ايڤان هم باشقه كنازلرنك طبوللر بيه‌ده قارامى آلتون كمش وباشقهماللر آلورغه كرشكانلر ايدى. حتى مجروح بولوب اوام حالده يانقانلريده قوللريدن كيلگان قدر مال قوچاقليلر ايدى. قزانلر موى كورگاچ برحان برنى كبى روسلارغه هجوم ايتديلر هم تويله‌ى جيگوب قووب چعارا باشلاديلر. ايڤان بو حالى كوربى اينه‌رگه‌ده بلمى آبدرادى. بوبلر ايله برگه ايلك زور نه‌ربلرن آلوب اوربنك ايك ياقين عسكرى ايله بورى باشلادى. قاچقان عسكرنى الله اسمى ايله قورقتورغه كرشدى، بوبلر: كيرى قاچقان كشيلر دخى صوغشقه كرشمه‌سه‌لر ديدن چقديلر، ديب حكم ايتديلر. روسلار يه جيولديلر. يه بردن هجوم ايتديلر.

قزانلرنك بو ساعتكه قدر مقابله ايتوب طورولرى فقط بر بگتلك، فوق العاده بر بهادرلق اشى ايدى. چونكه روسلار قزانلردن اون بيش مرتبه كوب ايديلر. روسلرنك اچلرنده، دينى ملتى طاوى بلمى طورغان، نهايه‌سز كوب تاتارلر صزغانوب خدمت ايته ايديلر. روسلر كوب بولغانلرى اوچون صوغش اورنده بر فرقه آرسه

ایکنچی بر فرقه کیلوب هجوم ایتوب طورا ایدی اما قرالرده عسکر بك آز بولغانی اوچون هیچ حال جیمیجه، هر وقت هیچ حقسز نیسز وطیغه هجوم ایتوچی روس عسکریــه فوق العاده حریصلق ایله هجوم ایتوب طورالر ایدی. نهایت اوشبو ساعنده روسلار دین اسمی ایله بر نقطه‌غه جیولوب، تاتارلر ایله برله‌شوب فوق العاده بر قوت صورتین آلغاچ، قرالر روسلارغه قارشی طورا آلمادیلر. روسلار زور مسجد یانیه کیلوب یتدیلر. اوشبو اورنده‌غی مدرسه‌ده بیك کوب شاکردلر بار ایدی. علمالر رئیسی شیخ الاسلام ملاقل شریف‌ده شونده ایدی، حمله شاکرد وعلمالر بودن روسلارغه هجوم ایتدیلر بیك کوبسی شهید اولدی. ملاقل شریف بر مقدار شاکردلر ایله مدرسه اوستنه منــدی؛ شوندن توروب روسلار ایله قاطی صوغشوب، روسلار مدرسه توبه‌سدن سانچوب توشروب جمله‌سنی اوتردیلر.

قرالر آخر خان سرایی قلعه‌سینه کردیلر. قاتقانی بکنه‌دیلر. بر ساعت مقدارنده اوشبو اوربدن توروب مقابله ایتدیلر. کرپیوست اچنــده‌گی بو قاتقا محکم توگل ایدی، صوغشده واتلدی (چونکه قاتقا صوغش اوچون یاصالماغان ایدی)، روسلر شولای ایتوب بو خان قلعه‌سینك اچینه‌ده کردیلر. قلعه اچینك بر طرفنده خاتون قز، اورلر بیك عید کونلرنده کبه تورغان قیمتی کیملرن کیوب جیولوب طورالر ایدی. اوشبو اورنده یه بیك قاتی صوغش بولدی. بو وقت ایکی یوز مکدن آرتق حانالغان روس عسکریه قارشو کوب قالسه اون ملك مقدارنده قرالر قالدی. (۱)

---

(۱) یعنی قزن شهرنده‌گی قرالر (بلعارلر)، بوعنسه قزان مملکتینك بسقه شهرلرنده‌گی آولده‌غی حلقلر سول حالده قالدلر

مسلمانلر روسلرنی یکودن امید اوزدیلر. اولکلر اوستندن قلعه اوستینه مدیارده روسلرغه صوغشی طوقتاتوب تورو ایله قچقردیلر. کاز دیمبتری پالبتسکی، ی ایتورگه تهٔ گانلرن صورادی. ایتدیلر: «ایدی شهر سرنکی اولدی. جانمزنی سلامت کوبگه آلکز، سلامت کوبگه ایؤ انغه طاپشرکز: اوزمز میدانغه چقامز، الله ایچون اینك آحر طامچی قانمز آققانغه قدر صوغشامز!» یادکار خان‌نی، آتاسی همده خان‌نك یقینلریدن وقرانلرنك ایکنزورلریدن زاییت میرزا ایله برگه روسلرغه بیردیر. مونك صوکنده اوزلری جان آبای صوغشورغه کرشدیلر. اوك یاق صول یاق روس عسکرینه هجوم ایتوب، قزان‌یلغه‌سی یابینه توشدیلر. روس عسکرینك کوزی آلدینده آغر قوراللارن طاشلاب، اوستیرن چیشدیلرده صوینك آرغی یاغینه یوزوب چقدیلر، کاز توربسکی ایله کاز روماسکي اور عسکرلری ایله یولارینك قارشولارینه چقدیلر. بو وقت قزان عسکری بیش مك مقدارینده بولسه بولور ایدی، بیك قاتی صوغشقه کرشدیلر: اورلرندن بیجه اولوشلر ایله آزنق بولغان بو ایکی فرقه روس عسکرلرینی ایك آحرغی جانلرغه قالغانغه قدر اوتروب بتردیلر. صازلق اورن ایدی. قارشولرینه یه روس عسکری کیلوب یتدی. قزانلر بوکا قارامی دشمانلرینك صفلرینی یاروب یوللرنده دوام ایتدیلر، اورمان اچینه باروب کردیلر.

بو عسکر، شهرده قالغان خاتون وبالا چاغالرینی اسیرلکدن قوطقرو، دشماندن اوچ آلو ایچون عسکر جیوب کیلورگه چیت آوللرغه کیتوب بارالر ایدی. روسلر اگر بو کشیلر سلامت قالسه‌لر، شهرنك اوز قوللریدن کیته‌چگن بله‌لر ایدی. کاز ایؤان،

ميكولسكی ، واسيليف ، شبربيتوف اسمنده كنازلر قوماندا سنده بولارغه كوب عسكر بيەردی. موبی كورگاچ قرانلر روسلرغه ايلەبوب يه قارشو طورديلر. نهايەسز قوتلی دشمانلق، فوق‌العاده بهادرلق ايله صوغشديلر. روسلردن اورلری قدر ايكی اوچ اولوش اوتروب، برسی قالمی وفات اولديلر. مونك صوڭنده روسلر شهر اچنده‌گی بارچه جانلی مسلمانی، قارتی باشی خاتون قزن قارامی، قلچدن كيچرديلر. قلچدن قالغان بر مقدار خاتون قزلرنی اسير آلديلر. مسجد ومدرسەلری يمروب يورتلرغه اوط توزنديلر. اوشبو كون بر بوز اون اوچ باشده اولغان قزان حكومتی منقرض اولدی.

(۱۵۵۲ ميلادی اوكتابر ۲: ۹۵۹ هجری شوال ۲٤) (۱)

قزان دورنده بلغارلر - كناز ايـڤ اننگ فتحی - فتحدن صوڭ - . بلغارلرنك قزان اسمی آستنده‌غی حيانلری مطلقا تاتار خانلری - چنگز بالالرينك جبلی آرفاسنده بولدی. تاتارلر دورنده ايـدل - قبچاق توركلری، تمام معاشی ايله، برگه قاتناشديلر، بلكه اوشبو سببدن بلغارلرده ايدل توبەنده‌گی قبچاقلر

(۱) قزان خانلرينك روسلر ايله اولغان واقعەلرينه عائد معلوماتی كارامزيندن آلدق. موندن باشقه روسچه اثرلردن هم مراد افندی تاريخندن ومستفاد الاخبار دن بعض يوزلرگه آلدی.

قزان تاريخی حقنده روسچەده ز چكوف، ليرلوف، فوكس، چيرنوف، راگوسكين، رسوسكين، باخليوف كيلرينك اثرلری بار. بولار بول صوغشلری تلك توزلی وارسلرده‌نه سويليلر. مهمرك اثرلر فرسوف، شستاكوف، مازلروفسكی، رارسكی كارصاكوف وبليامسوف، رسربوف، شيلاوسكی سنگين، احمرف كيلرينك اثرليدر.

ايله تلده بق باقلاشديلر. لكن بلغارلر طبيعت جهتندن همان ايلكگی بلغارلر ايدی. آلار تاتارلر. قبچاقلر كبی، قاتی. كيسكن طبيعتی صورتقه ايله‌سمه‌گانلر ايدی. شوبك اوچونده آلاريك بو قزان اسمی ايله ايتكان بق هم توبلی حركتلرين تاتارلر نفوذنـده بولغان اش ديب ايتورگه كيرك بولا.

بلغارلريك قزانده‌غی اشلريك توبلی وقتی ابراهيم خان وقتندن اوزا آلمادی؛ آنك وقتـده قمتن بوغالندی. آندن صوك قزانده بر توبلی قوت ظهور ايتمه‌دی. قزانك اوز استقلالی بو ۱۵۵۲ نچی يلغه قدر صاقلاب كيلوی مطلقا حقيقتك. مملكه‌ده رياسته‌گی تاتارلرنك زور بكتلگدن هم ديی غيرتی سببدن اولدی.

قزانده سياسی مسئله‌لرده چقوب طورغان اختلافلر سببلی قزان بيلری آراسنده، عاقبتی قورقنچلی بولغان. اورلكسز نزاعلر دوام ايتدی. شوندی اختلافلرغه مملكتلرين، وطنلرين قربان ايته آلمی بورگان كشيلر كوب ايديلر. روس كازلريه ياردبلرده، خصملريی طوردررغه قزانی تورگه ياردم ايتشديلر. قزانده استقلال، وطن ملت حاميری يك آز ايديلر؛ حالبوكه عين شول وقتده روس عسكری اوزبك نهايه‌سز كولگی اوستنه حسابسز كوب قبچاق، تاتار، بلغار عسكرلريه مالك ايدی. بو حالده بر قزان حكومتينك بو زور قوّت الدنده بر نهايه‌گه ايرشه‌چگی طبيعی ايدی. قزانی فتح ايتوی ايـوّان غروزنی‌اوزی اشله‌مه‌دی: تيك تمـام اسبابلر جيولوب بتكانك‌صوكنده، قزانك. بلغاريك اور استقلالی يوغالتوی ايوّان غروريی وقتيه توغری كيلدی. يعنی بو حالنك بر واقع بولاچاغی نيچكده طبيعی ومعين ايدی. ايوّان‌فتح ايتمه‌سه آندن صوكغی كنازلر فتح ايتكان بولورلر ايدی.

بیچکده بو فتح ایوانغه نصیب اولدی. بو حالنی کماز ایوان وقتینه توغری کیلوی، بزنك ماضیمزنك تاریخمزنك ایك اوکابیسر نقطه‌سیدر. چونکه: ایوان بزدن کاززنر آراسده عقل ودرایت ایله آیرلغان ذات توکل ایدی بلکه اوزینك خفتلگی ایله بتون روس تاریخنده بر یالغز اورسی توتا. اول اوزی موننك اوستینه فوق العاده بر دینی تعصب ایه‌سی ایدی. حتی اول صوك وقتلرنده اوزنده بر روحانی قدسیتلر طابقان کبی بولا ایدی. هم اوزینك اقتدارن شوندی خیالیه صرف ایتوب عین روس خلقیده جغالادی. اول قزان ایله صوکغی صوغشیده عسکر جیغانده تمام روحانی معنی ایله حیا ایدی. بو مرحمتسز، قانی کوکللی پادشاه قوتلی دینی حسلر تأثیرنده، اوز طبیعه مکادر (بیوغرنی) دیسر بولغان قزانلر، تاتارلر (۱) نك اسیر توشکان بالا چاغالرینی وضعیفلرینی اوترندی، شهرنی یاندردی. شهرگه کرگاچ کوب مسجدلری، عمارتلرنی طوردرغه بعض برلرن چیرکاولرگه ایله بدرگه قوشدی (۲). دیسر دیب علن ایتدکی مسلمان حالرینك قبرلرینی طوردروب سویه کلرینی آلدروب طاشلاندی(۳). (تبك، دشمانندن صاقلانوب طورورغه

---

(۱) اورص خلقی اول زمانده قزانلی قزانلر Казанцы دیب آتادی کبی، مملکتده خلق ابو جیفر تاتارلر اولوغه قاراب، تاتارلر دیسه‌ده آی اسدیلر قزانلک آلوی دوکده تاتار اسمی ملعار اوغه اسم بولوب قالدی. بوحقده ... بیشکین، المینسکی، ملوراسکی، رادلوف وغیر عالملرنك اثرلری قارالسون

(۲) Рыбушкинъ نك Краткая истор.я Казани دیگان اثرنده جزء ۱، ص ۸۵-۸۶

(۳) شولوق ریبوشکین نك برنچی جلد ص ۳۵ ده.

اوڭای اولوون‌طن‌ایتوب، سبو نیکه با ابتدرگان و بو کونگه قدر سلامت قالغان ماره‌ی قالدردی). مسلمانلرنڭ قرانلرنڭ اوز دیببه خلاف دیب طن ایتدکی علمی اثرلربی کتابلربی یارولربنی برسیی‌ده سلامت کوبگه آلوب قالمادی. اول زمانده بلم حهتـدن بیگوك تو به‌ن اورنده طورغان روس عسکری، دیسر دیب اویلادقلری قزانلرنڭ اثرلربی برده قرغامادیلر. شولای ایتوب ایوان غروزنی‌نڭ دبی تعصلری نحت تأثیرنـده، بزگـه تـاریخمزی، ماضیمزنی کورسه‌تورلك بر برسه‌ده سلامت قالمادی.

شوبك اوچوبده، «فتح ایتلوی مقرر اولغان بو قزان، نیچکده ایوان غروزنی قولده فتح ایتلمیجه، با آبدن ایلك با آبدن صوك، مثلاً باربس غادونوف کبی علم وعمران‌ی تقدیر ایته آلا طورغان بره‌ر ذات طرفندن فتح ایتلسه بخشی بولور ایدی» دیب ایتله‌در.

قزانڭ تاریخی — قزان دورنده بلغارلرده معیشت. علم، علماء — اداره —. بلغارلرنڭ تاتارلر وقتنده‌هم قزان دورنده‌گی حاللربنڭ هر ایکیسی بیك طوماللیدر. کیره‌ك بزنڭ خلقنڭ باشینه کیلـگان فوق العاده کوب تـاریخی واقعه‌لر سببدن، کیره‌ك حلقنڭ محکوم اولدقی فوق‌العاده حهالتی قارانغیلغی سببدن برنڭ اول ایسکی باباارمز ایله بزنڭ آراده مخابره یوللری کیسلـگان. یعنی آلاردن بزگه تاریخی معلومات بیرولك بارمه اثرلر بیلر قالماغان. بزگه تـاریخمز حقده بیك باخشی حبرلر بیروچی عرب، فارس محررلری قزان خانلقلری وقتلرنده نمام طغانلر ایدی. آلار ایله

قزان آراسده ماسبنده يوق ايدى هم آلار اوزلريده تقريباً يوق ايديلر (١) .

بزگه تاريخمزنك اوشبو قدريسى ايرشدروچيلر روس راهبلريدر. آلار روسلر ايله قزانلر آراسده‌غى صوغشلر نيلر حقده يازغالاب بارغانلر. بزنك تاريخمزنك بو قزان خانلغى قسمده بولاردن باشقه مبنى يوقدر، بو ماتاجلر قزانلرنك شوندى صوغش حاللرندن باشقه حاللريبه عائد سوز بارا آلماغانلر. اوشبونك اوچوندهقزان دورنده‌گى تاريخمز، روسلر ايله ايكى آراده صوغشلر قلانلرى حكايه‌دن عبارت اولوب قالادر. هم شونك اوچونده مؤرخلر قزان خلقلرينك تجارت، عمران، مدنيت، علم، معارفلرى حقده بر سوزده سويله‌مزگه يا كه بيك آز سويله‌رگه مجبور اولغانلر. شولاى ايتوب قزانلرنك داخلى حاللرى تاريخده بيك طومانلى‌در.

قزان دورنده بلغارلر اوزلرينك معيشتلريبى اوزگه‌رتمه‌ديلر؛ آولمرد، شهرلرده طورديلر. شهرده گيلر سودا وصناعت، آولده‌غيلر زراعت، حيوان آصراو، بال قورتى تربيه‌لهو كبى كسبلر ايله شغلله ايديلر. شرقى ياوروپا ايله آزيا تجارتنده واسطه‌لق ايتديلر. جايگى كون ايون آيده، بلغارده‌غى كبك اوك، زور يارمكه‌لرى بولا ايدى (٢) .

قزانلر اوز تللرنده يازغانلر، آرالرنده عالملر بولغان، ايك زور عالملرى دين باشلقلرى «سيد» ديب آتالغان. خانلر سيدلرگه

---

١) چونكه بو وقت عرب مدنيتى تمام سونوب بتكان ايدى

٢) بزنك تاتارلرمزنك بو يارمونكه‌لرى بو كون ده مكارجه (نيژغارود) يرمينكه‌سى اسمى ايله دوام ايته .

تعظیم ایته، اول آت اوستده بولغاند، خانلر کبلوب قولن اوبه تورغان ایدیلر.

مکتب ومدرسه‌لری بولغان. تاجیك ایرماغی (۱) (حاضرگی شهر دوماسی هم بیبابونبکه نیره‌سی بولور) (۲) دیگان اوریده، قزانلرنك مکمل کتبخانه‌لری بولغان ایکان (۳)، روسلر طرفدن هلاك ایتلگان (٤). قزانلرینك بزنك زمانغه قدر سلامت قالغان بر بر ادبی علمی اثرلری قالماغان. نیك شول ایلك گی مدنیت‌نك حیلی ایله، قزان آلیندن ۳۰ یللر صوك یازلغان «تواریخ بلغاریه» اسمده بر اثر هم شول زمانلرغه یاقین تألیف ایتلوی ظن ایتلگان «داستان نسل چنگزخان وآقصاق تیمور» دیگان بر اثر، یا کەنی وقت تألیف ایتلوی معلوم اولماغان، لکن مجوسیلك‌نك قوتلی‌وقتلرنده‌یازلولری بیلگیلی بولغان‌بدوام»، «نصیحت‌الصالحین» دیگان کبی اثرلر بار:

بلغارلرنك قزاندن ایلگه‌رگی دورلریه عائد یازولی قبر طاشلری، آقچه‌لری‌نیلری‌بیک‌کوب طابلا؛ لکن قزان دورلریه عائد تویلی اثرلر کوب طابلمی.

قزانلرینك ایسکی تللریه عائد بعض لیتاپیسلرده یازلغان کلمه‌لر هم اسملر بار. موندن باشقه یه قزانلرنك هم آلارنك خانونلرینك، خانلرینك نیندی زور ادبی قوه‌گه مالك بولولرن آچق کورسه‌ته طورغان لکن روس تلده یازلوب قالغان بر اثر بار. اولده سیونبیکه‌نك، قزانده‌اسیر قالغان‌روس‌طرفدن‌یازلوب‌قالغان، زاریدر.

(۱) ، (۲) مراد افندی جلد ۲ ص ۱٥٤.

(۳) ، (٤) مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۱۱۸.

قرانده اداره اشلرى همان بلغار دورندەگى صورت ايله كيلگان. مملكت ادارەسى خلق هم بيلر (دۆورالمر) قولنده بولغان. بيلربك زورلرى «قاراچى» ديب، هم خان تيرەسنده آنى صاقلاب يورى طورغانلرى «اولان» ديب آتالغانلر. مملكتنك تورلى طرفندەغى باشقرد، چيرمش، چواش، آر كبى طائفەلر، هميشه اورلرندن تعيين ايتلگان بيلر طرفندن اداره ايتلگانلر. آلار خانغه ياساق تولەب طورغانلر. مملكتده دين حربتى همان ايلكگى بلغار وقتدەغى كبى ايدى. تورلى قبى هم توركى قوملرى اوزلربك تلەگان عقيدەلربنى تمام احتيار ايله اعتقاد ايتوب تلەگانچه دين عمللربنى اجرا ايتەلر ايدى.

برنچى جزئنك صوڭى

فهرست

مقدمه ص۲. مأخذلر ٤. مدخل ـ تورك خلقلری ۷

I

بورونغی زمانده تورك خلقلری.

بورونغی تورکلرنك معیشت ایتکان اورنلری ـ ۱۰. ایسکی زمانده تورك جمعیتلری ـ ۱۱. معیشتلری ـ ۱۳، طبیعت واخلاقلری ـ ۱۷، دین، حرف وقانونلری ـ ۱۹، کورشی قوملری ایله مناسبتلری ـ ۲۲، بورونغی تورکلرنك ادبیاتی ویازولری ـ ۲۳، تورك قاآنلری ـ ۲۵، غرب طرفده‌غی تورکلر ـ ۲۷، تورکلرنك غرب طرفینه حرکتلری ـ ۲۹، توکیولر ـ ۳٤، تورکلر هم عربلر ـ ۳٦.

II

اسلامیت هم تورکلر.

(توکیولردن چنگزگه قدر)

اسلام مملکتلرینه تورکلر ـ ٤۰، غزنویلر ـ ٤٤، سلجوقیلر ـ ٤٥، اسلام مملکتنده تورکلر ـ مدنیت ـ ملیت ـ ٤۹، اصل تورك یرنده قالغان تورکلر ـ ٥٤. اویغورلر ـ ٥۷، اصلاق یابلر ـ ٦٤، خزرلر ـ قپچاقلر ـ ٦۹، بلغار تورکلری ـ ۷٦، قاراختایلر ـ ۹۰، چنگز ظهوری آلدندن مرکزده‌گی تورکلر، ماغوللر ـ ۹٤. چنگز آلدندن عموما تورکلر ـ ۹۷.

III

چنگز خان بیوك تورك حكومتی.

(ايلی قاآنلق تختی ماغوللر قولده)

تیموچین نك ياش وقتی ـ ۹۸. تیموچین قاغان بولدی ـ غلبه لر ـ ۱۰۲، تیموچین ايله طوغرول خان هم بوجيلر ـ ۱۰۳، تیموچین ايله طوغرول خان آراسنداغی واقعه ـ ۱۰۵، مركرده گی تورکلر تیموچین قولینه كره لر ـ جاموقا ـ ۱۰۸. تیموچین قاآن چنگز بولدی ـ ۱۱۰، چنگزنك عسكر ترتيبی ـ ۱۱۱، شمالی قطايی يعنی بوچيلری آلو ـ ۱۱۲، چنگزنك اسلام مملكتلرنده، غربده گی واقعه لری ـ ۱۱۵، چنگز خاننك شخصی، اشله گان اشلری ـ ۱۲۰، چنگزنك بالالری وقتده ماغول مملكتی ـ ۱۲٤، بیوك ماغول مملكتينك بولنوی ـ ۱۲۹، ماغوللر تأثیری ايله تورك تلی واديياتی ـ ۱۳۰.

IV

دشت قپچاق ياكه آلتون اوردا مملكتی

جوجی خان ـ ۱۳٤، باتو ـ ۱۳۵، بركه خان ۱٤۲، منگو تیمر خان ـ ۱٤٦، تدان منگو خان ـ ۱٤۷، تلابغا خان ـ ۱٤۷، طقطای خان ـ ۱٤۸، اوزبك خان ـ ۱۵۰. جانی بك خان ـ ۱۵۷، بیردی بك خان ـ احتلال ـ تورلی خانلر ـ ۱٦۱، دشت قپچاق قوتینك ايدل بويدن صردريا بوينه كوچوی ـ ۱٦۲، مامای ميرزا ـ ۱٦۳. كوليكوا صوغشی ـ ۱٦٤، توقتامش خان ـ ۱٦٦، توقتامش نك موسقواغه هجومی ـ ۱٦۹، تیمرلنك ايله توقتامش خان آراسی بوزولو ـ ۱۷۰، توقتامش، ايدكو، تيمرقتلق، تيمرلنك ـ ۱۷۲

تيمرلك‌نك توقتامش خانى يكوب توتون دشت قپچاقنى هلاك ايتووى – ۱۷٤، ايدكو، توقتامش ۱۷٥، توقتامشنك صوك كونلرى – ۱۷٦، ايدكو ميرزا تصرفنده خانلر - ايدكو ميرزانك روساغه هجومى – ۱۷۸، آلتون اوردا تختنده توقتامش خان بالالرى – ۱۷۹، الوغ محمدخان - ۱۸۰، سيد احمدخان – ۱۸۳، دشت قپچاق مملكتينك انقراضى – ۱۸۷، سرايننك صوڭغى كونلرنده هم صوڭنده تاتارلر – قپچاقلر – ۱۸۸، سرايننك صوڭغى كونلرنده قپچاق مملكتى هم بتون سيبيريا – ۱۹۱.

۷

تاتارلردن صوڭ بلغارلر – قزان خانلغى

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوڭ – ۱۹٤، قزان شهرى – ۱۹۷، الوغ محمد خان ۱۹۹، واسيلى‌نى اسير آلووى – ۲۰۰، محمود خان – ۲۰۳، ابراهيم خان – ۲۰٤، الهام‌خان – ۲۰۷، محمد امين خان – ۲۰۸، ماموق خان – ۲۰۹، عبد اللطيف خان ايكنچى مرتبه محمد امين – ۲۱۰، شيخ على – ۲۱٥، صاحب گرى خان – ۲۱٦، صفا گرى خان – ۲۱۹، جان على – ۲۲٤، ايكنچى مرتبه صفا گرى – ۲۲٥، ينه شاه على – ۲۲۸، ينه صفا گرى خان – ۲۲۸، سيونبيكه اوتامش گراى ۲۳۰، سيونبيكه، اوتامش گرى‌نك اسير بولووى – ۲۳٥، اوچنچى مرتبه شاه على – ۲۳۸، يادكار خان – ۲٤٤، كنار ايوان‌نك قزانغه سفرى وصوغشى ۲٤٦، قزاننك صوڭغى كونى – روس قوبه توشوب مغرض اولووى ۲٥۱، بلغارلر قزان خانلغى وقتنده – ۲٥۷، قزاننك تاريخى – علم – علماء – تل وادبيات، اداره– ۲٦۰.

بعض اثرلرغه عائد بیك مهم تصحیحلر

۲۹ ص ده‌گی ۱ نومرلی حاشیه‌گه: اورالنی اوزلرینه بیك آز معلوم بولغان اورتا آزیا خلقینه نسبت دیگان کبی کورسه‌تکلرده. بو اورتا آزیا ساقلوینده‌گی اورالیده معلوم بولماغان خلقلری حکمنده دیب آتیلر ایدی. О скиѳскомъ народѣ نك В. В Григорьевъ Сакахъ دیگان اثرنده ص ۹۴-۹۵.

۶۹ ص ده ۲ نومرلی حاشیه‌ده: خزر اسمی ملی اسم بولمیدر دیگان سوز اورنینه خزر اسمی ملی اسمدر، بو اسم میلاددن بیشنچی عصر ارمنی مؤرخی موسی خارینسکی‌نك تاریخنده، بیرنچی کتابنك ۵ نچی بابنده ذکر ایتلگان. خزرلرنی عرب وگرك مؤرخلری خزر دیب، روس لیتوپسلری козаре یاکه козаръ دیب، یهود مؤرخلری косаръ یاکه козаръ دیب یوریتالر. بو حقده А. Я Гаркави نك Сказание еврейскихъ писателей о хозарахъ и хозарскомъ царствѣ دیگان کتابنده ص ۲۸۱ هم ۳۰۴-۷ قارالسون.

۹۲ ص ده ۹ نچی سطرده خطالی سوزی قطالر دیب اوقولسون.

۱۶۶ ص ده ۱۴ سطرغه عائد اوستو حاشیه قالغان: توقتامش خاننك ولی خواجه اوغلی بولوی بیلدر. پروفیسور Эрдманъ توقتامش بن ولی خواجه دیب یازلغان اسکی قیمتلی جالی تابغان. بو حقده Зап. Имп. Арх. общ. ۳ نچی جلدنده (۱۸۵۰ نچی یل) переч. засѣд. ده ۱۰۸ نچی صحیفه قارالسون.

۱۹۷ صحیفه‌ده ۱۷ نچی سطرلرنده غی اوقو حاشیه یوشوب قالغان: تاتارلردن الینگه‌ری قزان اسمی نفرتا بر تاکه شهر تاکه قلعه اسمی بولوب تارالدی. کمنکی ایکانی معلوم بولماغان برایاپس‌ده «۱۱٦٤ نچی بلده کبار یوری، بلغارلر اوسیه یارغن وقنده، قزان بلغارلرینه توغری کیلدی» دیگان. اسکی قزاننک نشاسی تاو حاجمه سمت اتوله یوسی حقنده. قرانده اسر بولوب توزعان روسنک تارغان تاریخنده ص ۱۰ - ۱٤ قارالسون.

کتابده شاه علی اسمی شیخ علی دیب یازلغان کوبنگه قالدرلدی. درستی شاه علی‌در. قیر طاشلرنده هم حلق تلنده شه علیدر.

بيلكه قاآن هيكلندن نمونه.

(٣٩ صحيفه‌گه علاوه)

ايسكى تورك يازووى اداه

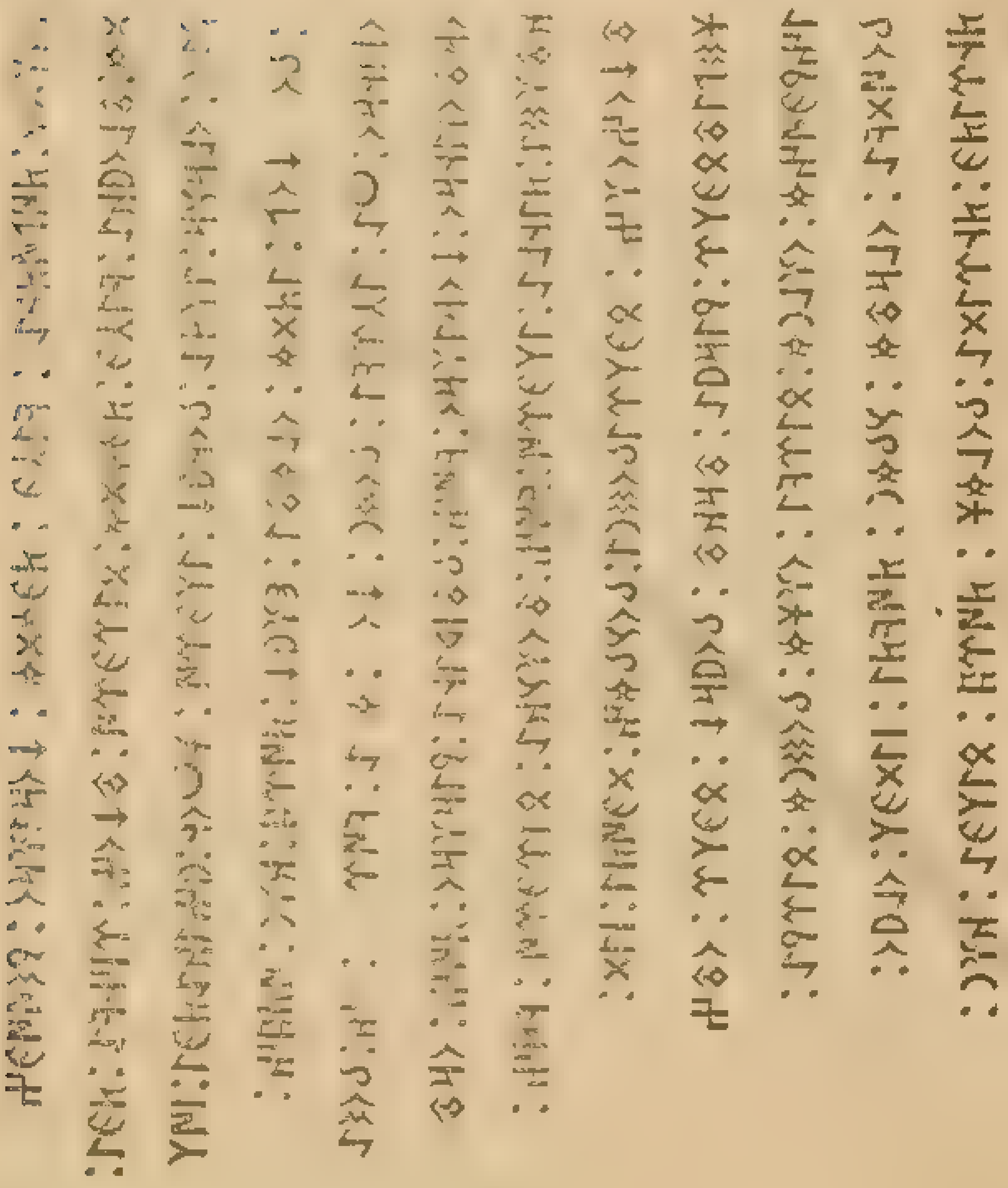

بیلکه قاغان هیکلندن نمونه

= عرب حروفاتی ایله =

۱) تەڭری تەگ تەڭریدە بولمش تورك بیلکه قاغان
بوودکه اولورتم. صاشمن توکەتی اشدگیل اینیگونیم اوغلانم،
بیربکی ازغوشم بودونم و بەردیبه شادانت بەگلەر ویریبا
تارقات بویوروق بەگلەر اوتور (۱۲ علامت)

۲) توقوز اوغوز بەگلەری ودونی توصاشمن ادکوتی
اشد قاتیغ دی تنگلا! ایلگەرو کون توغصقا، بەرگەرو
کون اوتوصگارو کون باتسقغا، یرغارو تون اوتوسگارو
آندا ایجرەکی بودون قو(ب) ماکا کورور آنجا بودون

۳) قوب اتدیم اولمای آیغ یوق تورك قاغان اوتوکەن
یش اولورسار ایلتوڭ یوق ایلگەرو شاندوڭ یازقاتەگی
صولادیم و تالویقا کیچیگ تەگمەدیم و بەرگەرو توقوز ارسەنکه
تەگی سولادیم توتوصاتکه کیچیگ تەگمەدیم و قوریغارو یانچو
اوگوز

---

(۱) بوندەکی حرفلر مرحوم قیوم ناصری‌نینگ «انموذج» اسملی تاتارچه
صرفنده، صحیفه ۳-۵ده اخبار اسکان املاسی ایله یازلدی «و» کادیمیا
توکک «y» حرفینه، «ۆ» حرفی «ÿ»گه، «ۉ» حرفی «o» حرفینه «ۊ» حرفی
«ö» حرفینه مطابق اولورلر. قیوم ناصرده بولماغان حرفلردن «ۋ» هم «ی»
اکادمیانگ «bI» حرفینه هم «ۏ» ایله «ێ» حرفلری اکادمیانگ «i» حرفینه
مطابق ولورلر. و کوندە استعمال اتوله تورغان «ه» اکادمیانگ «ä»
حرفینه مطابق بولور.

بيلكه قاآن هيكلى نمونه‌سينك

– ايدل بويى توركچه‌سينه ترجمه‌سى .

۱) «كوككه‌اوخشاش. كوكده توغان، توركنك ملى قاغاى» (اسمى قوتلوق ايتوب) مين بوكون اولتوردم (تختكه) منم سوزمنى آخرينه قدر طكللاڭز (سز) مم باش قرداشلرم هم اوغلانلرم، سز مم ايداشلرم هم مم ملتم. اى سز اڭكده طورغان شاديت بيكلر! اى سز صولده‌طورغان تارقات بويروق بيكلى، سز اوتوزلر!

۲) اى توقوز اوغوز خلقلرى هم بكلرى سز منم سوزمه يخشى هم‌اخلاص‌ايله قولاق صالڭز اعتبار ايتكز! آلده، (كون چقشده)، اوكده (كون اورتاسى طرفده)، آرتده (كون باتش طرفده)، صولده (تون اورتاسى طرفنده) ـ شونده طورغان همه ملتلر، خلقلر مم قول آستمده‌در؛ شول قدر حلق (ميلت)،

۳) قطعيا توزودوم. (تبك) شول وقتده قاچان تورك قاغاى اوتكون حلقنده (Черни) هيچ شهر تلى مملكتكه حواجه بولا آلمى اوطورغان وقتده تورك جمعيتلرنده هيچ اويات قالماغان وقده. آلغه (يعنى كون چقشقه) مين عسكر ايله شانتونغ يو صحراسينه قدر باردم. دكزكه بيك آزغنه بارب يتمدم. اوڭغه (يعنى جنوبكه) مين عسكر ايله توقاشدن توقوز اُرسنكه قدر كتدم تبتكه بيك آزغنه يتمدم. آرتقه (مغربكه) ايچو يلغاسينى اوزوب عسكرم ايله توقاشدن ...كه قدر باردم (۱)

---

(۱) بو آثارلر حقنده تحقيقلى و مفصللى معلومات آلور اوچون راداوفنك Труды орхонской Экспедиции دگان مجموعه‌لرن هم ملوراسكى دگان بولرن قاراتمه‌كرك. Память въ честь Кюль Тебинь

قودانقو بيليك‌دن نمونه

— اويغور يازوسى ايله :

[illegible]

قوداتقو بيلك نمونه‌سى

= عرب خروفاتى ايله =

تيكب اوغرى يالغان آنى آلغاى سوس.
كيشه‌ن اول كيشبكه بيليك هم اوغوش
كيشه‌لك يارافسرقا بارماس اوكوس.
سه‌وكره‌ك آدين اول كيشه‌نلك تودار
كه‌ره‌كليك آدين، كورر، كوداسليك تودار.
كيشه‌نليك كورمبش كه‌ره‌كچه بوربر،
توشاقلق (آت) تورماس ذله‌كچه [illegible].
اوغوش اول سكا اتكو اساق آداس.
بيليك اول سكا كه‌ت [illegible] قاداش.
بيليكسزگه قيلغى قيلينچى(١) باغى
آدين بولماساتيپ بو ايكى جوغى.
موكرماكر ادو كدى توركچه باصال.
اوغيغل مونى سه‌ن! كوكل اوكيكه آن!

---

(١) قوداتقو بيلكنك رادلوف طرفندن ١٨٣١ هم ١٩٠١ هم ١٩١٠ سنه‌لرده [illegible] روور قولنده ٤ جلدلك بولوب بارما وباصمه حروفندن اويغور حرفلرى هم اكاديميا حرفلرى [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] آرتق صحيفه‌لر [illegible] قوداتقو بيلكنك [illegible] ٨٤٣هـ ٤٣٩ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ٣١نچى [illegible] آلنادى [illegible] [illegible] سطرلر [illegible] [illegible] صوعه [illegible].

«اوغوشلیق کیشیکه اشیدیپ اوغوش،
بیلیکسز کیشیگه آدی‌نه‌ب سوگوش.
بلیکلیککه بیلکی توگل‌نون آش اول.
بیلیکسزکه قیلینجی یاوز قولداش اول
اوغوشلق که‌زه‌ر اوبکه، اوستون یرات!
بیلیکلیك بارار بوشما، انکو خیل آت.
بوایگو بیله اشکه یاقما أبه!
قالی یاقسه قیلدك تبریکلیك یابا.
اوکوبچلك بولور توتقی اوپکه ایژی.
یازوفلق بولور ایشته بوشسا کیژی،
آموللوق که‌ره‌ك نه‌رگه قیلغی اوکفای،
اوروگلوق که‌ره‌ك به‌کبکه توفسا کون آی.
آموللوق که‌ره‌ك هم سیلیکلیك که‌ره‌ك،
اوغوشلیق که‌ره‌ك هم بیلیکلك که‌ره‌ك.

فوداتقو بيلك نمونه‌سينك

= ايدل بويى تورکچه‌سينه ترجمه‌سى –

اگر آڭا اوغرى يا كه يالغانچى تيسه آى سوزى عوتقارر.
بلك ايله عقل، كشيگه طيناق (كيشه‌ن) در.
(طيناقلى) كشه‌لى آت بارافسر اورىغه كرمى
سويوكلى آتنى كشه‌نده توتار.
كيره‌كلى آتنى كونو يـانده توتار.
كشه‌لى آت قاراب كيره‌ك اوريغه‌غنه يورور.
توش آت تيك تورمى تله‌گان ياغيمه كيته.
عقل سينك ايدكو توغرى ايدەش.
بيلك اول سيڭا شفقتلى قارداش.
جاهلكه بار طبيعنى فيلوشى دشماندر
اگر آلك باشقه دشمانلرى بولماسه بو ايكاو هر وقت دشمانى بولور
موڭار تورك مقالى موافق كيله،
مونى اوقى كوڭلكه آل!
«بيلـكلى كشيگه هر ايشـكانى عقل،
جاهلـگه حتى اوز اسميده سوگوش
بيلـكلى گه بيلك كيم (طون) هم آش،
بلكسزكه بار فيلوشى يامان دشمان در.
عقللى اويكه‌بى كيچه‌ر، هم‌سين آى بيراق قيل
بيلـكلى قزولقى باصار هم آڭا ايدگو آت لاق.
بو ايكه‌و بوله آشعوب بر اشكه كرشمه
آلارنى فيلساك اوزڭنى هلاك ايته‌سك.

قوبلاينك مربع ياروندن نمونه
ماغول خانلرندن برينڭ يارليغى –

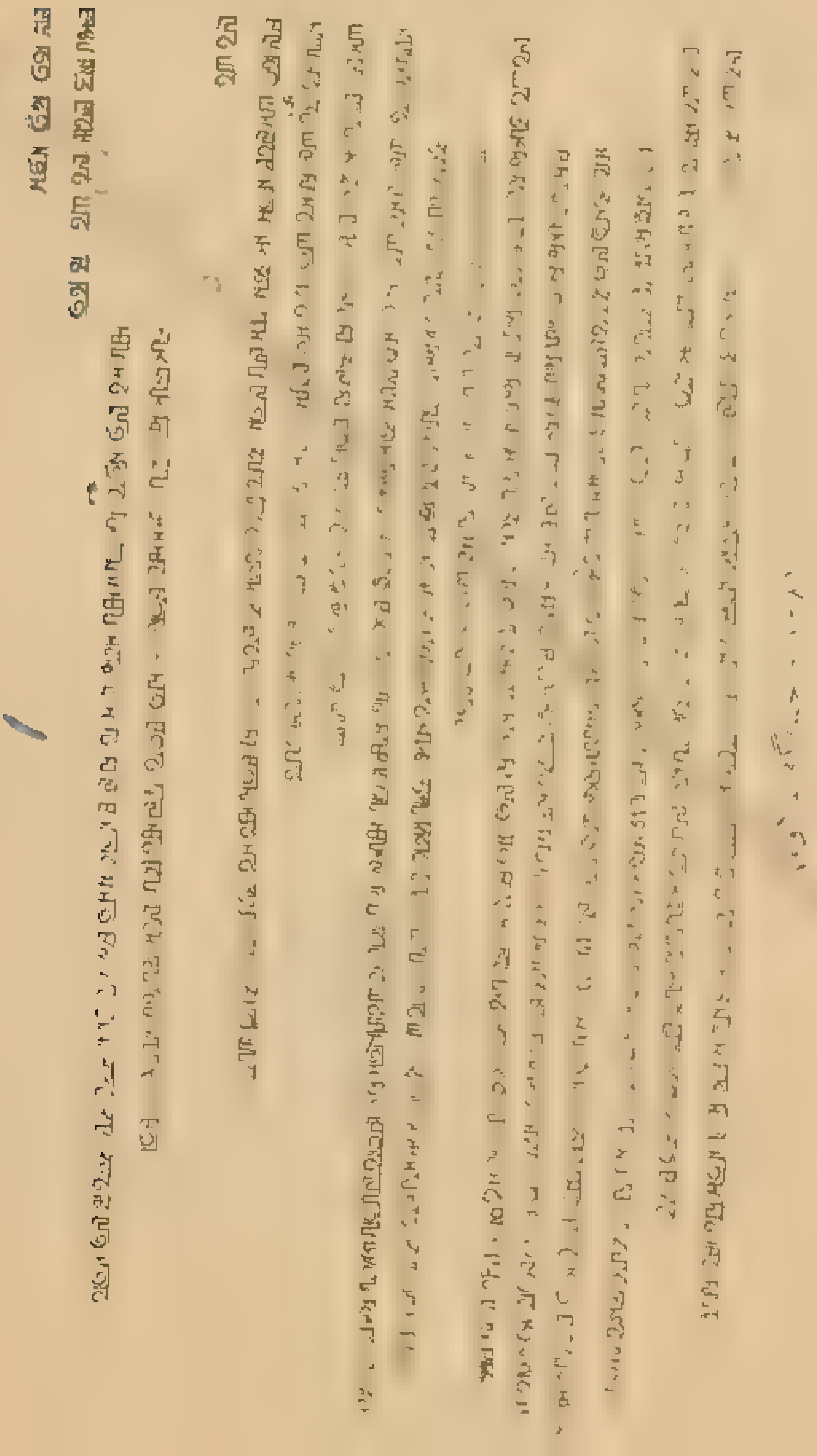

قوبلای یاروی ایله یازلغان یارلیقنڭ ماعولچەسدن ۹ یول.

= عرب حروفاتی ایله =

۱) خـانوسو ـ دور ۲) حاسـع تای ـ حیوی ـ حی مـانو. ۳) چەریگود ـ ون نویـاددا چاریك آرنا نالاغادون دارو غاسدا نایـاددا ایماق ایماغودون ٤) اوتوکوچی یورچیجون یانوخون أیچیبه ابرگەنه دولعاحوی. ۵) ای جی. ٦) حانو جارلیقدر. دوبید ارکۀود سینش یود آلبا آلباحوبجیری اولو اوزەن ۷) تەکٔری ایکی حالاریجو ابروگه ـ اوکٔون آتوغی کەکسەن. ۸) حارلیغون یوصاغار آلبا آلبا حوبیری اولو اورەن. ۹) تەکربگه حالاریچی ابروگەر اوکون آتوغای گەن.

یارلیقنڭ اوشبو ۹ سطرینڭ

= ترکچه ترجمەسی =

۱) خالق عصتی ایله. ۲) ایمبراطوریتسا نزنڭ سـورمز. ۳) چرو (عسکر) باشلقلرینه هم‌چرو کشیلرینه، شهرهم‌اویماقلرنی قاراوچی. ٤) باشاقلرغه، اوتوب‌یورگوچی (مسافر)لرگه، ایلچی بولوب یوروگوچیلرگه هم حلقغه ایتلگان ۵) سوز. ٦) خان یارلیغیدر: دویدلر، ارکۀنودلر، سنیش یودلر هیچ بر آلم (خراج) هم خدمت کورمانچه ۸) تەگریکه یالواروچی، یخشی دعا قیلوچی بولورلر. ایتولگان ۸) یارلیغغه موافق هیچ بر آلم (حراج) هم خدمت کورمەینچه. ۹) تەگریگه یالواروچی، یخشی دعا قیاوچی بولورلر.

تیمر قتلق خان یارلیغی

= اویغور حروفاتی ایله =

[illegible]

(١٨٨ صحیفه ده باق)

[illegible]

تيمر قتلق خاننڭ يارليغى (۱)

= عرب حروفاتى ايله =

تيمور قتلق سوزم:

اوڭ قول سول قولنڭ اوغلانلرىغه آ گلاتو ادگو باشليق ملڭ يوز اون بلڭلرىگه ايكى ايچكى كندلريغه قاضى مفتىلاريغا مشايخ صوفىلاريغه ديوان بتكچىلاريگه تمغاچى ترناقچىلارىغه يورت ايشلانچى يولار آچيچىلارىغه بوكاول توقاوللارغه يامچى شوسرنچىلار قوشچى بارس‌چىلارغه كمكچى كوبر كچىلارگه بازاردا طورغانلرغه بو يارليغ توتاتورغان محمدنڭ اوياب اتالرىنى بورونغى كچكان ساين خان چاغىدن بيرلى بير يارلق راست تارخانلق يوسونى جايوروب آتاسى حاجى بيرام خواجه‌نى بزنڭ خان آغالارمز سيورغان طرخان قلغان جر كاسين ا گلانا اوتندى ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بزنڭ سيورغان بولوب تورسون ديديكمز بوكوندن ايلگارو قيريم برله قربق‌برىنڭ طرخانى سودات آتليق كنديڭ جوارندا بورونغى زماندن يرو طرخان بولغان اوبدينچى قلاسى يلا مشهور بولغان قلاسى شرفباله يوسونى جاير سولارى يلا محمدنڭ اوغلانلرى اينكيچى حاجى محمد ومحمودنى آزاد وترخان بولسون. (۲)

---

(۱) بو يارليق بو اورنده يارطيلاشقنه آلندى. تمام كوبگه عبارەسى وترجمه‌سى هم شرحى ايله تيزبن غلوزين، بيريزين، صابلوكف، آلابين، گريگوريف، صاويليف كبى ذاتلرننگ اثرلرندن آلوب «قپچاق - آلتون اوردا حكومتيننگ داخلى توزولوشى» اسمى ايله يازغان اثرمزده نشر ايته‌رمز ان شاء الله.

(۲) اسكى تورك، هم اويغور، قوبلاى يازولرن شرح ايتوب عرب حروفات ايله آلارننگ تلمزگه مناسبتلرين بيان ايتوب يازغان كاغدلرمزنى انشاء الله بر كتاب صورتنده نشر ايته‌رمز.

تنبيه: خريطه‌ده‌غى «۰۰۱۳۰ سنه‌لرده» ديگان سوزنى «۱۳ انچى عصرنڭ آخرينه تابا» ديوب اوقورغه كيره‌ك.

صوك.

Нац. библиотека им. А.-З. Валиди Респ. Башкортостан

بیوك توركلك - ماغول قاآنلغی

میلادی ۱۳۰۰ سنه‌لرنده